

**Şahlar Hacıyev
Bəxtiyar Tuncay**

**QAFAN-ALBAN MƏLİKLİYİNİN
QISA TARİXİ**

Bakı-2020

Redaktor:
Korrektor:

ÖN SÖZ

Qafqaz Albaniyası və onun uzantıları olan Qafan Alban Məlikliyi, eləcə də ümumilikdə alban mülklilikləri mövzusu Azərbaycan-Ermənistan qarşıdurması baxımından o qədər böyük geosiyasi və geostrateji önəmə sahibdir ki, bugünə qədər erməni saxtakarları ilə Azərbaycan alimləri arasında əsas siyasi-ideoloji mübarizə mövzularından biri olaraq qalır.

XIX əsrdə Osmanlı və Azərbaycan Qacar dövlətləri özünün ən çətin dövrlərini yaşamaqda idi. Rusiya isə digər Avropa ölkələri kimi yüksəliş dövrünü yaşayır və öz ərazilərini genişləndirə bilmək üçün yeni imkanlar axtarırdı. Elə bu səbəbdən əsas diqqətini bu dövlətlərin ərazilərində cəmləmişdi. Hədəf isti dənizlərə çıxış əldə etmək idi. Bu səbəbdən üzünü sözügedən dövlətlərin ərazisində yaşayan xristian xalqlara, o cümlədən erməni-haylara sarı çevirməyin vacibliyini yaxşı anlayırdı. Rus imperializmi bu xalqlara öz müstəqil “dövlət”lərini qurmağa kömək edəcəyini vəd edir və bu yolla onları təbəəsi olduqları dövlətlərə qarşı ayaqlandırmağa çalışırdı. Əslində isə onlar üçün “dövlət” qurmaq barədə qətiyyənlə düşünmürdü. Rusiyanın isti dənizlərə çıxmaq arzusu onu 1827-1829 –cu illərdə Osmanlılara və Qacarlara qarşı cəbhə açmağa məcbur etdi və bu müharibələrdə erməni-haylar Rusiyaya aktiv şəkildə yardım etməyə başladılar.

Rusiyanın Quzey Azərbaycan xanlıqlarının işğalı həmin xanlıqlarla imzalanan təslimçi sazişlərlə möhkəmləndirildi. I Rusiya – Azərbaycan (Qacar dövləti) müharibəsinin nəticəsi kimi 1813-cü ilin 12 oktyabr tarixində Gülüstan müqaviləsi imzalandı və beləcə Azərbaycanın sonradan Yelizavetopol quberniyasına çevrilən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının, eləcə də Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə keçməsi rəsmiləşdirildi.

II Rus-Azərbaycan müharibəsi (1826-1828) isə 1828-ci ilin

10 fevralında Rusiya ilə Qacarlar arasında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da Rusiyaya keçməsinə rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Bu müqaviləyə əsasən Azərbaycanın Arazdan cənubdakı xanlıqları da sonradan Rusiyaya birləşdirilməli idi. Lakin buna Rusiyanın hədsiz genişlənməsinin özünün Yaxın və Orta Şərqdəki maraqlarına zidd olduğunu görənlər Böyük Britaniya mane oldu. İngilis diplomatiyası rusları Arazdan cənubdakı Azərbaycan ərazilərindən imtina etməyə məcbur etməyi bacardı.

Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra çar I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli qərarına əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edilərək, yerində rus məmurları tərəfindən idarə edilən “Erməni vilayəti” adlı yeni bir inzibati qurum yaradıldı. Lakin 1849-cu ildə həmin vilayətin adı dəyişdirilərək, “İrəvan quberniyası” qoyuldu.

1828-ci ildə Türkmənçay, növbəti il isə Osmanlı ilə Ədrinə sülh müqavilələrini imzalayan Rusiya Osmanlı ilə əldə edilmiş razılıqlara əsasən, erməni-hayların bugünkü İran və Türkiyə ərazilərindən kütləvi surətdə Quzey Azərbaycana, əsasən də müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərə köçünü təşkil edərək, onları burada məskunlaşdırmağa başladı.

N. Şavrovun etiraf etdiyi kimi, yalnız 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi Güney Qafqaza İrandan 40 000, Türkiyədən 84000 erməni köçürülmüş və o dövərə qədər saylarının əhəmiyyətsiz dərəcədə cüzi olduğu İrəvan, Yelizavetapol və Tiflis quberniyalarına yerləşdirilmişdi. Onlar daha çox Yelizavetapolun dağlıq hissəsinə və Göyçə gölü ətrafına köçmüşdülər. 1877-1879-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşından sonra daha bir köç dalğası başlayır. Bu dalğa 1893-1894 – cü illərdə Anadoluda baş verən erməni üsyanlarından sonra daha da güclənir.

Tanınmış rus yazıçısı və diplomatı A. Qriboyedovun yazdığına görə, ermənilər müvəqqəti yerləşdikləri bu torpaqlarda öz-

lərini həmin ərazilərin əsil sahibi kimi aparır və belə görünür ki, həmişəlik oralarda qalmağı düşünürlər.

Ermənilərin Güney Qafqaza, müsəlmanların isə Anadoluya məcburi köçündən söz açan S. Vimsin yazdıqlarından belə aydın olur ki, “ruslar 1827 və 1878-ci illər arasında 1.3 milyon müsəlmanı zorla ölkələrindən köçməyə məcbur etmişdilər. Rusiya 1828, 1854 və 1877-ci illərdə Osmanlılara qarşı savaş aparmışdır [...]. Ruslar geri çəkilməyə başlayanda qeyri-xristianlara etdikləri zülmərdən dolayı onlardan qisas alma biləcəklərindən qorxan ermənilər də onlara qoşulub qaçırdılar”.

Amerikalı tədqiqatçı C. Makkarti isə qeyd edir ki, 1828-1920 –ci illərdə ruslar Güney Qafqazda, daha dəqiq ifadə etsək Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişməsi siyasəti aparmışlar. “2 milyondan artıq müsəlman zorla qovulmuş, öldürülənlərin sayı isə bugünə qədər müəyyən edilməmişdir [...]. Ruslar 1828 və 1854-cü illərdə iki dəfə Doğu Anadoluya daxil [...] və iki dəfə oranı tərk etmək məcburiyyətində qalmış və özləri ilə Qafqaza 100 000 erməni aparmışdılar. 1877-1878 –ci illər savaşı zamanı Qars-Ərdəhan bölgəsini işğal edən ruslar orada 70 000 erməni məskunlaşdırmışdı [...]. 1895-1896 –cı illər hadisələrində isə təqribən 60 000 erməni isə rus Qafqazına köçürülmüşdür [...]. I Dünya Savaşı təqribən eyni sayda insanın yerdəyişməsi – 400 000 erməninin Doğu Anadoludan və 400 000 müsəlmanın Qafqazdan mühacirət etməsi ilə nəticələndi”

C. Makkartinin sözlərinə görə, 1828-1920 – ci illər ərzində Azərbaycana 660 000 erməni köçürülmüşdür.

Beləliklə, məhz Rusiyanın Güney Qafqazı işğal etdikdən sonra Quzey Azərbaycanda, ilk növbədə də İrəvan və Qarabağın da daxil olduğu Yelizavetapol qəzalarında ermənilərin sayı kütləvi surətdə artmağa başladı, 1831-1916 –cı illərdə onların sayı 6 dəfə artdı. Həmin müddətdə Azərbaycanın müsəlman əhalisi-

nin sayı isə təbii artım hesabına sadəcə 5 dəfə artmışdı. Bununla belə, ermənilərin ümumi sayı Azərbaycanın yerli əhalisinin sayından əhəmiyyətli dərəcədə az idi. Ermənilərin artışı özünü ən çox İrəvan qəzasında göstərməkdə idi. Əldə olan statistik məlumatlara görə, 1829-cu ildən 1916-cı ilə qədər olan zaman kəsimində bu bölgədə azərbaycanlıların sayı 4,5 dəfə artdığı halda, ermənilərininki 8 dəfə artmışdır.

A.İonisyannın etiraf etdiyinə görə, həmin dövrdə ermənilər İrəvan şəhərinin sadəcə dördüdə birini təşkil edirdilər. Əhalinin qalan hissəsi, yəni dördüdə üçü Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

1829-cu ildən 1916-cı ilə qədər olan zaman kəsiyində ermənilərin sayının 8 dəfə artması qətiyyənlə o demək deyil ki, rusların erməni-hayları Azərbaycan ərazisinə kütləvi surətdə köçürməyə başlamasından öncə bu ərazilərdə erməni-haylar yaşamışdılar. Azərbaycanda bircə dənə də olsun, erməni-hay kəndi yox idi. Əvəzində isə İslamı qəbul etməyib, digər soydaşlarından fərqli olaraq öz əski etnik adı olan “alban” adını qoruyub saxlayan və danışdıqları dili “qıpçaq dili” və ya “bizim dil”, bəzənsə “tatar dili” adlandırılan albanlar yaşamaqda idilər. Onlar da yerli xalq və qonşuları tərəfindən “erməni” adlandırılırdılar. Həmin dövrdə “erməni” adı həm hayların, həm albanların, həm də bu iki xalq kimi monofizit xristian olan xristian həbəşlərin, suryanilərin (aramilərin), qriqoryan tatların və digər monofizit xalqların mənsub olduqları məzhəbin adı idi. Ölkədə az sayda katolik alban da yaşamaqda idi ki, yerli xalq onları “firəng” adlandırırdı. Bu ad müsəlmanlar tərəfindən bütün katolik xristianlara aid edilməkdə idi.

Beləliklə, “ermənilərin sayı 8 dəfə artmışdı” deyəndə monofizit-qriqoryan məzhəbindən olanların sayının artması nəzərdə tutulmaqdadır. Gəlmə monofizitlər (ermənilər) haylar, yerli monofizitlər (ermənilər) isə albanlar idi. Rusların məqsədyönlü

siyasəti nəticəsində artıq gəlmə erməni-hayların sayı yerli alban türklərinin sayını 8 dəfə üstələməyə başlamışdı. Bununla belə, albanlar hələ öz etnik köklərini unutmamışdılar və özlərinin türk mənşəli olduqlarını bilməkdə idilər. Təsadüfi deyil ki, ermən-hayların bütün dünyaya ermən-hay aşığı kimi tanıtməğa çalışdıqları alban aşığı Sayat Nova Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı bir şeərində özünün türk olduğunu bildirməkdədir:

“Vəslinə eylədi ərək Sayat Nova,
Məcnuna görk Sayat Nova,
Aşığı Sayat Nova,
Türk Sayat Nova”.

Eyni halla başqa bir alban aşığı Aşığı Qriqor Yayxanyanın bir bayatısında da rastlaşmaqdayıq:

«Əzizinəm qurd mənəm,
Yad deyiləm, Türk mənəm.
Nə olsun ki, Qırqoram,
Mən də bir turkmənəm».

Maraqlıdır ki, Sayat Nova erməni-hay dilində qələmə aldığı başqa bir şeərində özünü “Mən inancına görə erməni Sayat Nova” kimi təqdim edir və erməni, yəni monofizit xristian olduğunun altını cızır.

Azərbaycana köçürülən erməni-haylar nəinki köçdükləri torpaqları özünküləşdirməyə çalışır, eyni zamanda 1836-cı ildə ruslar tərəfindən ləğv edilmiş Alban Apostol Kilsəsinin mülklərinə və mədəni mirasına, eləcə də albanların tarixinə, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyətinə sahib çıxırdılar. Onlar Alban kilsəsələrində qorunan arxiv materiallarını öz dillərinə tərcümə edir, tərcümə zamanı təhrifə yol verir, tərcümədən sonra isə orijinalların bir qismini tamamilə məhv edir, digər qismini isə gizlədirdilər.

Allaha çox-çox şükürlər olsun ki, XIII-XIV əsrlərdə Kırımaya köçən, köçərkən bir çox əsərin surətlərini də özü ilə aparən, yeni

vətənlərində onların üzünü dəfələrlə köçürən və Kırımı daha çox erməni-qıpçaqlar kimi tanınmağa başlayan albanlar sayəsində Qafqaz Albaniyasının, eləcə də Qafan Alban Məlikliyinin elmi və ədəbi mirasının bir qismi qorunub saxlanmış və dövrümüzədək yetişmişdir.

Ermənilər Qafqaz Albaniyasını “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edərək təkcə onun deyil, Albaniyanın uzantısı olan Qafan Alban Məlikliyinin, eləcə də Xəmsə alban məlikliklərinin tarixini öz tarixləri kimi təbliğ etməyə başlamış və bu gün də eyni şeyi edirlər. Erməni saxtakarlarının əsərlərində Qafan Alban Məlikliyi “Sünik çarlığı”, Qarabağın Xəmsə alban məliklikləri isə “Artsaxın erməni məliklikləri” kimi qələmə verilir. Çox təəssüflər olsun ki, bənzər yanaşmaya bir çox kəmsavad Azərbaycan müəlliflərində də rast gəlinməkdədir.

Bu mövzuda diskussiyalar Zori Balayanın “Ocaq” (1983) adlı əsərinin və ona cavab yazan İsa Qəmbərin dərcinə icazə verilməyən, kустar (samoizdat) yolla çap edilərək əldən-ələ paylanan əsərinin işıq üzü görməsi ilə başlamışdır. Sonrada bu elmi-siyasi polemikaya Z. Bünyadov, M. Nemətova, F. Məmmədova, İ. Əliyev, R. Göyüşov, D. və M. Axundovlar qoşuldular. Onlar Zəngəzur və Qarabağın Qafqaz Albaniyasının tarixi əyalətləri olduğunu, əhalisini albanların təşkil etdiyini, Albaniyanın da bir Azərbaycan dövləti olduğunu təkzibedilməz şəkildə əsaslandırdılar.

O dövrdə Azərbaycan alimlərinə hələ alban müəlliflərinin dövrümüzədək alban, başqa sözlə qarqar-qıpçaq dilinə yetişmiş əsərləri məlum deyildi. Onlar Zəngəzur və Qarabağda yaşayıb yaratmış alban alimlərinin əsərlərini məhz bu dildə yazdıqları və bu dilin Albaniya hökmdarları Aranşahların ana dili olduğunu hələ bilmirdilər. Albanların hay olmadığını sübut etmək üçün daha çox “udin” konsepsiyasını irəli sürür və albanların qafqazdilli olduqlarını iddia edirdilər.

Vəziyyət B. Tuncayın 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi “Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı” monoqrafiyasının işıq üzü görməsindən sonra dəyişdi. Daha sonra eyni müəllifin Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə rus dilində işıq üzü görən “Qafqaz albanlarının yazılı irsi” monoqrafiyasının I cildi nəşr edildi (2014) və elm aləmi, nəhayət ki, Mxitar Qoşun ana dilində yazdığı “Törə Bitigi” (Qanunlar kitabı) adlı möhtəşəm kitabı, eləcə də Albaniya katalikosu Nersesin, Vanağanın, Kirakos Gəncəlinin, Yovhannes Sarğavağın və başqa alban müəlliflərinin dövrümüzədək alban türkcəsində (qarqar-qıpçaq dilində) yetişmiş əsərləri ilə orijinallarının dilində tanış olmaq imkanı qazandı.

Marqlıdır ki, bu gün, bir çox alban müəllifinin alban türkcəsində yazmış olduğu çox sayda əsərin elm aləminə məlum olmasından sonra, erməni müəlliflərindən bəziləri artıq albanlardan “azərbaycanlılar tərəfindən türkləşdirilmiş” “türkdilli ermənilər” kimi söz açmağa başlamışlar. Bu ideyanın əsas müəlliflərindən biri Erməni Memarlığının Tədqiqi Fondunun direktoru S. Karapetyandır. 1984-1987 – ci illərdə Azərbaycanın Kür çayında solda yerləşən 300 civarında kəndini qarış-qarış gəzən və bu kəndlərdəki alban kilsələri və məzarlıqları haqqında müterial toplayan, təbii ki, onları “erməni sənət əsərləri” kimi təqdim edən S. Karapetyan Mirzəbəyli, Soltan Nuxa və Corlu kəndlərində üzərində alban türkcəsində yazılar olan qəbir daşlarına rast gəlmişdir. Bu barədə öz videobloqunda və erməni dilində dərc etdirdiyi əsərlərində məlumat verən S. Karapetyan alban keşişi M. Barxudarovun “Albaniya və qonşuları” kitabına, 1915-ci ildə nəşr edilmiş “Qafqaz Təqvimi”nə, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına istinad edərək, həmin ərazidə türkdilli ermənilərin yaşamış olduğunu bildirməkdədir.

Erməni və Azərbaycan alimləri arasında ən qızğın diskussiya mövzularından biri də Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində mövcud olmuş Qafan Alban Məlikliyi ətrafında getməkdədir.

Erməni müəllifləri həmin dövləti “Sünik Erməni Çarlığı” kimi təqdim etməkdə, erməni-hay tarixinin bir parçası kimi gözdən keçirməkdə və Qafqaz Albaniyasına və albanlara heç bir aidiyyətinin olmadığını iddia etməkdədirlər. Məsələn, A. Qaragözyanın fikrincə, “tarixi erməni (hay) vilayəti olan və ən qədim zamanlardan ermənilərlə (haylarla) məskun olan Sünik erməni (hay) mənşəli Sisakyanların irsi vilayəti olmuşdur və Z. Bünyadovun arzusunun əksinə olaraq, heç vaxt Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmamışdır”.

Bu məsələ o qədər böyük strateji önəm daşıyır ki, onun üzərində xüsusi durmağa ehtiyac var. Kitabın müəllifləri haqlı olaraq göstərirlər ki, Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş ağ ləkələrindən biri də X-XI əsrlərdə Qərbi Azərbaycan, daha dəqiq desək, Zəngəzur ərazisində mövcud olmuş Qafan Alban (Azərbaycan) Məlikliyinin tarixi ilə bağlı mübahisəli məqamdır ki, bu boşluqdan istifadə etmiş ermənilər onun yerində uydurma bir tarix, “Sünik erməni (hay) çarlığının tarixi”ni “inşa etməyi” və onu bütün dünyaya bu şəkildə qəbul etdirməyi bacarmışlar. İşin ən qəribə tərəfi isə budur ki, Azərbaycan alimlərinin də bir qismi bu saxtakarlığa uyaraq, öz əsərlərində erməni “tarixçi”lərinə istinad edərək, qondarma “Sünik çarlığından” söhbət açmaqdadırlar.

Müəlliflərin aşağıdakı fikirləri də böyük maraq doğurur: “...“Sünik” adına yalnız və yalnız erməni tarixi mənbələrində rast gəlinir. Qədim fars mənbələrində sözügedən ərazinin adı “Sisakan” (Üç sak qəbiləsinin məskəni), ərəb və müsəlman mənbələrində isə həmin adın bir qədər təhrif olunmuş forması olan “Sisəcan” kimi çəkilir. Türk mənbələrində isə ərazi “Zəngəzur” adlanır. Təbii ki, X-XII əsrlərdə heç bir digər mənbədə “Sünik” adı keçməyib və keçə də bilməzdi. Orada və ətraf bölgələrdə hakim olan alban feodallarına isə “məlik” deyilirdi. Müsəlmanlar, yəni həm ərəblər, həm də türklər bu kəlmə-titul ilə müsəlman

hökmdarlardan asılı şəkildə bu və ya digər ərazini idarə edən vassal xristian hakimlərini adlandırırdılar. İslamdan çox-çox öncələr isə “məlik” titulu samilər arasında müstəqil ölkənin başçısı, yəni “çar” mənasında işlənirdi. Ermənilər də bundan çıxış edərək, yəni “məlik” kəlməsini “çar” kimi tərcümə edərək, X-XII əsrlərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində hakimiyyət sürmüş alban məliklərini “Sünik çarları” kimi təqdim etməkdə və bu azmış kimi, onların da guya erməni olduqlarını iddia etməkdədirlər. Həqiqət isə budur ki, tarixi mənbələrdə adı keçən sözügedən vassal alban inzibati ərazisi “Qafan Məlikliyi” adlanmaqdadır. Məlikliyin başında bir vaxtlar Albaniya (Arran) hökmdarları olmuş Aranşahlar sülaləsinə mənsub Səhl ibn Sumbatın soyundan olan məliklər durmaqdaydılar. Əslində Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalından sonra məlik tituluna yiyələnən ilk şəxs elə Səhl ibn Sumbatın özü olmuşdur. Və o bu titula Babəki müsəlmanlara təslim etdiyinə görə yiyələnmişdi.

Məlumat üçün bildirək ki, ərəblər, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün monofizit xristianları, o cümlədən arami, hay və albanları “erməni” adlandırırdılar. Bu ənənə sonrakı dövrlərdə hakim olan müsəlman türk sülaləsinin zamanında da davam etmişdir. Elə bu səbəbdən də ərəb mənbələrində Səhl ibn Sumbat bəzən “arranlı”, yəni alban, bəzən isə “erməni” adlandırılır. Təbii ki, birinci halda onun etnik mənsubiyyəti, ikinci halda isə dini mənsubiyyəti göz önündə tutulmaqdaydı. Mənbələrin bəzisində Səhlin “erməni” kimi yad edilməsini əldə əsas tutan erməni-hay tarixçiləri həm onu, həm də onun soyundan olan bütün məliklərin, o cümlədən Qafan məliklərinin erməni, yəni hay olduqlarını iddia etməkdədirlər”.

Beləliklə, erməni-hay tarixçiləri orta əsrlərdə monofizit anlamında işlədilən “erməni” kəlməsi ilə manipulyasiya edərək, bütün monofizit xalqların, ilk növbədə də albanların tarixini və mədəni mirasını mənimsəyərək, özlərinə saxta bir “tarix” və

“mədəniyyət” inşa etmişlər. Bu “tarix”ə istinad edərək, əski alban ərazilərini erməni-hay əraziləri elan etmiş və özlərinin işğalçılıq siyasətini bununla əsaslandırmışlar və əsaslandırmaqda da davam edirlər.

Bu fakt albanların, o cümlədən Qafan, Xaçın və ümumilikdə Qarabağ mülklərinin tarixinin, mədəniyyətinin və etnik yapısının dərinədən tədqiq etməyin nə qədər aktual və strateji məsələ olduğunu sübut edir.

Çox sevindirici haldır ki, “Qafan Alban Mülkəliyi” kitabının müəllifləri ortaya olduqca maraqlı bir tədqiqat əsəri qoya və irəli sürdüləri bütün tezisləri təkzibedilməz faktlar əsasında sübut edə biliblər.

Firudin Ağasıoğlu

Filologiya elmləri doktoru, professor

AZRBAYCAN VƏ QAFQAZ ALBANİYASI

Çağdaş Azərbaycan Respublikasının, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistan Respublikası) ərazisi, eləcə də Gürcüstanın və Dağıstanın önəmli hissələri antik qaynaqlarda “Albaniya” kimi qeyd edilmişdir. Həmin qaynaqların bildirdiyinə görə bu coğrafi ad həmin ərazilərin əsas əhalisi olmuş albanların adından qaynaqlanmaqdadır. Bu terminə ilk dəfə Strabonda (e.ə. I əsr – b.e. I əsr) rast gəlinməkdədir. Eyni toponimə “Alvaniya” şəklində XI əsr əsr rus salnamələrində, daha dəqiq desək, “Ötən illərin salnaməsi”sində (*Повесть временных лет, 1950, s. 205*) və “Albaniya» formasında XIII-XIV əsrlərə aid Skandinaviya saqalarında (*Мельников С., 1986, s. 53*) rast gəlinməkdədir. Eyni coğrafi ad “Alvaniya” formasında bu günün özündə də Gürcüstanın Kaxetiya bölgəsinin Alazan çayına qədər uzanan Tuşetiya adlı hissəsinin yerləşdiyi geniş düzənliyin adı kimi yaşamını sürdürməkdədir. Bu düzənlik Kaxetiyanın qərb hissəsinin ən məhsuldar torpaqlarını əhatə edir (*Дорн, 1875, s. 336*). Bundan başqa Gürcüstanda “Albani” adlı kənd də qeydə alınmışdır. Bu barədə məlumat verən Q. Qeybullayevin yazdığına görə, əski gürcü mənbələrində “Albaniya” adı “Rani” kimi çəkilməkdədir ki, bu da “Alvaniya” və “Albani” toponimlərinin bilavasitə albanlardan yadigar qaldığını sübut edir (*Гейбуллаев Г., 1991, s. 66*). Eyni sözləri Azərbaycanın Quba rayonundakı “Алпан” kəndi barədə də söyləyə bilərik.

Dövrümüzədək erməni-hayların “qədim erməni dili” adlandırıldıqları qrabarda, daha dəqiq desək, əski tat dilində yetişmiş mətnlərdə “Albaniya” və “alban” adları “Ağvan” və ya “Ağuan” kimi işlənəlməkdədir. Bu da ondan qaynaqlanır ki, irandilli xalqlarda, o cümlədən fars və tat dillərində XI əsrə qədər “l” səsi olmamış, onu əksər hallarda “q” və “ğ” səslərini ifadə edən hərflərlə əvəz etmişlər. Həmin mənbələr “Ağvan” və yaxud “Ağu-

an” adını adı Albaniyanın əski tat dilində “Ağuan” kimi tələffüz edilən və yazılan ilk şahı Aranın (Ərən?) adı ilə bağlayırlar və bildirilir ki, albanların dilinə “ağu” kəlməsi, “comərd”, “ürəyia-çıq” anlamına gəlir (**Azərbaycan tarixi, 1994, s. 176**).

Qədim farslara, parfiyalılara, suriyalılara, bizanslılara və ərəblərə “Albaniya” adı məlum deyildi. Bunun əvəzinə onlar “Aran” və ya “Arran” (Ər-Ran) terminini istifadə edirdilər. Azərbaycanın əsasən qırpaq mənşəli albanlar və oğuzlarla məskun geniş vilayəti belə adlanırdı.

Q. Qeybullayevin yazdığına görə, 2000 il öncə olduğu kimi günümüzdə də azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığını “Aran” adlandırmaqda və bu kəlməni “isti yer”, “qışlaq” mənalarında işlətməkdədirlər. Bu ərazidə çarlıq yarandıqdan sonra “Aran” adı fars mənbələrində artıq dövlət adı kimi işlənməyə başlanmış və onlardan da parfiyalılara, suriyalılara, bizanslılara və ərəblərə keçmişdir (**Гейбуллаев Г., 1991, s. 58-59**). Bu fikrə şərik çıxan Y. Yusifov da belə hesab edir ki, “Aran” adı öncə coğrafi ad olmuş, daha sonra dövlətin adına çevrilmişdir (**Юсифов Ю.Б. 1961:26**). Lakin elmi ədəbiyyatda başqa fikrə də rast gəlinir. Həmin fikrə görə, “Aran” adı Albaniyanın Aranşalar sülaləsinin əsasını qoymuş Aranın (e.ə. II əsr) adından qaynaqlanır (**Azərbaycan Tarixi, 1994, s. 176-177**). Aranşahların soy əfsanəsindən söz açan Misa Kağankatlı özünün “Albaniya tarixi”nin I kitabının I fəslində sülalənin əsasını qoyan Aranın Parfiya şahının valisi tərəfindən bu torpaqlara hökmdar təyin edildiyini, onun soyunun Nuh (ə) oğlu Yafəsə qədər uzandığını bildirməkdədir (**Moisey Kalankatuklu, 2006, s. 16**). K. Treverin fikrincə, Albaniyanın ilk şahları, sözsüz, yerli xalqın nümayəndələri olmuşlar (**Гейбуллаев Г., 1991, s. 75**).

Ayrı-ayrı xalqların işlətdikləri “Arran” (Aran) və “Albaniya” adlarının eyni ərazinin adı olduğu heç bir şübhə oymatmır. Təsədüfi deyil ki, Fars şahı I Şapurun “Kəbəyi-Zərdüşt” adlanılan

ərəzidə hək etdirdiyi üçdilli kitabəsində “Aran” və Albaniya” adları sinonim kimi işlənməkdədir (Ашурбейли С.Б., 1981, s. 17-20). Mxitar Qoş da özünün “Alban salnaməsi”ndə bu adları eyni ərəzinin adları kimi paralel işlətməkdədir (Орбели, 1968, T.1, s. 213; Tuncay B., 2010, 145-156).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın tarixi sərhədləri, onun əyalətləri, o cümlədən Arran (Albaniya) barədə çox müfəssəl məlumat verən orta əsrlər ərəb qaynaqlarında ölkəmizin şəhərləri haqqında da geniş bilgiler yer almaqdadır. Məsələn, IX-X əsrlər müəllifi Əbu İshaq ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəhri də Azərbaycanın şəhərlərini sayarkən, Quzey Azərbaycan şəhərlərini də bu sırada yad etmişdir: Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Miyanic, Xunəç, Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey, Səlmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cobravan, Uşnuh, Bərdə, Kərnə, Ləsub, Yəqtan, Bab əl – Əbvab (Dərbənd), Tiflis, Beyləqan, Bərdic, Şəmaxiyyə (Şamaxı), Şirvan, Abxaz, Şabran, Qəbələ, Şəkki (Şəki), Cənzə (Gəncə), Şəmkur, Xunan, Zəncan, Bakuh (Bakı) və s.

Bənzər halla Əl-İstəhrinin əsərini onun xahişi ilə yenidən işləyən və əlavələrlə zənginləşdirən X əsr müəllifi İbn Hövqəldə də üzləşirik. O da Arranın Şamaxı, Şəki, Bərdə, Gəncə və Bakı kimi şəhərləri ilə yanaşı Bab əl-Əbvab (Dərbənd) və Tiflis şəhərlərinin də adını qeyd etməkdədir (Ал-Истахри, 1901, s. 17). İbn Hövqəl özünün “Kitab əl-Məsalik vəl Məmalik” adlı əsərində Azərbaycanın sərhədlərini, eləcə də bu ölkədəki Kür və Araz çaylarını, Hilat və Qabuzan göllərinin coğrafi mövqeyin təsvir edir (Ал-Истахри, 1901, s. 92), Aranın Muğan və Beyləqan kimi şəhərlərinin Azərbaycana aid olduğunu bildirir (Ал-Истахри, 1901, s. 93), Xəzər dənizinin xəritəsini çızarkən, Dərbənddən Gilana qədər olan bütün sahil zolağını Azərbaycan kimi göstərir (Ал-Истахри, 1901, s. 111).

بازر بیجان

Hicri 106-cı, miladi 725-ci ildə Azərbaycanda kəsilmiş və üzərində ərəb hərfləri ilə “Azərbaycan” yazılmış sikkə

Əl-Müqəddəsi (946-1000) də “Kitab-əhsən ət-Təqasim fi-Mərifət əl-əqalim” adlı kitabında Muğan şəhərinin Azərbaycanda olduğunu qeyd edir (Ал – Мукаддаси, 1908, s. 12). Əl-Yaqubi də Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərkən Arranın paytaxtı Bərdənin də adını xüsusi çəkir (Ал-Йакуби, 1908, s. 24). İbn əl-Fəqih isə həmin şəhəri Yuxarı Azərbaycanın şəhəri adlandırır (Ибн Хаукаль, 1908, s. 111).

Naxçıvandan söhbət açan Yaqut əl-Həməvi öz növbəsində bildirir ki, bu şəhər Azərbaycanın Arran vilayətində, Ərməniyənin yaxınlığında yerləşir. O, Ərzincanı Azərbaycanın ən qərb şəhəri adlandırır (Йакут ал-Хамави, 1983). X əsrin ilk yarısında yaşamış Kudama “Kitab əl-Xərəcə” adlı əsərində Arran vilayətini Bərdə vilayəti adlandıraraq həmin vilayəti Azərbaycanın digər vilayətləri ilə birlikdə sıralayır (Кудамма, 1903, s. 84).

Bütün bu və bənzər məlumatları təhlil edən, ərəb mənbələrinin Aran şəhərlərindən Azərbaycan şəhərləri kimi bəhs etdiklərini əldə əsas tutan N. Vəlixanova Aranın Azərbaycandan kənar bir coğrafi anlayış olmadığı qənaətinə gəlmişdir (**Велиханова Н., 1987, s. 80**).

Maraqlıdır ki, bəzi ərəb müəllifləri Arandan (Arrandan) danışarkən onu iki hissəyə bölmüşlər. Məsələn, İbn Hövqəl (X əsr) “hər iki Arran” ifadəsini işlədərək, Kabk (Kazbek, Qafqaz) hakimlərinin Azərbaycan hökmdarına vergi verdiklərini qeyd edir, Azərbaycan hökmdarını isə “Azərbaycan, Ərməniyyə və hər iki Arranın şahı” adlandırır (**Ибн Хаукаль, 1908, s. 99**).

**Azərbaycan Sacilər dövlətinin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sac
Divdadın basdırdığı sikkə (X əsr)**

Ə. Sumbatzadə haqlı olaraq yazır ki, “bu “Arran”lardan birincisi dedikdə, Derbənddən Tiflisə qədər Xəzər sahili və Kürün sol sahili boyunca uzanan və tarixi Albaniya ərazisi ilə, demək olar ki, üst-üstə düşən geniş düzənlik parçası nəzərdə tutulur, İkinci “Arran” isə, Muğanı da əhatə etməklə, sağ sahil Albaniyasına uyğun gəlir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, N. M. Vəlixanovanın yazdığı kimi, ərəb müəllifləri... Arran-Alba-

niyə ərazisini də “Azərbaycan” adlandırmışlar. Faktlara müraciət edək. Əl-Kufiyə görə, “Əl-Adiyyə (ibn Adiyy əl-Kindi) ... Azərbaycan ölkəsinə yola düşdü və Beyləqanda düşərgə saldı... Əl-Həris ibn Əmr Azərbaycana yola düşdü və Bərdədə dayandı” Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmin Şəkidə olmasını xatırladan Əl-Kufi yazır: “O (xəlifə Hişam – Ə. S.), Əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkimə Azərbaycanda qalması əmr etdi. Ət-Təbəri və İbn əl-Əsirin yazdıqlarına görə, 91-ci (709-710) ildə Məsləmə ibn Əbdülmalik türklərə qarşı yeni yürüş təşkil etdi “və Azərbaycan diyarındakı Əl – Baba (Dərbəndə) çatdı və bir çox şəhər və qalaları fəth etdi”” (Сумбатзаде, 1990, s. 123-124).

Beləliklə, VIII-X əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərindən aydın olur ki, Arran-Albaniya Azərbaycanın çoxsaylı vilayət və əyalətlərindən biri olmuşdur. Dərbənd qalasında Sasanilər dövründə orta fars dilində qeyd edilmiş bir yazıdan isə belə anlaşılır ki, həmin dövrdə Dərbənd bu ölkənin şimal-şərq sərhəddini təşkil etmişdir. Yəni Albaniya ərazisi də “Aturpatakan” (Atropatena, Azərbaycan) anlayışına daxil olmuşdur.

Söhbət VI əsrə aid edilən yazılardan gedir. Dərbənd qalası üzərində qeyd edilmiş bu yazılar barədə ilk dəfə I Pyotr dövründə Dmitri Kantemir məlumat vermişdir. 1928-ci ilə qədər 20 belə yazı aşkar edilmişdir. Onlar 1929-cu ildə Y. Paxomov tərəfindən nəşr edilmişdir (Похомов Е, 1929, s. 9). Onları oxuyan Q. S. Niberq belə bir informasiyaya rast gəlmişdir: “Buranı və buradan yuxarı hissəni Aturpatakan amakarı (canişini) yerinə yertirmişdir” (Ниберг, 1929).

Yazıdakı “amakar” kəlməsindən söz açan K. Trever bildirir ki, Sasanilər dövlətində amrakarların funksiyası vergi toplamaqdan, eləcə də maliyyə və tikinti işlərinə rəhbərlik etməkdən ibarət olmuşdur. Alim burada söhbətin Aturpatakan amakarında getdiyini vurğulayaraq yazır ki, Albaniya ərazisi də ona tabe idi (Тревер, 1959, s. 347).

Dərbəndin Aturpatakana (Azərbaycana) aid olduğunu sübut edən orta fars dilində qeyd edilmiş yazılardan bir fraqment

Eyni sözləri adı erməni müəlliflərinin əsərlərində “Sünik” kimi keçən Qafan Alban Məlikliyinin ərazisi barədə də söyləyə bilərik. Məlum olduğu kimi, bu əyalətin əhalisi onların torpaqlarını Ərməniyyəyə birləşdirmək istəyən Sasanilərə qarşı çıxaraq, Aturpatakanın, yəni Azərbaycanın tərkibində qalmaq istədiklərini bildirmişlər. Bu barədə məlumatı erməni-hay tarixçisi Sebosdan almış oluruq. Sebos yazır ki, “Sünik torpağının valisi Vahan üsyan etdi və ermənilərdən (haylardan) ayrıldı və Fars şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, o, Sünik torpağının arxivlərini Dvindən Paytakarana (Aranın patxtına – Bərdəyə?) ötürsün və onların

şəhərini də Aturpatakanın tərkibinə versin” (*История епископа Себеоса, 1939, VI fəs., s. 28-29*).

I əsr müəllifi Qay Pliniy Sekundun (23-79) Albaniyanın şimaldan Sarmatiya ilə qonşu olduğu barədə məlumatı əldə rəhbər tutan S, Yuşkov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Albaniya Terek və Sulak çaylarına qədər bütün Qafqazı əhatə edirdi (*Алиев К., 1974, s.107*). Alim öz fikrini əsaslandırmaq üçün Albaniyanın şimal sərhəddinin Soana çayına qədər uzandığını söyləyən Ptolomeyə və Çeçenistandakı Terek və Arqun çaylarını “Sona” adlandıran Vahuştiyə istinad etmişdir. Onun bu fikri bir vaxtlar “Azərbaycan tarixi” kitabına da daxil edilmiş (*История Азербайджана, 1958, s. 51*), sonra isə nədənsə ondan imtina edilmişdir.

Yuxarıdakı fikir bizə tam inandırıcı gəlməkdədir və onun doğruluğunu Çeçenistan, Alaniya və Abxaziyanı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi göstərən bəzi ərəb müəlliflərinin məlumatları da təsdiqləməkdədir. Təsadüfi deyil ki, Yaqut əl – Həməvi “Möcəm əl-Buldan” əsərində Əbu Təmmamın Əbu Səid Səqəriyə it-haf ediyi şerində rast gəlinən “durdz” (durdzuk”, çeçenlərin əski adı. Dağıstanlılar bu günə qədər çeçnlərə dirdzuk deyirlər) yer adından söz açarkən onun Azərbaycan hüduqları içində olduğunu vurğulamışdır (*Səid Nəfisi, 1990, s. 52*).

Əl-İstəhri Azərbaycanın batı (qərb) və quzey sərhədlərindən söz açarkən, Lan ölkəsinin adını çəkir: “Azərbaycan, Arran və Ərməniyyəni biz bir xəritədə yerləşdirib, vahid iqlim (kimi qəbul) etdik. Şərqdən buranı Cibəl, Deyləm, Xəzər dənizinin qərb (hissəsi), qərbdən Ərmən və Lan sərhədləri, Cəzirə sərhəddinin bir hissəsi, şimaldan Lan və Qabq (Böyük Qafqaz) dağları, cənubdan İraq və Cəzirə sərhədlərinin bir hissəsi var” (*Ал-Истахри, 1901, s. 17*).

Məlumat üçün bildirək ki, ərəblər “Lan” deyərək, qədim yunanların Alaniya (alanlar ölkəsi) adlandırdıqları və bugünkü

Rusiyanın Gürcüstanla sərhəd olan Quzey Qafqaz torpaqlarını nəzərdə tuturdular. Lan ölkəsinin Azərbaycanın şimal və qərb sərhədlərini təşkil etməsi indiki Gürcüstanın böyük hissəsinin, eləcə də Dağıstanın, Çeçenistanın və İnquşetiyanın Terek çayına qədər olan hissəsinin “Azərbaycan” anlayışına daxil olduğunu sübut etməkdədir. Bu məlumat Atropatena (Azərbaycanın) sərhədlərinin Pont (Qara) dənizindən Girkan (Xəzər) dənizinə qədər uzandığını söyləyən antik müəlliflərin söylədikləri ilə üst-üstə düşməkdədir. Məsələn Atropatena şahı Artabazın torpaqlarından söz açan Polibiy yazır ki, “...Bu sonuncu (Atropatena şahı Artabazan) bütün hökmdarlar içərisində ən qüdrətli və ən müdrükü hesab edilirdi, atropatenalılar və qonşu xalqlar üzərində hökm edirdi... Qərar qəbul edildikdən sonra ordu dağları aşaraq Artabazanın Midiyanın qonşuluğunda yerləşən, ondan ortadakı dağlarla ayrılan, Fasidadan (Fazis, Gürcüstandakı Rioni çayı) *yuxarıda yeləşən hissəsi Pont (Qara dəniz) üzərində yüksələn, digər hissəsi isə Qirkan (Xəzər) dənizinə qədər uzanan ölkəsinə soxuldu. Bu ölkənin sərhədləri içərisində döyüşkən və özü-özünü at və müharibədə lazım olan digər şeylərlə təmin edən xalq yaşayır. Bu şahlıq hələ farsların dövründə mövcud idi və İskəndərin dövründə o diqqətdən kənar qalmışdı*” (Алиев К., 1974, s. 16).

Azərbaycanın quzey torpaqlarının, yəni Arran-Albaniya ərazisinin ən başdan Atropatenanın, başqa sözlə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olduğu faktı öz əksini çox sayda alimin birlikdə qələmə aldıkları “Qədim dünya tarixi. Qədim cəmiyyətlərin çiçəklənmə dövrü adlı” kitabda da tapmışdır (История древнего мира, 1982, s. 412-413). Bu gerçəyi Miney Feliks Kapella özünün “Filologiyanın mürkürü ilə izdivacı” adlı kitabında, Kiçik Midiyanı, yəni Atropatenanı göz önündə tutaraq, bu cür ifadə etmişdir: Assiriyaadan sonra Xəzər dənizindəkə uzanan və Qafqaz dağları ilə əhatələnən Midiya başlayır” (Алиев К., 1988, s. 19).

Dağıstanda, Mahaçqala ilə Tarki kəndi arasında yerləşən ərazidə arxeoloji qazıntılar aparmış K. Smirnov qeyd edir ki, Albaniya ərazisi Tarki kəndini də əhatə etmişdir və ya da ən azı onun mədəni təsiri altında olmuşdur (Смирнов К., 1954, s. 271). Bu nəticə Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərinin Albaniyanın şimal sərhədlərini təşkil etdiyini söyləyən Strabonun məlumatı ilə tam üst-üstə düşür (Strabon, XI, 5, 6). Eyni fikri Tasit də təsdiq edir. Onun yazdığına görə, Böyük Qafqaz dağının cənub ətəkləri “Alban dağları” adlanırmış (Tasit. Səlamə, VI, 33).

Son 200 ildə, xüsusən də sovet dövründə rus siyasətçilərinin Güney Qafqazı və Rusiyanın ən azı Avropa hissəsini türklərdən və müsəlmanlardan təmizləməyi və bu əraziləri xristianlaşdırmağı hədəfləyən gizli geosiyasi məqsədlərinə uyğun olaraq, tarixi məqsədyönlü şəkildə təhrif etməklə məşğul olan rus tarixçilərinin Atropatenanı Arazdan cənubda göstərməsinin əsas səbəblərindən biri Azərbaycan əraziləri hesabına rusların dəstəyi ilə qurulan qondarma xristian Ermənistan və Gürcüstan “dövlət”lərinin mövcudluğu üçün “elmi” (ideoloji) zəmin yaratmaq idi. Elə bu məqsədlə də türklərin köçəri olduqları və Güney Qafqaza çox-çox sonralar kənardan gəldikləri barədə yalançı konsepsiyalar dövrüyyəyə buraxılmışdı. Bu konsepsiyalara qarşı çıxanlar təqib və təzyiqlərə məruz qalır, bir çox hallarda isə “pantürkist” adı ilə damğalanaraq həbsə atılır və məhv edilirdi. Buna paralel olaraq Ermənistan və Gürcüstandan, o cümlədən hələ də əhalisinin böyük əksəriyyətini türklərin təşkil etdiyi İrəvan və Tiflisdən türklərin Orta Asiyaya kütləvi surətdə köçürülməsi gerçəkləşdirilirdi.

Bu proses əslən gürcü olan Stalinin hakimiyyəti dövründə xüsusi amansızlıqla həyata keçirilirdi. Bu tiran Hitlerə yazdığı və bu yaxınlarda üzə çıxan gizli məktubunda bildirirdi ki, onun məqsədi təkcə Qafqazı deyil, eləcə də Türkiyəni türklərdən təmizləmək və bütün türkləri Orta Asiyaya göndərməkdir. Məhz

onun dövründə Krım tatar türklərindən, Quzey Qafqaz isə qaraçay – balkar türklərindən, eləcə də müsəlman çeçenlərdən təmizlənmiş və bu xalqlar toplu halında Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər.

Eyni konsepsiya İranda da həmişə aktual olub. Fars şovinisləri də həmişə iddia ediblər ki, guya “Azərbaycan” adı İranın şimal – qərb bölgələrinin adıdır və Şimali Azərbaycana heç bir dəxli yoxdur.

Siyasi məqsədlərlə Atropatenanın Arazdan cənubda göstərilməsinin bir səbəbi də növbə ilə Qarabağı, ardınca isə bütün Kür – Araz ovalığını türklərdən təmizləyərək ermənilərə hədiyyə etmək idi. Madam ki, Atropatena, yəni Azərbaycan Arazdan cənubda yerləşmişdir və antik müəlliflər Araz çayının Ərməniyyə (Ermənistan) ilə Atropatena (Azərbaycan) arasında sərhəd olduğunu, Albaniyanın isə Kürdən şimalda yerləşdiyini söyləmişlər, o zaman Kür – Araz ovalığının “Ermənistan” olduğu heç bir şübhə oyatmayacaqdır. Buna paralel olaraq erməni (hay) tarixçilərinə (M. Çamçayan, M. Kanayan, M. Barxudaryan, Y. Manandyan, Q. Kapantsyan, S. Yeremyan, B. Ulubabayan, A. Mnatsakanyan, A. Xaçatryan, Ş. Smbatyan, A. Akopyan, N. Adonts, S. Ter-Avatesyan və s.) sözügedən ərazilərin guya “Ermənistan” olduğunu “sübut” etmək üçün yaşıl işıq yandırıldı. Bu işdə onlara rus almləri də (N. Piqulevskaya, K. Trever və s.) əllərindən gələn köməyi edirdilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əski gürcü mənbələrində Albaniya-Arran “Rani” kimi qeyd edilmişdir. Q. Qeybullayevin yazdığına görə, bu ad təkcə müəyyən bir ərazini deyil, həm də onların sakinlərini ifadə etmişdir (Гейбуллаев, 1991, s. 58-59). Maraqlıdır ki, eyni toponimə e.ə. III-II minilliklərə aid Akkad və Aşşur mənbələrində də “Raniyə” formasında rast gəlinməkdə, bu bölgənin əsas əyaləti kimi Şuşarranın adı qeyd edilməkdə, əhalisi isə “türk” (turukku) kimi göstərilməkdədir (Ağasıoğlu

F., 2005, s. 40).

Türklərin adının Azərbaycan sakinləri kimi hələ eradan əvvəlki Akkad və Aşşur mixi yazılarında «turukku» kimi qeyd edildiyini ilk dəfə təsbit edən tanınmış alim Z. Yampolski olmuşdur. O, türklərin mənşəyi və ilk ata yurdu barədə o vaxta qədər rus - sovet tarixşünaslığında mövcud olan rəsmi baxışlara qarşı çıxaraq bildirmişdi ki, akkad mənbələri «türk» etnoniminin qeydə alındığı ən qədim yazılı mənbələrdir (Tahirzadə, 1991, s. 62-64). Eradan əvvəl birinci minilliyə aid Urartu mixi yazılarında da eyni xalqın adı, eyni ərazinin sakinləri kimi qeyd edilmişdir. Urartu mənbələrində həmin xalqın adı «turuxi» kimi çəkilir. F. Ağasıoğlunun fikrincə, Aşşur mənbələrində rast gəlinən «turukku» etnonimi «türk»etnik adının aşşur dilindəki səsləniş və yazılış formasıdır (Ağasıoğlu, 2005, s. 39)

İlk dəfə Z. Yampolski tərəfindən söylənilən bu fikrə sonralar Ə. Hüseyni, C. Cəfərov, M. Hatəmi Tantəkin, Y. Yusifov, Q. Qeybullayev, T. Hacıyev, M. İsmayıl, K. Əliyev, F. Ağasıoğlu, N. Xudiyev və s. kimi Azərbaycan alimləri də şərik çıxmışlar. Y. Yusifovun yazdığına görə, «türk» adına erkən orta əsrlərə aid hind qaynaqlarında turukka», Xotən mətnlərində «ttruki», Tibet mənbələrində «druq» və «druqu» formasında rast gəlmək mümkündür (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 78).

Eyni etnonim e.ə. XXIII əsrə aid Aşşur mənbələrində “tourki” yazılmaqdadır (Ağasıoğlu F., 2005, s. 39).

Turuklar barəsində ilk məlumatlara e.ə. XIV yüzilliyə aid Aşşur mənbələrində rast gəldiyini, daha sonra isə «turux» (və ya turuxi) adı ilə Urartu mənbələrində məlumat verildiyini vurğulayan Mahmud İsmayıl da onların bir çox alim tərəfindən türklərlə eyniləşdirildiyini söyləməkdədir (İsmayıl M., 1955, s. 7)

Y. Yusifovun yazdığına görə, eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəlində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan türklərin aktiv siyasətə qoşulması başlayır. Onlar Zaqroş dağlarını aşaraq İkiçaya-

rasına daxil olurdular. Türklər Aşağı Zab çayının yuxarı axarında yerləşən Raniyə düzənliyinə çıxır və burada yaşayan hürrilərlə ünsiyyətə girirdilər. Ümumiyyətlə, onlar bu ərazi uğrunda mübarizə aparırdılar və bununla da İkiçayarasının şimalında yaranmış Aşşur dövlətinin sərhədlərində təhlükə yaradırdılar.

Aşşur mixi yazılarından belə məlum olur ki, aşşur hökmdarı I Şamşi-Adad türklərə qarşı hərbi yürüş təşkil edir, lakin bu tayfaların müdaxiləsinin qarşısını ala bilmir. Türklər aşşurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətini ələ keçirirlər. Aşşur hökmdarı I İşme-Daqan baş verənləri çox maraqlı təsvir etmişdir: «O ki qaldı Şuşarra ölkəsinə, siz mənə yazırsınız ki, bu ölkə həyacan içindədir və biz onu saxlaya bilmirik. Qoy qasid sizə vəziyyəti izah etsin. Turukkulu Lidaya və bu ölkədə onunla birlikdə olan turukkilər rəqabət aparırdılar və iki yaşayış məntəqəsini dağıtmışdılar. Mən oraya əlavə qoşun gətirdim, onlar dağlara çəkildilər. Mən əhalidən soruşdum və bu qərara gəldim ki, bu ölkə nəzarətə alınma bilməz» (*Azərbaycan tarixi, 1994, s. 73-74*).

Təbii ki, mixi yazılardakı «turukku», «turuxi», «turuk» adlarını «türk» enonimi ilə eyniləşdirən alimlərimiz haqlıdırlar. Biz də bu fikirdəyik ki, adlarına ilk dəfə eradan əvvəl III minilliyə aid akkad və aşşur mixi yazılarında «turuku» kimi və eradan əvvəl I minilliyə aid Urartu mənbələrində «truxi» kimi rast gəlinən və haqlarında Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazisinin sakinləri kimi söz açılan bu xalq sonrakı dövrlərdə, VI-VIII əsrlərdə böyük xaqanlıq qurmuş və bu xaqanlığın mərkəzi indiki Monqolustan ərazisi olmuşdur. Boz qurdla bağlı əldə olan etnoqonik miflərin təhlili göytürklərin Mərkəzi Asiyaya, o cümlədən Monqolustan ərazisinə Ön Asiya və Qafqazdan gəldiklərini, türklərin ilkin ata yurdunun Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazisi olduğunu söyləməyə tam əsas verir.

Azərbaycanın, o cümlədən Arranın ən qədim zamanlardan türklərlə məskun olduğunu erkən ərəb mənbələri də təsdiq et-

məkdədir. Məsələn, Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhuminin VII əsdə qələmə aldığı “Xəbərələr” əsərində yazılır ki, xəlifə I Müaviyə Azərbaycanın işğalı ərəfəsində ordu komandanından Azərbaycan barədə nə bildiyini soruşmuş, o da cavab vermişdir ki, Azərbaycan ən qədimdən türklər ölkəsidir və orada türklər yaşayır (Буниятв, 1964, s. 5). 1126-cı ildə tərtib edilmiş, müəllifi bilinməyən farsca bir tarix əsərində isə Himyar şahlarından Rəişəyə istinadən bildirilir ki, Azərbaycan ən qədim zamanlardan türklərin əlində olan ölkədir (Буниятв, 1965, s. 183).

Eyni fikri professor Helmoltun ümumi redaktəsi altında 120 tarixçi alimin birgə yazdığı “Ümumi bəşəriyyət tarixi” fundamental əsər də təsdiq edir. Kitabın II cildində, Atropatenaya, yəni Azərbaycana həsr edilən bölümdə belə deyilir: “Tarixin göstərə bilmədiyi məchul bir zamandan bu yerlərdə başdan-başa türklər yaşamaqdadır” (Azer Senan. 1942, s. 23-24).

Türklərin Azərbaycanın, o cümlədən Arranın əsas əhalisi olduğunu sonrakı dövr mənbələr də göstərməkdədir. Məsələn, XII əsrdə qələmə alınmış müəllifi bilinməyən bir gürcü mənbəsində deyilir ki, “Qışı türklər... Tiflislə Bərdə arasında keçirirlər... Yazda isə onlar Somxet və Ararat (Ağrı) dağlarına qalxırlar” (Brosset, 1849-1850, s. 358-359).

Bənzər fikir XIII əsrdə qələmə alındığı bilinən “Əcaib əd-Dünya” adlı anonim bir fars qaynağında da təkrarlanmaqdadır: “Arran Münbit yerdir, naz – nemətlə zəngindir, şahların qışlaq yeri olub. Dünyanın heç bir yerində Arranda olduğu qədər imarət yoxdur. Heç bir yerdə buradakı qədər çoxlu sayda türk yoxdur. Deyirlər ki, orada yüz min türk atlısı var. Arranın eni və uzununu 30 x 40 fərsəngdir” (Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə, 2003, s. 126).

Deyilənlərə A. Kırmskinin aşağıdakı sözlərini də əlavə etmək: “Arana gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, o, türkmənlərin köç yerlərindən alınaraq 1226-cı ildə Beyləqana, Araz sahillə-

rinə sürülən çox sayda sürüyə sahib olan türkmən boylarının heyvanları üçün gözəl otlaq yeri idi. Bu sürülərdəki heyvanların sayı 30 min başa çatırdı. Arranda yaşayan türkmənlərin dəqiq sayı göstərilməsə də ,qonşuluqdakı sərkərdələrdən biri onları qaaynaşan qarışqa yuvasına və sayı-hesabsız çəyirdtkə ordusu-na bənzədərək, onların əmirlərinin yerli qalalarda oturduqlarını qeyd etmişdir (Крымский А., 1981, s. 111-112).

ARRAN (ALBANIYA) VƏ QIPÇAQ TÜRKLƏRİ

Azərbaycan türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etmiş albanlar əsasən Quzey Azərbaycanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda (bugünkü Ermənistanda), eləcə də Dağıstanda və bugünkü Gürcüstanın Borçalıdan Tiflisə qədər uzanan geniş ərazilərində məskun olmuş və bu ərazilərdə yaşayan digər türk soylarını - qarqarları, utiləri, massagetləri, dondarları, hunları, xəzərləri, bolqarları, kumanları, qıpçaqları, onuyğrları və sairə, eləcə də bir sıra qafqazdilli tayfaları - udinləri, çilbləri, qatları, leqləri, ubıxları, herləri və sairə öz ərafında birləşdirərək (Гейбуллаев Г., 1991, s. 73-76), tarixi mənbələrdə «Albaniya» adı altında yad edilən dövlət qurmuşdular.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da da bu xalqdan söhbət açılır, oğuzlarla iç-içə yaşadıqları qeyd edilir və əsərin baş qəhrəmanlarından Qazan xan alpanların, yəni albanların başçısı kimi yad edilir. Şərqsünas alim Süleyman Əliyarov yazır ki, «Dədəm Qorqud» kitabının araşdırılması Azərbaycanda uzun sürən etno-tarixi inkişafın yeni, «gözlənilməz» bir axarını üzə çıxarmışdır. Drezden nüsxəsində 4-cü boyda Qazan xan ovda olarkən cəsus öz taqavoruna belə bir xəbər gətirir: «Hey, nə oturursan? İtünü ulatmayan, çətüğünü mövlatmayan alpanlar başı Qazan oğlancuğu ilə sərxoş olub yaturlar».

Alim bildirir ki, «Alpanlar» etnik adının başqa bir yerdə də işlənməsi bu anlayışa diqqətlə yanaşmağı tələb edir. “7-ci boyda oxuyuruq: «Ağ-boz atlar çapdırur alpanlar gördüm, ağ işıqlı alpları yanıma saldum. Bütün tədqiqatçılar sanki gözlərinə inanmayaraq burada işlənən «alpanlar» sözünü «alplar» kimi oxumuşlar. Kitabın rusca çapında isə alpin sinonimi olan «vityazi» şəklində çevrilmişdir. Türkiyəli tədqiqatçı Ergin Drezden nüsxəsində felən rastlaşdığı «alpanlar» sözünü «alplar» sözü ilə əvəz etmişdir. Lakin ədalət xatirinə söyləyək ki, o öz kitabının müvafiq yerlərində səhifəaltı elmi-tənqidi çıxarışlarında Drezden əlyazmasında hər iki halda «alpanlar» yazıldığını bildirmişdir.

Kitabda «alpanlar» etnoniminə rast gəlinməsi onun Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlı olduğunu və Azərbaycanda ərsəyə gəldiyini sübut edən dəlildir. Bu xalq eradan əvvəl IV əsrdən etibarən X yüzilliyə qədər 1500 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanda yaşamışdır. Qədim albanların adı bu gün Qubanın «Alpan» kəndinin adında yaşamaqdadır. Qədim albanların birbaşa varisləri olan bu kəndin sakinləri türkdürlər və Azərbaycan türkcəsində danışırlar. Nəzərə alsaq ki, Quba rayonu ərazisində yaşayan bütün qafqazdillı xalqlar, o cümlədən sayları bir neçə min olan xınalıqlılar və buduqlar öz dillərini qoruyub saxlamışlar, albanların başqa bir dildə danışdığı və guya sonradan türkləşdiyini düşünmək, əlbəttə ki, gülüncdür” (Əliyarov S., 1991, s. 142-143).

Albanların ən azı erkən orta əsrlərdən Azərbaycan həddlərini aşaraq Türkünstan tərəflərə də yayıldığını söyləmək olar. Məsələ burasındadır ki, VI əsr müəllifi İordan İskitlər ölkəsinin çox böyük ərazini əhatə ediyini, hunların, sirlərin və albanların gedib çatdıqları uzaq həddlərə qədər uzandığını yazır (*The Gothic history.*, 1960).

Bu məlumatdan açıq-aydın görünür ki, albanlar da iskitlər kimi Türkünstanın son həddlərinə qədər, yəni Çinə qədər yayıl-

mışdılar. Təsadüfi deyil ki, bu gün qazaxların «alban» adlandırılan qolu məhz Çindəki Uyğur Muxtar Vilayəti ərazisində, başqa sözlə, Şərqi Türküstanda və Monqolustanda, eləcə də Qazaxıstanın Çinlə sərhəd bölgələrində yaşayırlar.

Alban-türk xalqının qazax türklərinin etnogenezində yaxından iştirak etdiyini sübut edən məlumatları görkəmli qazax maarifçisi Çokan Vəlixanovun (**Велиханов Ч., IV, s. 326**), qırğızların etnogenezində oynadıqları rol barədə məlumatları isə Abromzonun əsərlərindən öyrənmiş oluruq (**Абромзон, 1960, s. 82, 66**). Karmışevanın əsərlərində də albanların özbək türklərinin etnogenezində oynadığı rol barədə mütəxəssisləri maraqlandıra biləcək məlumat bulunmaqdadır (**Кармышева, 1954, s. 16, cədvəl 2**). Jdanko özünün qaraqalpaqların tarixi etnoqrafiyasına həsr etdiyi kitabında albanların qaraqalpaq türklərinin də etnogenezində iştirak etdiyini bildirir (**Жданко, 1950, s. 41**).

Beləliklə, albanlar təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, Orta Asiya türklərinin də etnogenezində yaxından iştirak etmişlər və bu proses erkən orta əsrlərdən başlamışdır. Məhz həmin dövrlərdə albanlar Kazaxıstan ərazisinə qədər yayılmışlar və kazax xalqının formalaşmasına öz töhfələrini vermişlər.

Məlum olduğu kimi, qazax boyları üç jüzdə (ulu jüz, orta jüz və kiçik jüz) cəmləşmişlər. Albanlar kanqlı, dulat, mady (matay) və s. türk boyları ilə birlikdə ulu jüzə daxildir (**Гасанов З., 2000, s. 114**). V. Vostrov və M. Nukanovun yazdıqlarına görə, bu boylardan ən qədimləri albanlar və madaylar hesab edilirilər (**Востров, Муқанов, 1968, s. 46, 118**). Bunlardan madayların (matayların) adına ilk dəfə e.ə. 835-ci ilə aid Aşşur mənbələrində rast gəlinməkdədir (**Дьяконов, 1951, s. 34-35**). Antik qaynaqlarda onlar “midiyalı” adlanır və Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qüdrətli Midiya dövlətlərinin qurucuları hesab edilir. Atropatena // Azərbaycan dövləti məhz bu dövlətin Böyük və Kiçik Midiyaya parçalanmasından sonra Kiçik Midiyanın ba-

zasında yaranmışdır (Дьяконов, 1956, s. 93).

Starbon bildirir ki, “Midiya iki hissəyə ayrılır. Bunlardan biri Böyük Midiya adlanır. Onun əsas şəhəri və paytaxtı böyük Ekbatan şəhəridir... İkinci hissə Atropatena Midiyasıdır (Страбон, XI, 13, 1).

Madaylar da albanlar kimi Azərbaycan xalqının formalaşmasında əsas rollardan birini oynamışlar. Qazaxların içində qeyd alınmış madaylar da, albanlarda qırpaq türkcəsində danışmaqdadırlar.

Q. Qeybullayevin yazdığına görə hələ çox-çox əski dövrlərdə bir çox müəllif alban etnoniminin və Albaniya toponiminin üzərində başsındırmışlar. Məsələn Pompey Troq (I əsr) alban adını İtaliyadakı Alban dağının adından törədiyini zənn etmişdir. O bildiri ki, albanlar nə zamansa Heraklin ardınca düşərək Qafqaz gəlmişdilər. Pliniy (I əsr) isə bu xalqın adının onların ağdərili olmasından qaynaqlandığını söyləməkdədir. Bu fikrə Qay Yuliy Solin (III əsr) və İsidor da şərik çıxmışlar (Гейбуллаев Г., 1991, s. 59).

“Albaniya” toponiminin yaranması barədə elmi ədəbiyyatda yekdil fikir yoxdur. Belə ki, A. Yanovski, N. Marr, K. Trever, R. Maqomedov, Z. Yampolskiy kimi bir sıra alimlər bu, toponim latın mənşəlidir və “Dağlar ölkəsi” anlamındadır. Bu fikir “Dağıstan tarixi” kitabında da qeyd edilməkdədir (История Дагестана, 1967, s. 107).

Biz bu fikirlə razı deyilik və hesab edirik ki, “Albaniya” adı alban etnosunun adından yaranmışdı və “Albanlar ölkəsi” anlamındadır. “Alban” adı isə “Qədim Türk Lüğəti”ndə qeyd edildiyi kimi, “mükəlləf şəxs” anlamı daşıyan kəlmənin (Древнетюркский словарь, 1969, s. 34) zamanla etnonimə çevrilməsi ilə yaranmışdır. Bu adın ilk öncə iskit boylarından biri olan (История Армении Фавста Бузанда, 1953, s. 212) və Azərbaycanın aborogenlərindən hesab edilən massagetlərə

şamil edildiyini də söyləmək olar. Belə düşünməyimizə A. Marsellinin albanların qədimdə massaget adlandığı (Марцеллин А., 1949, s. 2-5, 16) barədə verdiyi məlumat əsas verir.

Maraqlıdır ki, həm erməni-hay, həm də alban mənbələrində massagetlərin alban Arsaklarından olan birinci çarı Sanesan // Sanatrük (298-338) “saysız-hesabsız hunların padşahı” kimi təqdim olunmaqdadır (Azərbaycan tarixi. 1994, s. 179). İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, Vəsrədə yaşadığı söylənilən, erməni-hay tarixçisi olduğu hesab edilən Aqafengel “nassaget” etnonimi yerinə “masaxa-hunlar” ifadəsini işlətməmişdir (Тревер К., 1959, s. 193).

Görünən budur ki, erməni-haylar sonralar alban adı ilə tanınmağa başlayan massagetlərin hun, başqa sözlə türk mənşəli olduqlarını bilir və buna şübhə etməirlərmiş. Bəli, bu belədir. Belə olmasa idi XIII-XIV əsrlərə aid qaynaqlarda onlardan “elvan” adı altında və türk boylarından biri kimi söhbət açılmazdı (Yımaç, 1941, s. 173).

Qafqaz Albaniyasının (Arranın) önəminə görə ikinci böyük boyu ayrı-ayrı mənbələrdə “gərgərlər”, “xarxarlar” adları ilə də qeyd edilən qarqarlardır. Q. Qeybullayevin tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, alban tayfalarından qarqarlar da türk idilər və onların dili qıpçaq türkcəsi olub. Görünür, qədim Azərbaycanda oğuz türkcəsi ilə yanaşı qıpçaq türkcəsi də yaygın olmuşdur. Hər halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»da oğuzlarla yanaşı qıpçaqlardan da gen-bol danışıldığı, bu iki türk xalqı arasında güclü rəqabət hissi olduğu danılmaz faktdır. O da faktdır ki, alban əlifbası məhz qıpçaq-qarqar dili əsasında yaradılmışdı və bu dil Albaniyanın ədəbiyyat və dövlət dili funksiyasını ifa etmişdir. Doğrudur, əski rus-sovet elmindən gələn ənənəyə əsaslanaraq, bir çoxları qarqarları qafqazdilli xalq hesab etməkdə davam edirlər. Lakin cənab fakt tamam başqa şeyi diktə edir (Гейбуллаев Г., 1991, s. 77-81, 349).

Fakt budur ki, məşhur qırğız-türk dastanı «Manas»da əsərin qəhrəmanı Manasın mənsub olduğu xalq dastanda gah qarqar, gah da qırçaq adlanır. (Бартольд В., 1968, II, 1, s. 541). Tarixi qaynaqların birində də XVI əsrdə Qaraqışlaqda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar qırçaq-qarqar xalqının adı çəkilir (Абромзон, 1960, s. 48).

Qarqar etnotoponiminə “Xarxar” formasında ilk səfə e.ə. XII əsrə aid bur Aşşur kitabəsində Güney Qafqazın yaşayış məntəqələrindən biri kimi rast gəlinməkdədir (Tahirzadə Ə., 1991, s. 64; Ağasıoğlu F., 2005, s. 139). “Homer ”Iliada”da İdi dağında Qarqar zirvəsinin və Dardanel boğazından azca aralıdakı Qarqar şəhərinin adlarını çəkir” (Azərbaycanda yaşamış..., 2011). Qarqarlar barədə Strabon (1əsr.) da yazmış, onların Yuxarı Albaniyada, amazonkalarla qonşuluqda yaşadıklarını qeyd etmişdir. III əsr müəllifi Yustin də qarqarların amazonkalarla qonşu olduqlarını söyləməkdədir. M. Xorenatsi isə III əsrdə baş vermiş hadisələri təsvir edərkən “Qarqarlar çöli”ndən və Qarqar knyazlığından bəhs etmişdir. Deyilənlərə İppolit Portlunun (III əsr) yazdıqlarını da əlavə etmək lazımdır. O da qarqarların alban və midiyalıların qonşuları olduğunu qeyd etməkdədir. IV əsr müəllifi Pamfila oğlu Yevseviyin yazdıqları da maraqlıdır. O yazır: “... Bunlarsa Nuhun üçün oğlunun soylarıdır. Onlar Midiyadan Speriya, okean sahilindən Akvilona qədər belə sıralanmışlar: midiyalılar, albanlar, qarqarlar... sarmatlar, meotlar, iskitlər...” (Гейбуллаев Г., 1991, s. 77-78).

Bütün bu məlumatları təhlil edən K Trever belə qənaətə gəlmişdir ki, qarqarlar əvvəllər Quzey Qafqazda yaşamış, III əsrdə Albaniya ərazisinə köçmüşlər (Тревер К., 1959, s. 42). Lakin, Q. Qeybullayevin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu fikir həqiqətə uyğun deyildir. İlk qaynaqların verdiyi məlumatlar göstərir ki, onların adı Albaniya sakinləri kimi ən azı I əsrdən məlumdur. Üstəlik də, “Alban tarixi”ndə qarqarlar albanlarla birlikdə Alba-

niyanın ilk hökmdarı Aranın soyundan gələn yerli xalqlar kimi təqdim edilməkdədirlər. Elə həmin kitabda onların köçürülməsi Makedoniyalı İskəndərin adı ilə bağlanır (Гейбуллаев Г ., 1991, s. 78).

Q. Qeybullayevin yazdığına görə, albanların və ümumilikdə Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak edən qarqarlar zamanla müstəqil boy kimi tarix səhnəsini tərk etsələr də, onların adı bugünə qədər bir çox toponim və oronimdə, o cümlədən Qarabağ ərazisindəki iki eyni adlı çayın – Qarqar çaylarının adında yaşamaqdadır (Гейбуллаев Г ., 1991, s. 79).

Hələ XIX əsrdə Qarabağda və Gədəbəydə Qarqar adını daşıyan bir neçə kənd məlum idi (Пагирев, 1913, s. 56). Onlardan biri Gərgər, digəri isə Xarxar adını daşıyırdı. Naxçıvançay hövzəsində yerləşən kəndlərdən biri də Xarxar kəndi idi. Həmin bölgədə yerləşən Cəirçayın qollarından biri Xarxarçay adlanırdı. XIX əsrə aid qaynaqlarda həmin çayın adı Qarqarçay kimi keçir. Deyilənlərə Qarabağda yerləşən Qarqardağı da əlavə etmək lazımdır (Гейбуллаев Г ., 1991, s. 79).

Qeyd etmək lazımdır ki, qarqarların bir qismi Arranın şimal – şərqi qərbində yaşayırdı. Belə ki, ərəb müəllifi İbn-Xordadbeh (IX əsr) Şabran və Dərbənd arasında mövcud olan Qarqar şəhərindən söz açır (Велиханлы Н., 1986, s. 109). A. Bakıxanov da eyni şəhərdən danışaraq, Müşkürdə yerləşdiyini qeyd edir (Бакиханов А., 1926,). “Alban tarixi”ndə də qarqarların yaşadığı kimi Arranın şimal-şərqi göstərilir (kitab. 1, fəs. 27) Q. Qeybullayev bu halda söhbətin Qəbələ yaxınlığındakı Xaraba-Xarxardan getdiyini yazır (Гейбуллаев Г ., 1991, s. 80). Gərgər və Qarqar adlı kəndlər Güney Azərbaycanda da vardır (Гейбуллаев Г ., 1991, s. 83).

Qərbi Azərbaycanda (bugünkü Ermənistan) qırpaq – qarqarların çox qədim zamanlardan yaşamış olduqlarını, onların torpaqlarının Ərməniyyə və Kilikiyaya qədər uzandığını erməni (hay) tarixçiləri də etiraf edirlər. Məsələn, A. Akopyan özünün

“Albaniya – Aluank qədim yunan-Roma və qədim erməni mənbələrində” adlı kitabında yazır ki, Moksda Qarqar adlı vilayət, Tsopka və Qərbi Kilikiyada iki Qarqar qalası, Lori və Parisosda iki Qarqar kəndi var. Bundan başqa Meğri tərəfdə Qarqar dağının mövcudluğu da məlumdur (Акопян А., 1987, s. 66-67).

Hazırda Qərbi Azərbaycanın (bugünkü Ermənistanın) Zəngəzur bölgəsində qarqarlara aid bir monastır kompleksi də qalmaqdadır. Öncələr “Gərgərvəng” və ya “Qarqarvəng” adı ilə məşhur olan bu monastra bitişik Həzrət Məryəm kilsəsinin tikilməsindən sonra (1283-cü il) daha çox Məryəm kilsəsi və ya “Müqəddəs Sion” monastırı kimi yad edilməyə başlayan bu kompleks (Григорян, История Сюника, 1990, s. 322) alban (həm də Azərbaycan) memarlığının ən maraqlı nümunələrindən biridir.

Deyilənlərə Qarabağla Gədəbəy sərhəddində yerləşən bir neçə Qarqar kəndini

(bu gün onlardan biri Gərgər, digəri isə Xarxar adlanır) və Naxçıvan uyezdində qeydə alınmış Xarxar kəndini, XIII əsr ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvinin Beyləqan yaxınlığında yerləşdiyini söylədiyi Qarqar şəhərini əlavə etmək olar (Tuncay, 2010, s. 18).

Sözgedən qırpaq boyunun adı Qafqaz və Orta Asiyanın toponomikasında geniş əks olunmuşdur. Bu sırada XIX əsrdə indiki Dağıstanın Teymurxanşura vilayətində qeydə alınmış Qarqar yer adını, Tiflis quberniyasının Tionet və Axalsix uyezdlərində qeydə alınmış Qarqar-meydan, Qarqar-Qutan, Qarqar dağı, Qarqaris və s. toponimlərini (Пагирев, 1913, s. 122) də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Qarqarların bir vaxtlar Orta Asiyada da yaşadığını söyləmək olar. Belə ki, Dionisiy Perieqet (II əsr) qarqarların Emod dağlarından Qanq çayı ilə suvarılan torpaqlara qədər geniş bir ərazidə yaşadıklarını yazmışdır (Tuncay, 2010, s. 18). X əsrə aid bir anonim mənbədən isə belə aydın olur ki, Orta Asiyada kimak

türklərinin yaşadığı Qarqarxan adlı bir vilayət olub (**Худуд ал-Алам, 1930, s. 186**). V. Minorski bu toponimi Qazaxıstanda, Semipalatinskdən 350 km cənub-şərqdə yerləşən Karkarli şəhəri ilə əlaqələndirir (**Minorski, 1937, s. 309**).

V. Bartoldun əsərlərində İli çayı vadisindəki Qarqar çayı, Jetisuda və Tyan-Şanda bulunan Qarqar toponimi xatırlanır (**Бартольд В., 1968, II, 1, s. 101, 536; Валиханов, I-IV, I, s. 235, 246**). Keçmişlərdə Türkmənistanda iki Qarqarçayın olduğu bilinməkdədir. Eyni adlı çay Buxara xanlığı ərazisində də qeydə alınıb (**Абдураимов, 1966, s. 289; Гейбуллаев Г., 1991, s. 81**).

S. Yeremyanın yazdığına görə, qarqarlar mil düzündə də yaşamışlar (**Еремян С., 1958, s. 304**). Arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Beyləqan şəhəri məhz bu düzdə ərsəyə gəlmişdir (**Гейбуллаев Г., 1991, s. 79**).

Q. Qeybullayevin yazdığına görə, Moisey Xorenatsinin “qarqar çölü” Gevondun (VIII əsr) “Qarqar düzənliyi” və Böyük Vardanın (XIII əsr) “Qarqar vilayəti” bugünkü Qarabağ düzənliyinin bir parçası olub. Bu halda söhbət, çox güman ki, Qarabağ düzənliyinin o hissəsindən gedir ki, orada Qarqarçay həmin düzənliklə axaraq, Kür çayına tökülür, yəni Ağdam rayonunun ərazisi nəzərdə tutulur. Həmin vilayət, güman ki, Mil düzünün bir hissəsi əhatə edirdi. Bunu Yaqut əl-Həməvinin (XIII əsr) məlumatı təsdiq edir (**Буниятов, 1983, s. 30**).

Əski gürcü mənbələrinin birində Xaçın və Baydakan arasında mövcud olmuş Karkaridən (**История и восхваление, 1954, s. 54**), Kirakos Gəncəlinin “Tarix”ində (**Ганзакеци, 1946**) isə Qarabağdakı Qarqardan söhbət açılır (**Гейбуллаев Г., 1991, s. 79**).

“Alban tarixi”ndə qarqarların adı hun-efalitlərlə birlikdə çəkilir. Musa Kağankatlı yazır ki, bu iki xalq Makedoniyalı İskəndər Qafqaz dağının ətəklərinə köçürmüşdü (kitab. 1, fə. 27).

Beləliklə, qarqarlar qırpaqların bir qolu idi. Konkret olaraq qırpaqlara gəlicə, bu türk boyu Azərbaycanın, o cümlədən Qər-

bi Azərbaycanın toponomikasında öz dərin izini qoymuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanın Qax rayonunda bu gün də mövcud olan Qırçaq kəndini misal çəkmək olar (Алиев, Нуриев, 1978, s. 54).

Xırçaxvəng kilsə və monastr kompleksi

XIX əsrə aid mənbələrdən belə aydın olur ki, o dövrdə Zaqatalada Qırçaqçay adlı bir çay olub. Eyni adlı çay və qırçaqların adını daşıyan bir kənd Qərbi Azərbaycanın Gümrü vilayətində də qeydə alınıb (Гейбуллаев Г., 1991, s. 82).

Qırçaqlar Gürcüstanın toponomikasında və əfsanələrində də öz adlarını əbədi həkk etdirmişlər (Анчабадзе, 1980, s. 243-244). Q. Qeybullayev cujan, qul, tuğ, qaranörk, anca və s. kimi-bir çox qırçaq soyunun adını çəkərək, Günüy Qafqazda bir çox toponimin məhz həmin soyların adından yarandığını göstərir. Bu sıradə Kədəbəydəki Cujanlı, Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstanda yaygın olan Qullar, Qarabağdakı Tuğ, Cəlilabaddakı İncilli kəndlərini qeyd etmək olar (Гейбуллаев Г., 1976; Гейбуллаев Г., 1991, s. 389-391).

Q. Əlişan, R. Açıryan və E. Xurşudyan epiqrafik abidələrin oxunuşu sayəsində gəldikləri nəticəyə görə, Qərbi Azərbaycanın, yəni bugünkü qondarma Ermənistanın Şirak vilayətinin Artik bölgəsində yerləşən, XX əsrin 40-cı illərində adı dəyişdirilərək “Ariç” şəklinə salınan bir kəndin əski adı “Xpçax” (Qırçaq) olub. Oradakı XII əsrdə tikildiyi söylənilən qədim kilsə və monastr da Xpçaxvəng adını daşıyıb (Гаркавец А., 2002, s. 5).

Elmi ədəbiyyatda qırçaqların Güney Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda ilk dəfə XI-XII əsrlərdə peyda olmaları barədə fikir üzərində daha çox durulur. Hesab edilir ki, həmin dövrdə “Azərbaycan ərazisinə cənub-şərqdən Səlcuqlu türklərinin, şimaldan isə Avropada “kuman”, “kun” , Şərqdə “qırçaq” adlandırılan çox sayda türk-qırçaq tayfalarının simasında köçəri türkdilli tayfaların axını baş vermişdir” (Очерки Истории СССР, 1958, s. 200). Eyni zamanda, Kiyev Rusunun güclənməsi ilə zəlil vəziyyətə düşən 40 min qırçaq ailəsinin IV Qurucu David tərəfindən Güney Qafqaza köçürülməsindən söz açılır (Лордкипанидзе, 1974, s. 97).

Bununla belə, əski gürcü mənbələrində bugünkü Gürcüstanın böyük hissəsi, daha dəqiq desək, Yuxarı Arran “Didi Türkoba” (Böyük Türk obası) adlandırılmaqdadır. Bu barədə V. Qukasyan belə deyir: “Təsadüfi deyi ki, o dövrdə (XI əsrdə) Gürcüstan gürcü tarixçilərinə iki ad altında məlum idi: Kartveloba (hərfi mənada Gürcü obası) və Didi Türkoba (Böyük Türk obası). Bütün Qərbi və Şərqi Gürcüstan Didi Türkobaya daxil idi” (Гукасян В., 1980, s. 25).

Mənbələr Didi Türkobanın əhalisinin qırçaq olduğunu göstərməkdədir. Çağdaş gürcü tarixçiləri bu xalqın guya Gürcüstan ərazisinə gəlmə olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Mənbələr isə sözügedən ərazilərin ən əski çağlardan türklər ölkəsi olduğunu təsdiqləməkdədir. Əski gürcü mənbələri onların dilini “xazaruli”, yəni xəzər dili adlandırmaqda idi (Картлис Цховреба, 1955, s. 16).

A. Krımski yazır ki, Tamaranın sarayında türk dili heç də istisna deyildi. “Amma bu, XI əsrdə Səlcuqlu istilaları dövründə Orta Asiyadan Qafqaza gələn və Gürcüstanın tam sərhəddində, o cümlədən Gəncə yaxınlığındakı Aranda məskunlaşan, öz köçəri məişətini davam etdirən və hərbi yürüslərə meyilli olan müsəlman türklərin dili deyildi. Tamara, təbii ki, onları da tanıyırdı və onun hökuməti onların Kür və İori çaylarının qovşaq sahillərinə yürüş etməsinə çox diqqət edirdi. Tiflis sarayında isə hörmət və sevgi sahibi olanlar isə... başqa türklər - poloveslər, yəni qırçaqlar idi.

XII əsirdə bu qırçaqsevərlik gürcü çarlığında irsi idi, şəxsi türk qvardiyası çarı təhlükələr vaxtı feodallara hərbi güc üçün müraciət etməməyə imkan verirdi” (*Крымский А., 1981, s. 72-73*).

Yuxarıdakı sitatdan göründüyü kimi, A. Krımski həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, Tiflisin Azərbaycanın Arran vilayətinin tərkibində olduğunu qeyd etməyi unutmuş və qırçaqların guya bu ərazilərə sadəcə XI-XII əsrlərdə gəldiyini iddia etmişdir. Əlbəttə ki, bu iddia həqiqəti əks etdirmir, çünki əski Aşşur mənbələri (e.ə. XIII-XII əsrlər) qırçaq-kumanlardan Ön Asiya və Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan ərazisinin ən qədim sakinlərindən biri kimi söz açmaqdadır.

Aşşurlara aid mixi yazılarda (e.ə.XIII-XII) “kumen” (kuman) etnonimi ilə yanaşı “ku” tayfasının da adı çəkilməkdədir (*Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83*). “Ku” etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır (*Гумилев, 2002, s. 26-27*). İ. Dron qeyd edir ki, qu quşu (qaz) kultu qədim zamanlarda türk və monqol xalqları arasında geniş yayılmışdır. O bildirir ki, qədim türk əfsanələrində hun xaqanının qardaşı oğlu qu quşuna çevrilmiş və yeni bir türk soyunun əsasını qoymuşdur. Həmin türk qəbiləsi “ku” ad-

lanmışdır. Məsələn, Tuva türklərinin toci qoluna bağlı qəbilələrdən biri kezek-kuular (qu quşları) özünü bu soydan hesab edir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Sayan-Altay ərazisində yaşayan bir çox türk xalqlarında - tuvalılarda, xakaslarda, teleutlarda, kumandlilərdə qu quşu (qaz) haqqında totemik-mifik təsəvvürlər bu günə qədər yaşamaqdadır.

Türkoloqların bir qismi kuman etnoniminin də adının “qu” (ku) totemindən yarandığını irəli sürməkdədirlər. Məsələn, V. Q. Rodionov qədim çuvaş mənbələrinə əsaslanaraq “ku” və “kuman” etnonimlərini eyniləşdirir. İ. Dorn və O. Süleymenov da eyni fikri dəstəkləmişlər (Süleymenov O., 1993, s. 94-96).

Y. Yusifov da yuxarıda adı çəkilən müəlliflərlə eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, Bu etnonim də Türk dillərində etnik ad düzəldən “-man” (-men) şəkilçi birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Kuman sonrakı türk adı olmaqla “sarımtıl, ağımtıl” mənasını daşıyırdı” (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83).

Aşşur çarlarından Tukulti-Ninurta (e.ə. XIII əsr), I Tiqlatpalar (e.ə. 1115-1077-ci illər), II Adadnari (e.ə. 911-890-cu illər), Sinnaxerib (e.ə. (705-681-ci illər) və başqalarının kitabələrində aşşurların kumanlarla apardıqları çoxsaylı savaqları barədə məlumatlar məlumatlar bulunmaqdadır (Дьяконов, 1951, №№. 10, 14, 20, 21).

**Üzərində mixi yazı ilə “Adadnerari” yazılmış əqiq muncuq.
Xocalı məzarlığı**

Məsələn, I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində aşağıdakı məlumatla rastlaşırıq: “(V,73)Kumanların ordusu gerçəkdən Musru ölkəsinin köməyinə çıxdı... (V.82) Bu zaman Musru ölkəsinə köməyə çıxmağı qət etmiş kumanların hamısı savaşı baş tutması və mənə qarşı durmaq üçün özlərinin bütün bölgələrini səfərbər etdilər... (VI.22) ...Kumanların mənim güclü döyüş təzyiqimdən qorxuya düşən şahları ayaqlarımı qucaqladı...” (Дьяконов, 1951, s. 10).

Aşşurların kuman-qırpçaqlara qarşı apardıqları savaşlardan birinin, konkret olaraq II Adadnerarının orduları ilə kuman-qırpçaq ordularının üz-üzə gəldiyi savaşı Qarabağda - Xocalı ərazisində baş verdiyini söyləyə bilərik. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı qırpçaq-qarqarların adını özündə yaşatmaqda olan Qarqarçayın sahillərindən, daha dəqiq desək, Xocalı kurqanlarının birindən (11 №- li kurqan), tapılan və üzərində mixi yazı ilə “Adadnerari” yazılmış bir əqiq muncuq sübut etməkdədir (Dietz-Otto Edzard, 2004; Cəfərov H., 2000, s.139; Tuncay, 2018, s. 210).

Əldə olan materiallardan belə aydın olur ki, aşşurlarla kuman-qırpçaqlar arasında sadəcə müharibələr deyil, mədəni əlaqələr də olmuşdur. Bunu aşşur ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri hesab edilən “Müdrük Axikar haqqında povest” əsərinin qarqar-qırpçaq (alban) dilinə tərcümə edilmiş variantının (Uslu Xiqarnınq sözü, esi, axılı) dövrümüzədək yetişmiş olması faktı sübut etməkdədir (Deny, Tryjarski, 1964a; Tuncay, 2010, s. 226-236). Bu əsər Aşşur çarı Sinnaxribin dövründə qələmə alınmış və həmin dövrdə də qədim dünyanın bir çox mədəni xalqının dilinə çevrilib (Дандамаев, Луконин, 1980, s. 17).

Qaynaqlardan belə anlaşılır ki, kumanlar Anadolunun şərq hissəsində də ən əski zamanlardan məskun idilər. Məsələn, Ptolomey Kappodokiyada yaşayan kumanlardan bəhs etmişdir (Арутюнян, 1985, s. 101). F. Ağasıoğlunun yazdığına görə,

“Kuman” toponiminə Aşşur mənbələrində “Kammanu”, Urartu kitabələrində “Qamana”, hett yazılarında isə “Kumanni” və “Kumaneşmax” şəklində rast gəlməkdəyik. Alim bildirir ki, bu yer Malatya yaxınlığında olub (Ağasioğlu F., 2005, s. 45). Urartu çarı Menuanın (e.ə. IX əsr) kitabəsində isə Van yaxınlığında yerləşən Kumenu şəhərindən bəhs edilir (Меликашвили, 1960, № 28). Urartu mənbələrində Göyçə ətrafında yaşayan kumanlar (kumaniu) haqqında da məlumat yer almaqdadır (Мещанинов, 1978, s. 358, 375).

Qeyd etmək ki, bu gün də eyni adı daşıyan türk etnosları vardır. Bu baxımdan Altayda yaşayan kumandiləri və özünü günümüzə qədər kumanların davamı hesab edən qaraçay və balkarlıları (Zeynalov F, 1981, s. 232) misal gətirmək olar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu türk tayfası orta əsrlərdə də Ön Asiya və Şərqi Avropanın siyasi tarixində xüsusi rol oynamış, Avropanın etnolinqvistik coğrafiyasının formalaşmasında son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu rol o qədər böyük olmuşdur ki, həmin tayfaların dilini öyrənməyə xüsusi ehtiyac yaranmış və təqribən eyni dövrdə həm xristian Avropada, həm də İslam dünyasında kuman türklərinin dili ilə bağlı lüğətlər tərtib edilmişdir (Zeynalov, 1981, s.167-168).

Kumanların orta əsrlərdə də Azərbaycanda yaşadıklarını Musa Kağankatlının “Alban tarixi”ndən öyrənmiş oluruq (Моисей Каланкайтык, 1993, I kitab, VI fəsil). Sözügedən kitabda yazılanlardan öyrənirik ki, Qafqaz Albaniyasında kumanlarla bağlı olan “Qomenk” adlı toponim olmuşdur. Həmin toponimin qomen (kuman) etnonimindən və qədim erməni dilindəki “k” yer, məkan bildirən şəkilçidən yarandığını (“Alban tarixi” kitabı dövrümüzədək erməni dilində çatmışdır) söyləyən Qiyasəddin Qeybullayevin fikrincə, bu yer ya Arsax (Qarabağ), ya da Sünik (Zəngəzur) ərazisində olmuşdur. O, 1727-ci ilə aid bir arxiv sənədinə istinadən göstərir ki, həmin dövrdə, yəni XVIII əsrdə

Zəngəzurun Çulundur bölgəsində azərbaycanlılarla məskun olan Koman kəndi mövcud imiş (**Гейбуллаев Г, 1991, s. 117**). Hazırda eyniadlı kənd Cəlilabad rayonu ərazisində mövcuddur.

Tarixi mənbələrdə kumanların iskitlərlə eyniləşdirilməsi, onlardan “koman iskitləri” kimi söz açılması halları da müşahidə edilir. R. Q. Latam koman iskitlərinin etnik mənsubiyyəti barədə yazır ki, “Koman iskitləri, massagetlər, saklar, peçeneqlər, xəzərlər, hunlar öz mənşələri etibarilə türkdürlər və bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur” (**İsmayıl М., 1955, s. 15**).

XƏZƏRLƏR VƏ ARRANIN (ALBANIYANIN) BAŞQA TÜRK BOYLARI

Azərbaycanın toponomikasında izini həkk etdirmiş boylardan biri də yerli türk boylarından olan xəzərlərdir. Onlar barədə geniş məlumatı S. Pletnyovanın “Xəzərlər” (**Плетнева С., 1976**) və İ. Artamanovun “Xəzərlərin tarixi” kitablarından əldə etmək mümkündür (**Артамонов, 1962**). Vaxtilə L. Qumilyov yazırdı ki, xəzərlərin haradan peyda olduqları və hara yox olduqları bizə məlum deyildir (**Гумилев, 2002, s. 10**). Bununla belə, bu xalqın mənşəyi tam məlumdur və bu barədə dəqiq məlumatı biz Xəzər xaqanı İosifin məktubundan əldə edə bilərik. O, xəzərlərin Nuh oğlu Yafəsin övladlarından olan Toqarmanın (Türkün) 10 oğlundan birinin - Xəzərin nəslindən olduqlarını qeyd etməkdə, Toqarmanın oğullarının adlarını isə belə sıralamaqdadır: Uyğur, Turis, Oğuz, Bizal, Tırna, Xəzər, Yanur, Bulqar, Savir (**Плетнева С., 1976, s. 7-8**).

Musa Kağankatlı isə “Albaniya tarixi” adlı I kitabının “Yafəs və Arandan başlayaraq III Vaçaqana qədər Albaniyada hakim olan hökmdarların siyahısı” adlı VIII fəslində Yafəsdən başlayan və övladları tərəfindən davam etdirilən yerli xaqan sülaləsinin

nümayəndələrini sadalayarkən 4-cü sırada Toqarmanın da adını çəkir: “Yafəs, Qomer, Tiras, Toqarma ...” (Moisey Kalankatuklu, 2006, s. 21).

Burada Yafəs Arranın // Albaniyanın ilk hökmdarı kimi qeyd edilir. A. Bakıxanov da F. Rəşidəddinə və digər müəlliflərə istinadən Yafəsdən türklərin əcdadı və ilk xaqanı kimi söz açır. (Bakıxanov A., 1951, s. 31, 91; Babayev, 1998, s. 81-82; Rəşidəddin F., 1992, 10).

“Xəzərlərin haradan peyda olduqları və hara yox olduqları”nı n məlum olduğunu söyləyən L. Qumilyovun dövründə genetika elmi hələ çox inkişaf etməmiş və xəzərlərində genetik yapısı hələ tədqiq edilməmişdi. Odur ki, bu sualın cavabı artıq tam dəqiqliklə məlumdur.

Hazırda xəzərlərin genetik mənsubiyyəti məsələsi alimlərin ciddi tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrilib (Eran Elhaik, 2012) və genetik testlər xəzərlərin R1a-Z93 haploqrupunun daşıyıcısı olan qədim türk soylarından biri olduğunu göstərmişdir. Bu genin daşıyıcılarına Cənubi Sibirdən Qara dəniz sahillərinə qədər yayılan və türk ləhcə və şivələrində danışan bir çox xalqlar arasında, o cümlədən qaraçaylılar, balkarlar, tatarlar, başqırdlar, eləcə də digər iskit dairəsi xalqlarının varisləri arasında sıx-sıx rast gəlinir (Клесов А, 2016, с. 913-922).

Qeyd etmək lazımdır ki, qazıntı halında tapılan sözügedən haploqrup xəzər kurqanlarından əldə edilmiş bir neçə skelet qalıqları üzərində aparılmış DNT analizləri nəticəsində aşkar edilmişdir.

Bu gün arxeoloqlara bir neçə yüz xəzər kurqanı məlumdur (Ивик О., Ключников В.) adlı kitabından əldə etmək mümkündür. Eyni sözləri L. Kleyn və başqalarının birlikdə qələmə aldıkları «İskit dövrünə aid katakomba və Saltov kurqanı» adlı əsər haqqında da söyləmək olar (Клейн Л. С. И др., 1972). Bu müəlliflərin hər biri xəzər kurqanlarının qazıntılarında bilavasitə

iştirak etmişlər və təbii ki, bu barədə hər kəsdən daha çox məlumata sahibdirlər.

Sırf xəzərlərə aid kurqanların müəyyənləşdirilməsində, digər kurqanlardan fərqləndirilməsində M. Artamonovun rolu çox böyükdür və onun haqqında məlumat verdiyi Saltov kurqanı qazılmış ilk xəzər kurqanlarından biri hesab edilir. Ümumilikdə isə Saltov mədəniyyəti, o cümlədən eyni dövrə aid yaşayış məskəni xəzərlərə (VIII-X əsrlər) aid edilir.

Aşağı Don hövzəsinin xəndəkli kurqanlarının tədqiqində və onların xəzərlərə aid olduğunun təsbit edilməsində A. Semyonovun xidmətlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu kurqanlar VII-IX əsrlərə aid edilir.

Xəzər kurqanlarını digər kurqanlardan fərqləndirən əsas cəhətlər bunlardır:

Sözgedən kurqanların qəbir kameralarının ətrafında kvadrat formasında xəndək qazılıb;

Bu kurqanlarda ölümlər tək basdırılıb;

Onların paralellərinə Orta Asiyada aşkar edilmiş türk kurqanlarında da rast gəlinib (Плетнева С. А., 1999).

Beləliklə, orta əsrlərə aid xəndəkli kurqanlar xəzərlərə aid edilir və məhz həmin kurqanlardan əldə edilmiş gen nümunələri də xəzərlərin etnik göstəricisi hesab edilir. Onlara aid edilən mədəniyyət də “Saltov-Mayats mədəniyyəti” adlandırılır.

Üzərlərində genetik analizlər aparılmış xəzərlərə aid iki sümük nümunəsi iki fərqli xəndəkli kurqandandan tapılmış skeletlərdən götürülmüşdür. Bu məzar abidələrinin hər ikisi barədə yazı dərc edilmişdir və bu yazılarda dəfn edilənlərin antropoloji tipinə də toxunulmuşdur. Kurqanlardan biri Kuteynikov II, digəri Taloviy II məzarlığında yerləşir. Bu məzarlıqlar Rostov vilayətinin cənub-qərbində, Don çayının sol sahilində, Don və Manıç çayları arasındakı ərazidə aşkar ediləblər. Hər iki sümük nümunəsinin analizi dəfn edilənlərin R1a-Z93 haploqrupunun

daşıyıcısı olduğunu üzə çıxarmışdır. Ümumilikdə isə aparılan tədqiqatlar nəticəsində xəzərlərin ümumi əcdaddan gələn iki nəsləndən ibarət olduqlarını üzə çıxarmışdır ki, sözügedən haploqrupu onlardan sadəcə biri daşımışdır. Bu haploqrup genetik sıralamada 1251 indeksi altında qeyd edilir. Digər nəsil isə 1986 indeksi ilə qeyd edilmiş R1a–Z280 haploqrupunun daşıyıcısı olub (**Elhax E., Tatarinova T. V., Klyosov A. A., Graur D., 2014, p. 18-37**).

Görünür, bu halda söhbət tarixi mənbələrdə «ağ xəzərlər» və «qara xəzərlər» kimi tanınan iki xəzər soyundan getməlidir. Genetiklərin apardıqları hesablamalara görə, bu iki soyun ümumi əcdadı 2750–3590 il əvvəl, başqa sözlə, e. ə. II-I minilliklərdə yaşamışdır. Belə hesab edilir ki, R1a–Z93 kök nəsil R1a–Z280 isə ondan ayrılmışdır, yəni onun fərqli bir qolu olmuşdur. Çünki R1a–Z93 daha qədimdir və kərtmə mədəniyyətini yaradan xalq da onun daşıyıcısı olmuşdur. Bu nəslin ən azı 5000 il yaşı olduğu, onun təqribən 8075 il öncə tarix səhnəsinə çıxan daha qədim nəsiləndən ayrıldığı hesab edilir (**Клесов А, 2016, с. 913-922**). Bu haploqrupa Potapov, Sintaşt, Andronovo, Karasuk mədəniyyətinin yaradıcılarının genlərində də rast gəlinir.

Xəzər dövlətinin güclü olduğu dövənlərdə onun hüdudları batıda Azov dənizi, Krım və Dnepr çayı, quzeydə Kiyev Kazan şəhərləri, doğuda Volqa çayının doğu sahilləri, güneydə Dağıstan və Qafqaz dağlarına qədər uzanırdı. Uzun müddət Azərbaycan da Xəzər dövlətinin tərkibində olmuş, hətta onun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi rolunda çıxış etmişdir.

Xəzərlərin hərbi potensialı o qədər güclü və qüvvətli idi ki, onlar bilavasitə tabeliklərində olmayan xalqlardan da bac alırdılar. Hətta Bizans və Sasanilər kimi imperiyalar da Xəzər Xaqanlığına vaxtaşırı xərac vermişlər. Təsədüfi deyil ki, Xəzər tarixini tədqiq edən S. S. Boquş hələ keçən əsrin əvvəllərində yazmışdır: «Xəzərlərin hökmranlığı bir neçə əsr Kaspı və Qara Dənizdən Baltik dənizinə qədər duyulmuşdur».

Akademik B. Dorn Təbərinin verdiyi məlumatlara istinadən yazır ki, İslamdan öncə Xəzər Dərbəndi ifadəsi Azərbaycanın güneyində Rey ilə İrak arasındakı şəhəri bildirir (**Tuncay B., 2012**).

Kaşğarlı Mahmudun cızdığı xəritədən belə görünür ki, Xəzər Dərbəndi bütün Güney və Quzey Qafqazı əhatə etmişdir. Xəzər xaqanı İosifin məktubundan belə anlaşılır ki, Ərdəbil də, yəni Güney Azərbaycanda bir müddət bu dövlətin tərkibində olub. Bu məlumat xəzərlərlə Ərdəbil ətrafında döyüşdüklərini bildirən erkən ərəb mənbələri tərəfindən də təsdiqlənir (**Плетнева С., 1976, s. 8**).

Təbəriyə görə, xəzərlərlə vuruşan Xosrov Ənuşirəvan onlardan 10 minini Azərbaycanda yerləşdirdi. VI əsrin ikinci yarısındakı olaylardan bəhs edən əl-Bəlazuri Ənuşirəvanın (531-579) vaxtında xəzər axınının Dinəvərə qədər uzandığını, Cürzan və Arranın (Albaniyanın) bu dövəmdə xəzərlərin əlində olduğunu söyləyərək, bu şahın xəzərlərlə qohumluq əlaqəsi qurduğunu bildirməkdədir (**Tuncay B., 2012**).

Maraqlıdır ki, V əsrə qədər Arranın (Albaniyanın) paytaxtı olmuş Qəbələ ərəb mənbələrində Xəzər adlandırılır. Antik mənbələrdə isə şəhərin adı “Kabalak” kimi göstərilir (Göyüşov R., 1983, s. 125). Bu, şübhəsiz ki, əski türk dilindəki “Xanbalıq” (xan şəhəri, paytaxt) sözünün bir qədər təhrif edilmiş şəklidir. Xəzərlərin yeri bugünə qədər təsbit edilə bilməyən paytaxtı məhz belə adlanırdı (**Артамонов, 1962, s.115-117**).

Xəzər etnonimi bu günədək Lerik rayonundakı Xəzəryaylaq və Qarabağdakı (Hadrut və Füzuli rayonları) Xəzərdağ oronimlərində yaşamaqdadır (**Гейбуллаев, 1991, s 139**).

Türkoloji ədəbiyyatda xəzərlər qıpçaqsoyulu türk boylarına aid edilir (**Zeynalov F., 1981, s. 169**). Lakin İbn Haldun onlardan türkmən kimi bəhs etmişdir (**Новосельцев, 1990, s. 79**).

Xəzər xaqanı İosifin adını çəkdiyi və Yafəsin oğlu Toqar-

manın (Türkün) 10 oğlunun soylarından gələn türk boyları içərisində suvarların (subar, savir, sabir) da adını çəkməkdədir (Плетнева С., 1976, s. 7). Maraqlıdır ki, bu türk boyunun adına ilk dəfə e.ə. III-II minilliklərə aid əski mixi yazılarda rast gəlinməkdədir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 80).

F. Ağasıoğlu haqlı olaraq yazır ki, ən qədim subarlar haqqındakı məlumatlara görə, onlar e. ə. IV-II minilliklərdə İkiçayarası adlanan ərazilərdə, Fəratla Dəclə arasında yaşayırmışlar. “İkiçayarasına gələn samilər Akkad şəhəri ətrafında güclənib subarları daha yuxarılara sıxışdırdılar. Akkadlı Sarqonun (e. ə. XXIV əsr) yuxarı subar bölgələrinə hücum etməsi barədə yazılar qalmışdır. Sarqonun yaratdığı sami Akkad dövləti Şumer ölkəsini də ələ keçirmişdi... E. ə. II minilliyin əvvəllərində subar torpaqlarına assurların (aşşurların) ekspansiyası gücləndi. Bu vaxt İkiçayarasının yuxarı bölgələrinə sıxışdırılan subarlar quzey-doğudan da yeni hurri axınları ilə qarşılaşdı. Beləliklə, aşağıdan sami asur tayfalarının, yuxarıdan qafqazdilli huri tayfalarının arasında qalan subarlar üç qola ayrıldı: batı, orta və doğu qollar. Batı subar boyları 38-ci parallel boyunca batıya çəkilib digər xalqların içində əridi, həmin parallel boyunca doğuya çəkilənlər Urmu hövzəsində yerləşdi, daha sonra xeyli hissəsi Sibir və Türkünstan tərəflərə miqrasiya etdi” (Ağasıoğlu F., 2005, s. 155-156).

Alimlərin yazdığına görə «subar» (Subur, Subartu) adının e.ə. təqribən 2200-cü illərdə Dəclə ilə Balıx çayları arasında qalan bütün Messopatamiyada işlədilməsi, sonrakı dövrlərdə huri dilin «Subar dili» kimi adlandırılması, e.ə. II minillikdə adları «Subartu» olan erkən dövrlər hurilərinin gerçəkdə Quzey Messopatamiyada yaşadığının ortaya qoyulması, hurilərin subarlarla eyniləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Ancaq nə ədəbi, nə də etnik anlamda bu eyniləşdirmənin heç bir dəlili tapılmamışdır (Veenhof K. R., 1982, s 147-160; Esmə Öz, 2005, s. 40)

Subarların (suvarların) bugünkü birbaşa varislərinin çuvaş

türkləri olduğu məlumdur. Maraqlıdır ki, çuvaşların ulu babalarının Ön Asiya mənşəli olmaları, bir müddət hurrilərin basqısı altında yaşamaları onların mənəvi dünyasında dərin izlər buraxmışdır. Maraqlıdır ki, bu gün çuvaşlar arasında yaygın olan şəxs adlarının bir qismi qafqazdilli hurri adlarını təkrarlayan teomorf adlardır. Məsələn:

Savuşka (çuv.) – Şavuşka (hurrilərin məhsuldarlıq və qələbə ilahəsi);

Tilə (çuv.) – Tilla (Hurrilərin şimşək tanrısı Tessobanın dana şəklində təsvir edilən oğlu);

Urey (çuv.) – Urey (Misir-hurri qoruyucu ruhu. İlan kimi təsvir edilir);

Şamakka (çuv.) – Şemike (Hurrilərdə günəş tanrısı) və s. (Мадуров, 2004, s. 4).

Tanınmış çuvaş etnoqrafı D. Madurov “Çuvaşların ənənəvi dekorativ sənəti və bayramları” adlı monoqrafiyasında (Мадуров, 2004, s. 4-5) bildirir ki, çuvaşların mədəniyyətində Ön Asiyanın qədim əkinçi xalqların tanrılarının izləri görünməkdədir. Məsələn;

Tura // Tora (çuv.) – Tora (qədim Misir), Tara (hind).

Amatura (Messopatamiya) – Ama Tura (çuv.) – tanrıların anası.

Si Duru (Messopatamiyada tanrıların sahibəsi) – Si Turri (çuv. tanrıların üzərində olan).

Turtur (Mes. Tanrı Dumuzinin anası) – Tur Tur (çuv. Tanrılar tanrısı) (Дмитриев, 1997, с. 137).

Ereşkiqal (Messopatamiya. Ölüm dünyasının sahibi) – Esrel (çuv. Ölüm tanrısı).

Tiamat (Messopatamiya. Yeraltı dünyanın şər ruhlarından biri) – Xəyamat (çuv. Yeraltı dünyanın şər ruhlarından biri).

Apsu (Messopatamiya. Yeraltı şirinsulu okean) – Ap su (çuv. Şirin su).

Soxmet (Misir, yandırıcı günəş və müharibə tanrıçası, tanrı Ptaxın qızı) – Sexmet (çuv. Müharibə tanrıçası. Çuvaş mifologiyasında Messopatamiya ikonoqrafiyasına uyğun olaraq, aslan bədənli, qız başlı varlıq kimi təsvir edilir) (Мадуров, 2004, s. 4).

Bu uyğunluq sistem təşkil etdiyindən onu qətiyyənlə təsadüf saymaq mümkün deyil. Üstəlik də qədim mixi yazılar çuvaş türklərinin əcdadları hesab edilən suvarların Ön Asiyada, daha dəqiq desək, Messopatamiyada, yəni İkiçayarasında yaşamış olduqlarından soraq verir.

Antik müəlliflər içərisində suvarları yad edən ilk müəllif Ptolomey olub (III. V, 10). Onun və digər antik müəlliflərin dediklərinə istinad edən V. Bartold suvarları bulqarların bir hissəsi hesab etmişdir (Бартольд В., 1968, 1, s. 209). A. Kırmskinin yazdığına görə, V əsrdə suvarlar Qəbələ yaxınlığında məskun olmuşlar (Крымский А., 1934, s. 295). Onların həm də Xəzər sahillərində yaşadığını qeyd edən Merpert suvarları hun ittifaqına daxil olan boylardan biri adlandırır (Мерперт, 1958 а, b). Onun bu fikrini təsdiq edən bir sıra elm adamı Şabran, eləcə də əski qaynaqlarda Piləsuvar kimi qeyd edilmiş (Рашид ад-Дин, 1956, s. 107, 120) Biləsuvar şəhərlərinin suvarlarla bağlı olduğunu yazmışlar (Мирзазаде, 1988, s. 69). Deyilənlərə XIX əsrdə Quba xanlığına aid sənədlərdə qeyd alınmış Qaleysisuvar qalasının qalıqlarını (Пагиров, 1913, s. 111) və Suvarlı kəndini (Гейбуллаев, 1981, s. 157) də əlavə etmək lazımdır.

Xaqan İosifin Yafəs oğlu Türkün soyları içərisində bulqarların da adını xüsusi qeyd etmişdir. Bu türk boyu adını Biləsuvar rayonundakı Bolqarçayın adına həkk etdirmişdir (Гейбуллаев, 1991, s. 133). Keçmişdə həmin bölgədə Bolqar, Bolqarkənd və Bolqar-Göktəpə yaşayış məntəqələrinin də olduğu bilinməkdədir (Велиев, 1924, s. 396; Пагирев, 1913, s. 46). Q. Qeybullayevin yazdığına görə Gəngərlilərin bir hissəsinin bolqarlı adlandığı bilinməkdədir (Гейбуллаев Г., 1991, s. 133).

Bolqarların Güney Qafqazdakı tarixi bugünə qədər xüsusi araşdırma mövzusu olmayıb. N. Merpert bu türk boyunu Qara dənizin şimal sahillərinin hunlara qədərki qədim əhalisi hesab edir (Мерперт Н., 1958 а, s. 553; Мерперт 1958 b, s. 588). Moisey Xorenatsi e.ə. II əsrdə Güney Qafqazda baş verən hadisələrdən söz açarkən bolqarları da yad etmişdir (kitab. 2, fəs. 9). O özündən əvvəl yaşamış Mar Abas Katinaya istinadən qeyd edir ki, Parfiya hökmdarı Arşakın vaxtında böyük iğtişaşlar oldu və bulqarlardan ayrılan böyük bir qol, «Valındır Bulqar» (A. Akopyanın oxunuşunda «Vələndur Bulxar») adında bir adamın rəhbərliyi ilə Kür çayının sahillərinə səpələndi. Tarixçilərin bir qismi bu məlumatı anoxranizm hesab etsə də (Артамонов, 1962, s. 168), bir çoxları onun doğru olduğuna şübhə etmir və deyilənlərin digər mənbələrlə də təsdiqləndiyini diqqətə çatdırırlar (Токарев С. А., 1949, s. 12-36). Bəziləri hadisənin Parfiyalı Valarşakın dövründə baş verdiyini, məhz həmin dövrdə bulqarların ilk qruplarının Şərqi Anadolunun Şara vilayətində məskunlaşdığını hesab edirlər (Гаджиев М. С., 2010, s. 69-78). Hazırda həmin vilayət «Vənənd» adlanır ki, mərkəzi Qars şəhəridir (Arutyunyan A. X., 2012, s. 365-371). Elmi ədəbiyyatda Qars şəhərinin məhz bulqarlar tərəfindən salındığı barədə fikirlər var. Q. Qeybullayevin fikrincə isə, bu halda söhbət Kars şəhəri yaxınlığındakı ərazilərdən deyil, Azərbaycanın Ordubad rayonu ərazisindən getməlidir (Qeybullayev Q. A., 1991, s. 77-78).

Bir sıra mütəxəssislər mətndə adı çəkilən Valarşakı II Valarşakla (197-216) eyniləşdirərək hadisənin bizim eramın II əsridə baş verdiyini söyləyirlər (Гаджиев М. С., 2010, s. 69-78). Lakin başqa fikirdə olanlar da var. Belə hesab edilir ki, bulqarların Qafqaz ərazisindən Şərqi Anadolu ərazisinə köçməsi I əsrdə, yəni I Trdatın (54-75) dövründə baş verib (Салмин А. К., 2015, s. 116). Bəzi tədqiqatçılar isə latındilli bir anonim «Salnamə»yə istinadən 354-cü il tarixi üzərində dururlar (Mommsen Theodorvs, ed., 1892).

Hadisənin nə zaman baş verməsindən asılı olmayaraq, fakt budur ki, bu məlumatların yer aldığı yazılı mənbələr əldə olan və bulqarlar barədə məlumat verən ən əski qaynaqlardır və həmin qaynaqlar sözügedən türk boyunun Anadolu ərazisinə Qafqazdan köçdüyünü bildirir. Yəni Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisi bulqarların ilk məskəni kimi qeyd olunur.

Şimali Qafqazda bugünə qədər bulqar adını bir qədər fərqli formada balkarların yaşatmaqda olduğu danılmaz faktdır və genetik tədqiqatlar balkarların, eləcə də İdil bulqarlarının bugünkü nəsiləri hesab edilən Kazan tatarlarının genetik baxımdan qohum olduqlarını və öz soykökləri ilə skiflərə qədər uzandıqlarını ortaya qoymuşdur. Avrasiyanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş müxtəlif skif kurqanlarından aşkar edilmiş skeletlər və onlardan götürülmüş DNT nümunələri üzərində aparılan antropoloji və hərtərəfli genetik analizlər belə söyləməyə əsas verir (**Поздняков Д., Скифы...**).

Xəzər xaqanının məktubunda Türkün adı çəkilən 10 söyundan biri kimi barsillərin (basil, bizal) də adı çəkilməkdədir. Bu türk boyunun adına ilk dəfə Pliniydə rastlanır və o bu boyu Qara dəniz sahilində məskun olduğunu bildirir (**Армянская география, 1877, s. 88**). Pomponiy Mela Qerr çayından söz açarkən bu şayın basillərlə nomadlar arasında axdığını söyləyir (Помпоний Мела, II, 4). Moisey Xorenatsi basilləri 216-cı ildə Albaniyada baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar yad etməkdədir (**Гейбуллаев, 1991, s. 134**). Musa Kağankatlı da öz növbəsində Ərməniyyə hökmdarı Tridatın Qarqar çölündə basillərlə savaşından söz açır (kitab. 1. Fəsl. 12). Əski mənbələr basillərin xəzərlərin qonşuluğunda yaşadıklarını bildirməkdədirlər (**Артамонов, 1962, s. 112**).

Musa Kağankatlı “Albaniya tarixi”nin “Yafəs nəslinin şə-cərəsi” başlıqlı II fəslində Yafəs soyundan gələn xalqlardan söz açaraq, albanların mənşəyi məsələsinə belə aydınlıq gətirir: “...

Cəmi 15 boydur. Bunlardan üçü yerlərini atıb, bütpərəst adalarına səpələniblər. Bunlar Yafəsoğullarından olan kidarların nəslindən olan kiprililər və şimalda kidarlarla qohum olan boylar idilər və albanlar da məhz onların nəslindən idilər” (Moisey Kalankatuklu, 2006, s. 17).

Eyni müəllif eyni kitabın “Müqəddəs Mesrop və yoldaşları haqqında qısa məlumat” adlı XV fəslində qarqarlarla yanaşı eflatitlərin də adın çəkir və bu iki boyun yaşadıkları əraziyə Makedoniyalı İskəndər tərəfindən köçürüldüyünü qeyd edir (Moisey Kalankatuklu, 2006, s. 35). Azərbaycanda daha çox “abdallar” kimi tanınan bu xalqın adı bir çox kənd adlarımızda öz əksini tapıb. Maraqlıdır ki, Musa Kağankatlı eflatitlərin adını “kamiçik” təyini ilə birlikdə çəkir ki, bu da qədim türk dilində qama, yəni şamana tabe olanlar deməkdir. Deməli, həmin dövrdə onlar şamanist idilər.

İlk öncə ondan başlayaq ki, Avropa mənbələri, daha dəqiq desək, Prisk (Prisk Panneyalı) kidarları “hun” adlandırır və onların 456-cı və sonrakı illərdə Sasanilərlə döyüşlərindən söz açaraq bildirir ki, fars-Sasanilər hun - kidaritlərə qarşı Rum (Bizans) imperatorluğu ilə saziş bağlamışdılar və bu sazişə görə, rumlular (bizanslılar) farsları maliyyə və silahla dəstəkləməyə boyun olmuşdular. Onlar bu yolla hun - kidarların Bizans ərazisinə soxulmalarını önləməyə çalışırdılar. Bəzi mütəxəssislər kidarlara aid sikkələrin üzərində yazılmış “Kidara” sözünü Çin mənbələrində, məsələn, “Bey-şi”də adı “Ki – o – ta – la” kimi çəkilən və yucilərin (kuşanlıların) hökmdarı olduğu söylənən şəxsin adıyla eyniləşdirirlər. Çin mənbələrindən belə aydın olur ki, Kiotala Qəndahardan (Əfqanıstan) hərəkət edərək, Şimali Hindistana daxil olaraq, burada beş ölkəni fəth etmiş və Yuci (Kuşan) imperatorluğunu qurmuşdu. Hindistandan tapılan və üzərində brahmi hərfləri ilə “Kidara Kuşana şa” sözləri yazılmış sikkələri həmin şəxsə və 390-430 – cu illərə aid edirlər. Bizans

tarixçisi (ermənilər onu erməni tarixçisi kimi qələmə verirlər) Favst Buzand Sasani şahı II Şapurla Kuşan xaqanı arasında olan döyüşlər barədə geniş məlumat verərək bildirir ki, müharibəni birinci kuşanlar başladılar. Fars qoşunlarına bilavasitə II Şapurun özü başçılıq edirdi. Amma bu farslara kömək etmədi. Kuşanlılar farsları darmadağın etdilər, bir çoxunu məhv edib, çox hissəsini əsir aldılar. Yerdə qalanlar isə döyüş meydanını qoyub qaçdılar. Bundan sonar II Şapur hunlardan (kuşanlılardan) qisas almaq məqsədilə yenidən müharibəyə əl atdı və aqibəti əvvəlki kimi oldu (**Şahniyazov K., 2001**).

Maraqlıdır ki, erməni tarixçisi Eqişe başqa bir Sasani şahının, yəni II Yəzdəgirdin kuşanlılarla apardığı savaştan söz açarkən, kuşanlıları kidarlarla deyil, eftalitlərlə eyniləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, kidarlar və eftalitlər qohum hun boylarından olmuş və aralarında sadəcə hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdi. Əvvəl hakimiyyətdə bir boy imiş, digəri isə ona tabe imiş. Sonra isə vəziyyət dəyişibmiş. Fakt isə budur ki, istər erməni, istər fars, istər çin və hind, istərsə də ərəb mənbələri həm kidarların, həm də eftalitlərin birmənalı şəkildə hun və türklərlə eyni etnosun nümayəndəsi olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, Bəhram Gurun kuşanlarla apardığı savaşıardan söhbət açan Ət-Təbəri və Dinavəri kuşanların hökmdarını türk xaqanı adlandırırlar. Eqişenin yazdığına görə, II Yəzdəgird ikinci dəfə kuşanların ölkəsinə hücum edəndə, dəhşətli məğlubiyətlə üzləşdi və hunlar fars torpaqlarında talanlara başladılar. Və bu hələ başlanğıc idi. Sasanilərin qara günləri hələ qabaqda idi. Şərqi Türkünstan da daxil olmaqla, Bütün Orta Asiya, Əfqanıstan, Pakistan və Şimali Hindistanı öz böyük imperatorluğuna (Kuşan dövləti) qatan eftalit-kidar konfederasiyası, Çin mənbələrinin yazdığına görə, 456-cı ildə Çinə böyük nümayəndə heyəti göndərmişdi (**Гумилев Л. Н., 1959**).

ALBANLARIN DİLİ, XRİSTİANLIĞA QƏDƏRKİ YAZISI VƏ İNANC SİSTEMİ

Tarixi rəvayətə görə, e.ə II əsrdə (bəzi mənbələrə görə I əsrdə) Albaniya ərazisində Aran adlı bir hökmdar taxt-taca yiyələnmiş və onun soyundan olanlar (Aranşahlar) bu ölkəni uzun müddət idarə etmişlər. Mənbələrdən belə məlum olur ki, Aranşahlar sülaləsindən sonra bu ölkə başqa bir türk mənşəli sülalə - Parfiya Arsaklarının bir qolu olan Albaniya Arsakları tərəfindən idarə edilmişdir. V əsrdə Albaniya hökmdarı olan və xristianlığı öz ölkəsində dövlət dini səviyyəsinə qaldıran Cəsur Vaçaqanın da Arsaklar sülaləsindən olduğu məlumdur. O da dəqiq məlumdur ki, eyni sülaləyə mənsub Arsvaqenin dövründə (430-440) alban əyanlarının önəmli hissəsi xristian idilər. Mənbələrin yazdığına görə, onun hakimiyyəti dövründə Ərməniyyə və Albaniyaya (Arana) gələn suriyalı xristian maarifçisi Mesrop Maştots öncə ermənilər üçün yeni əlifba düzəltmiş, daha sonra isə Albaniyaya (Arana) keçərək əski alban yazısını yenisiylə əvəz etmişdir.

Bəs, bundan öncə Albaniyada hansı əlifbadan istifadə edilirdi və dövlət dilinin hansı dil olduğu barədə nə deyə bilərik? Bu suala düzgün-dürüst cavab verə bilməyimiz üçün əlimizdə hər hansı bir qaynaq varmı?

Bəli var. Bu qaynaq e.ə. IV əsrdə Arran ərazisində hakimiyyətdə olmuş Azo adlı bir hökmdara aid olan və üzərində türkçə yazı nümunələrinə rast gəlinən sikkələrdir.

Azo adlı hökmdara aid sikkələr

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, elm aləminə Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan (bugünkü Ermənistan) və Gürcüstandan tapılan çox sayda gümüş sikkə məlumdur. Üzərindəki yazıların arami yazısı olduğunun iddia edilməsinə rəğmən, “Orxon-Yenisey yazıları”nın yerli variantı olduğu heç bir şübhə oyatmayan bu maddi mədəniyyət nümunələri Əhəmənilərin bəzi mənbələrə görə Kilikiya, digər mənbələrə görə isə Babil satrapı, başqa sözlə, canişini Mazaeusa (e.ə. 385-e.ə 328) aid olduğu iddia edilir.

Bu sikkələrin hamısının üz tərəfində taxtda oturan və beldən yuxarı çılpaq olan adam, qarşısında isə şahlıq quşu, sünbül və üzüm salxımı təsvir edilmiş və hamısında eyni işarələrdən ibarət eyni yazı yazılmışdır. Sözügedən sikkələrdən bəzisinin üz tərəfi digərlərinin cüzi fərqlə eyni olsa da, arxa tərəfində qədim yunan hərfliəri ilə yazılmış yazılar olan sikkələrə də rast gəlinməkdədir ki, onlar haqqında bir qədər sonra danışacağıq. Bu məsələ tədqiqatımız baxımından olduqca böyük önəm daşıyır. Çünki ortada bilinməyə var və bu da oxunuşun dəqiqliyini təmin etmək baxımından çox önəmlidir (Tuncay B., 2015b).

Azo adlı hökmdara aid sikkələr

Sikkələrin üzərindəki yazıların işarələrinin “Orxon-Yenisey əlifbası”nın işarələri ilə müqayisəsi onların əski türk-run hərfəri ilə yazıldığına heç bir şübhə yeri qoymur. Yazıları bu hərfərlə sağdan sola oxuduqda onların üz tərəflərində “SULTRS”, arxa tərəflərində isə “ZSRNq” yazıldığı görünür.

Sikkələrin üz tərəfində yer alan yazı (SULTRS), saitlər artırılırsa, fikrimizcə, “SU” (ordu, qoşun) və “(i)LT(e // ə)R(i)S”, yəni “İltəris” sözlərindən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, “İltəris” kəlməsi əski türk mətnlərində həm şəxs adı, həm də “el qurtaran” (eli xilas edən) mənasını verən kəlmədir. Məsələn, Bigə xaqanın atasının adının İltəris olduğu məlumdur. Ola bilsin ki, burada kəlmə məhz antroponim kimi işlənib və hansısa yerli hökmdarın adıdır. Amma o da ola bilər ki, kəlmə “el qurtaran” (xilaskar) anlamında işlənib. Bu halda həmin kəlmə özündən əvvəlki “su” (qoşun) sözü ilə birlikdə “eli qurtaran qoşun” mənasını verəcəkdir (**Tuncay B., Ögə Y., 2018, s. 67**).

“ZSRNq” formasında olan yazıdakı ilk hərf (sağdakı) sikkələrdən bəzisinin üz qabığındakı taxtda oturmuş şəxsin taxtının altında tək işarə şəklində təkrarlanır. Bu da bizə həmin işarənin

taxtda əyləşmiş şəxsin adının göstərcisi olduğunu düşünməyə əsas verir. Belə isə, arxa üzdəki “ZSRNq” kəlməsinin “Z” (şəxs adı) və “SRNq” hissələrindən ibarət iki sözə ayırmaq lazım gələcək.

Öncə addan başlayaq. Bir samit səslə yazılmış bu şəxs adına çatışmayan saıtləri əlavə etməklə onu rekonstruksiyaya çalıssaq, qədim Manna şahlarından olmuş Azanın adına bənzər bir ad ortaya çıxmış olacaq. İkinci kəlməyə – “SRNq” kəlməsinə gəlincə, onun sonundki “Nq” (səğir nun) qarışıq səsinı yiyəlik hal şəkilçisi kimi, yəni “(ı)Nq” kimi qəbul etsək, o zaman məntiq kəlmənin kökünü “sar” (qədim Aşşur dilində “çar”, padşah”) kimi oxumağı tələb edir. Belə isə, sikkələrin arxa tərəfində “Aza sarınc”, yəni “Aza padşahın” (hökmdar Azaya məxsus) sözləri yazılıb. Bunun məhz belə olduğunu bəzi sikkələrin ön tərəfindəki yunan hərfləri də tam təsdiqləyir. Orada qədim yunan hərfləri ilə şaquli formada (yuxarıdan aşağıya) iki dəfə təkrarlanan “Azo” (“Aza” şəxs adının başqa bir fonetik variantı) və üfiqi formada “Aka” (türkcə “ağa”) yazılıb (Manna və Midiya dövrünə aid bu yazı ənənəsi, görünür, xristianlığın qəbuluna qədər Qafqaz Albaniyasında da davam etmişdir. Belə düşünməyə bizə Albaniyada hakimiyyətdə olmuş Aranşahlar sülaləsindən Azo adlı bir hökmdara aid olan və üzərində türkcə yazı nümunələrinə rast gəlinən sikkələr əsas verir (Tuncay B., 2017).

Oxuduğumuz yazıları birləşdirsək, söhbətin Aza (Azo) padşahın xilaskar ordusundan getdiyini düşünə bilərik. Bu adın etimologiyasından söz açan Q. Qeybullayev bu adı türkmənşəli sayaraq, erkən orta əsrlərdə xakasların xaqanı **Ajonun**, uyuğur xaqanlarından **Açonun** adları ilə müqayisə etmişdir. Müqayisəyə çəkilən “Ajo” və “Aco” adlarının sonunun eynən yunan yazısında olduğu kimi “o” ilə bitmiş olması, adın əslində “Aza” deyil, “Azo” şəklində olduğunu söyləməyə tam əsas verir (Tuncay B., 2015b).

Yunan əlifbasının bölgəmizə Makedoniyalı İskəndərdən sonra, yəni e.ə. IV əsrdə yol tapdığı məlumdur. Yazılarından birinin yunanca olduğu bilinməlidir də məhz həmin dövrdən geniş yayılmağa başlamışdır. Deməli, sikkələrdə adı keçən çar Azo Ağa (Aka) e.ə. IV əsrdən öncə yaşamış olmamalı idi. O zaman ortaya sual çıxır: Azo kimdir?

Sualın cavabını XI əsr gürcü salnaməsi “Kartlis Tsxovreba”-da tapırıq. İ. Cəfərsoy həmin əsərə istinadən yazır ki, “Aran həm ölkənin (Albaniyanın – B. T.), həm də ölkənin hakim nəslinin adıdır. Həmin nəslin böyük qanadları Albaniyanı, kiçik qanadları İberiyanı idarə edirdi. İberiyanın ilk çarı Aran nəslindən Azon olmuşdur. O, eradan qabaq IV əsrin sonlarında makedoniyalıların vassalı kimi İberiyanı idarə etmişdir. Sasanilərin zamanında İberiya Aran hakimi tərəfindən idarə olunurdu. İberiya çarı Vaxtanq Qorq Aslan (446-499) Aran hakiminin bacısı oğlu idi O Qorq Aslan ki, onu Mari Brosse və İ. O. Senkovski hansısa türk tayfasının başçısı adlandırırlar” (Cəfərsoy İ., 2014).

İlhami Cəfərsoy kitabının başqa yerində isə bunları yazır: ““Kartlis tsxovreba”da göstərilir ki, Aran Kartvəllərin çarı idi. Aranın oğlu Azon Makedoniyalı İskəndərin vassalı kimi Metexdə çar oldu və İberiyanı 24 il idarə etdi. Azonun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Parnauz (Farnavaz) Aran nəslinin Metexdəki bütələrini sındırmadı. Öz bütələrinin yanında Aran nəslinin bütələrini saxladı” (Cəfərsoy İ., 2014).

Amma bir məsələ var ki, İber hökmdarları arasında Azo adında birisi olmayıb. “Kartlis tsxovreba”da sadəcə bildirilir ki, bugünkü Gürcüstanın önəmli bir hissəsi Azoya tabe olub. Azonun haranın çarı olduğunu isə biz sikkələrin birinin üzərində yazılmış başqa bir yazıdan öyrənirik (Tuncay B., 2015b).

Bu sikkənin ikinci üzündə “Orxon-Yenisey” əlifbası ilə yazılmış aşağıdakı mətnə bunları oxuyuruq: **ZSRNg SNg ULU SR SKRNg PLT LR** (Transkripsiya M. Rəhbəriyə aiddir).

Çatışmayan saıtları əlavə edib, mətni kəlmələrə ayırdıqda isə belə bir yazı alınır: **aZo SaRıNg** (Azo padşahın) **SiNgi** (süngü, söngü-ölçü vahidi) **ULU SaRı** (ulu padşahı) **SaKaRıNg** (sakar türkmən boylarından birinin adıdır) **aPa** (böyük ?) **aLTı LıRə**.

Beləliklə, Azo türkmənlərin sakar boyuna aid olmuş. Hakimi olduğu ölkə də bu soyun adı ilə Sakar adlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Urartu mənbələrində Mannanın böyük əyalətlərindən biri Saqarta kimi qeyd edilib. Aşşur mənbələrində adı Zikertu kimi keçən həmin əyalətin paytaxtının Partav (Bərdə) olduğu bildirilir (**Tuncay B., 2015b**).

Burada bir məsələni xüsusi qeyd etməmiz lazımdır. X əsr ərəb müəllifləri Əl-İstəhri və İbn Haldun Bərdə bölgəsində “Arran dilində” danışıldığını yazmışlar (**Велиханлы Н., 1974, s. 169**). Arranda “Arran dilində” danışıldığını onlardan daha öncə, daha dəqiq desək, VI əsrdə Mitilenli Zaxariy də qeyd etmişdir (**Гукасян В., 1968, s. 90**). Azonun sikkələrinin dili bu dilin, yəni “Arran dili”nin hansı dil olduğunu ortaya qoymuş olur. Və əgər İ. Cəfərsoyun Azonun əfsanəvi çarı Aranın oğlu olduğu barədə söylədikləri doğrudursa, o zaman çar Aranın e.ə. IV əsrdə yaşadığını söyləyə bilərik.

Elmi ədəbiyyatda belə bir yanlış fikir var ki, guya “Arran (alban) dili” VIII əsrdə bütünlüklə unudulmuş, albanlar isə bir etnos kimi tarix səhnəsini tərk etmişdilər. Hesab edilir ki, guya həmin dövrdən sonra albanlar öz dillərini tərk edərək, erməni-hay dilinə keçmişlər (**Гукасян В., 1968, s. 131**). Bu yanlış fikirdən çıxış edən S. Aşurbəyli bildirir ki, “Arran dili” deyəndə ərəb müəllifləri Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutmuşlar (**Ашурбейли, 1985, s. 67**).

S. Yeremyan isə Aqafengel, Movses Xorenatsi və digər əski erməni-hay müəlliflərinin əsərlərində Bərdənin Uti vilayətində yerləşdiyi barədə məlumatlara istinad edərək, “Arran dili”nin udi dili olduğunu iddia etmişdir (**Еремян, 1958 а, s. 327**). Hər-

çənd ki, udinlərin Uti vilayətində deyil, Udin vilayətində yaşadıkları məlumdur.

Bu fikrirlərin heç biri ilə razılaşımaq mümkün deyildir. Çünki dövrümüzədək XVI-XVII əsrdə üzvi köçürülmüş çox sayda albəndilli (qarqar-qırçaq dilində) əlyazma və bu əlyazmalar sayəsində Mxitar Qoş, onun şagirdi Vanağan, alban katalikosu Nerses (XII əsr), tarixçi alim Kirakos Gəncəli (XIII əsr) və s. kimi bir çox alban müəllifinin alban dilində qələmə aldığı onlarla əsər dövrümüzədək yetişmiş və onların hamısının dilinin qırçaq türkcəsi olduğu məlum olmuşdur (Tuncay, 2010).

Əldə olan təkzibedilməz dəlillər eyni əlifba və dilin Arşaklar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə də, daha dəqiq desək, Arşaqenin dövrünə (430-440) qədərki, yəni albanların yeni əlifbaya keçməsinə qədərki dövrdə də keçərli olduğunu söyləməyə tam əsas verir.

Dövrümüzədək Parfiya Arşaklarına (Арсакиды, 1890-1907; Луконин В. Г., 1987, с. 241) aid edilən çox sayda sikkə də yetişmişdir. Onlardan birinin I Arşaka aid olduğu söylənilir. Bunun da səbəbi həmin sikkənin üzərində yunan hərfləri ilə «Arsak» yazılmış olmasıdır. Əski yunan dilində “ş” səsi olmadığından onu “s” hərfi ilə yazdılar. Odur ki, sikkədə “Arşak” əvəzinə “Arsak” yazılmışdır. Lakin sikkənin arxa tərəfində taxtda oturan və əlində qədim yay tutan şahın sol tərəfində başqa yazı da var. Bu yazının guya arami hərfləri ilə yazıldığı, mənasının anlaşılmadığı söylənilir. Əsil məsələ də elə bundadır.

Məsələ burasındadır ki, sol tərəfdəki yazılar arami yazısı yox, türk yazısıdır. Yazı elm aləmində “Orxon-Yenisey əlifbası” və ya “türk runik işarələri” adları ilə tanınan hərflərlə yazılıb və orada yazılanlar sikkənin I Arşaka deyil, onun oğlu Tiridada aid olduğunu göstərir.

Arsak ləqəbini daşıyan Parfiya hökmdarı I Tiridada aid sikkə

Burada «TRTT» yazıldığı anlaşılır. Buradakı birinci «T» qalın, üç və dördüncü yerlərdə gələn «T»-lər isə incə «T» hərfləri ilə yazılıb. Saitlər isə göstərilməyib. Çatışmayan «i» və «a» saitlərini yerinə qoyduqda adın yunan mənbələrində «Tiridada», erməni və alban mənbələrində isə «Trdat» (Афинеһ, kitab. 4, 38, 153a) kimi qeyd edilən «TiRiTat» olduğunu söyləyə bilərik. Deməli, sözügedən sikkə I Arşaka deyil, onun oğlu, II Arşak ləqəbli I Tiridada aiddir.

Sikkənin arxa tərəfindəki şəkildə taxtda oturmuş I Tiridadaın əlində yay tutması da çox maraqlıdır. Məsələn burasındadır ki, əski türklərdə yay hakimiyyət rəmzi idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türk tarixinin ən böyük sülalələrindən biri də elm aləmində “Parfiya (Parta) Arşakları” adı ilə məşhur olan (Дибвойз Н. К., 2008), fəqət elmi ədəbiyyatda adları daha çox yanlış olaraq “iranlı” kimi hallandırılan sülalə olub. Bu yanlışlıq bəzi elm adamlarının iskitləri irandilli hesab etməsindən qaynaqlanmaqdadır. Fəqət iskitlərin türklüyü məsələsi o qədər açıq-aşkardır ki, bu barədə artıq söz demək, nəyi isə sübut etməyə çalışmaq belə əbəsdir.

Parfiya Arşakları barədə Strabonun yazdıqlarından belə aydın olur ki, tarixçinin yaşadığı dövrdə bu sülalənin hakim olduğu torpaqlar öz böyüklüyünə görə dövrün ən böyük ərazilərindən biri hesab olunurmuş: «Hazırda onlar elə böyük bir ölkəyə və o qədər çox sayda xalqla hakimdirlər ki, öz dövlətlərinin qüdrətinə görə romalılarla rəqabət aparırlar. Bunun səbəbi onların barbar və iskitlərinə oxşar həyat tərzi və adətləri, hər şeydən öncə isə hərbi uğurları ilə bağlıdır» (Strabon, kitab 11, fə. 13-8).

Pompey Troq isə onları belə xarakterizə etmişdir: «Bütün dünyanı... özləri və romalılar arasında bölüşdürən Parfiyalılar hazırda Şərqn hakimidirlər» (Марк Юниан Юстин, 41, 4).

Sülalə öz adını I Cəsur Arşakdan alır. O, əslən skiflərin (iskitlərin) parn // aparn (barani // baranlı) boyunun daq (təkə) soyundan idi (Дибвойз Н. К., 2008, с. 816). Bu boy iskitlər (türklər) arasında çıxan qarşিদurmalar zamanı köç etməyə, Van gölü ətrafındakı doğma torpaqlarını tərk edərək, Xəzərin şərqindəki torpaqlara, daha dəqiq desək, bu günkü Türkmənistan ərazisinə yerləşməyə məcbur olmuşdular. Qaçqın olduqları üçün onlara “bardıq” (əski türk dilində “köçkün”) deyirdilər. Yunanlar bu sözü “part” kimi tələffüz edir və ölkələrini də “Part ölkəsi” və ya “Partlar ölkəsi” adlandırırdılar. “Part” ifadəsi rus elmi ədəbiyyatında “Parfiya” kimi tələffüz edilir və yazılır. Azərbaycan elmi ədəbiyyatına da bu şəkildə daxil olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin dövründə onun imperatorluğuna daxil olan Parfiya sonralar Selevkilərin hakimiyyəti altına keç-

mişdir. E.ə. III əsrdə Selevkilərin hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən I Cəsur Arşak e.ə. 230-227-ci illərdə Selevkilərə qarşı savaşıaraq, e.ə. 206-cı ildə Parfiyanı yunan işğalından azad etməyi və sonrakı illərdə öz ölkəsinin sərhədlərini Selevkilərin ətraf torpaqları hesabına genişləndirməyi bacardı (Дибвойз Н. К., 2008, с. 816).

I Arşakdan sonra hakimiyyətə keçən və II Arşak ləqəbini qəbul edən oğlu I Tiridat Gürganı ələ keçirərək Parfiya dövlətinə qatdı (Strabon, kitab 11, fə. 13-8).

E. ə. 171-ci ildə taxta çıxan Parfiya hökmdarı I Mitridat atasının fars-Əhəməni soyundan olmasından istifadə edərək, əski Midiya və Fars ərazilərinə iddia etməyə başladı və e.ə 150-147-ci illər arasında, yəni çox qısa bir zamanda bugünkü İranın bütünü, eləcə də Anadolunun şərqini, İraq və Suriyanın şimalını, Güney Qafqazı Selevkilərdən azad edərək Parfiya dövlətinə qatdı və keçmiş Midiyanın paytaxtı olmuş Həmədan şəhərini özünə paytaxt seçdi. Beləcə Azərbaycan Böyük Part İmperatorluğunun mərkəzi əyaləti halına gəldi. İmperatorluq adı çəkilən ərazilərdən başqa Əfqanıstan və Hindistanın şimalını da əhatə edirdi. Türkmənistan və Özbəkistan əraziləri də həmin dövlətin tərkibində idi (Strabon, kitab 16, fə. 1-18).

Arsaklar sülaləsindən Anaka aid sikkə

Parfiyalılara aid olan, üzərindəki türkcə yazılar yanlış olaraq, arami yazısı hesab edilən, bu üzəndə Sasanilərə aid edilən başqa bir sikkə mövzumuz baxımından daha böyük önəm kəsb edir. Çünki onun arxa tərəfində əski türk hərfləri ilə yazılmış 4 yazı vardır. Bunlardan 3-ü şaquli istiqamətdə, biri isə üfiqi istiqamətdə yazılmışdır.

Şaquli yazıları sağdan sola və yuxarıdan aşağı oxuduqda, aşağıdakı hərflərin yazıldığını görürük:

PRT

SR

NK

Birinci sikkədə olduğu kimi burada da saitlər qeyd edilməyib. Yazıları oxuyan və transkripsiyasını tərtib edən Mənsur Rəhbəri 1-ci sözə «a» saitini artıraraq onu «PaRT» (Parfiya) kimi, ikinciyə də eyni saiti artıraraq onu «SaR» (çar) kimi bərpa etmişdir. İlk hərfi sonor «N» (Nq), ikincisi isə «K» kimi oxunan hərflərə tərəfimizdən eyni sait əlavə edilərək, söz «aNaK» (Anak) kimi bərpa edilmişdir.

Şaquli istiqamətdə yazılmış yazının (sağdan sola) isə ilk 3 hərfini aydın sezmək olur: PRT... Yəni bu halda da Part (Parfiya) dövlətinin adı diqqət çəkir.

Tarixi mənbələrin heç birində Anak adlı Parfiya şahından söhbət açılmasa da, Arşaklar sülaləsindən bu adda adamın olduğu məlumdur. Onun 258-ci ildə aramilər ölkəsində (Armeniyada) hakimiyyətdə olan əmisi oğlu Xosrova Sasani şahı I Şapurun təhriki ilə Albaniyanın Uti vilayətində, daha dəqiq desək, Bərdədə sui-qəsd təşkil etdiyi, bir müddət sonra isə Xosrovun tərəfdarları tərəfindən ailə üzvləri ilə birlikdə öldürüldüyü məlumdur. O da məlumdur ki, Anakın tərəfdarları onun sağ qalan övladlarından Qriqorini (Müqəddəs Georgi) Qeysəriyyəyə, digər oğlu Sureni isə xalasının - qaytaq hakimi Cavanşirin arvadının yanına göndərmişdilər. Sonralar Suren Dərbənddə hakimiyyətə

yyələnərək, Albaniyanı düz 39 il idarə etmişdir.

Mənbələrdə Anakın taxt-taca sahib olduğu barədə bir söz deyilməsə də, görünür, o bir müddət Sasanilərin yardımı ilə hakimiyyəti əlində saxlamağı və hətta öz adından pul da kəsdirməyi bacarmışdır (Tuncay B., Ögə Y., 2018, s. 72).

Eyni yazı sisteminin və dilin erməni və rus saxtakarları tərəfindən “erməni çarı”, “Ərməniyə çarı” kimi təqdim edilən Sofena məliyi I Artaxşsinin (Artaksiy // Artəşesin) dövründə də aparıcı əlifba və dil olduğunu söyləyə bilərik. Bunu həmin məliyin Göyçə gölü yaxınlarından tapılan və üzərlərində eyni mətn yazılan iki sərhad daşı sübut etməkdədir. Həmin daşlar (biri bütöv, biri sınıq iki daş) XIX əsrdə Göyçə gölü yaxınlığından tapılmışdır. Onların “Ermənistan çarı” Artaksi (Artəşes) tərəfindən yazdırıldığını və “Ermənistan çarlığının” sərhad daşları olduğunu iddia edən erməni və rus alimlərinin “səylərinə” baxmayaraq, yazının birinci iki sözündən-Artaxşsi (Artaksi) adından və sonrakı sami mənşəli «mlk» (məlik) sözündən başqa digər sözlərin mənalarını anlamaq mümkün olmamışdır. Yəni yazının necə səsləndiyini dəqiqləşdirən alimlər yazının məzmununu dərk edə bilməmiş, yalnız onun erməni (hay) dilində olmadığı fikrini vurğulamışlar. Onların qənaətinə, yazının dilinin urartu və sami dilləriylə də heç bir bağlılığı yoxdur.

Eyni sözlərin yer aldığı daşlardakı yazılar bir-birinin təkrarıdır, yəni onlarda eyni şey yazılmışdır və bu yazıların səslənişi belədir:

Artxşsi
mlkbryi
yritir
bundknxlt

Azonun sikkələrində, eləcə də Parfiya sikkələrindəki mətnlərdə olduğu kimi, burada da saitlərin böyük əksəriyyəti qeyd

edilməmiş, sözlər bir-birinə bitişik yazılmışdır.

Mətnlərin türkcə olduğunu təsbit edən tanınmış dilçi alim F. Ağasıoğlu onları belə oxumuşdur:

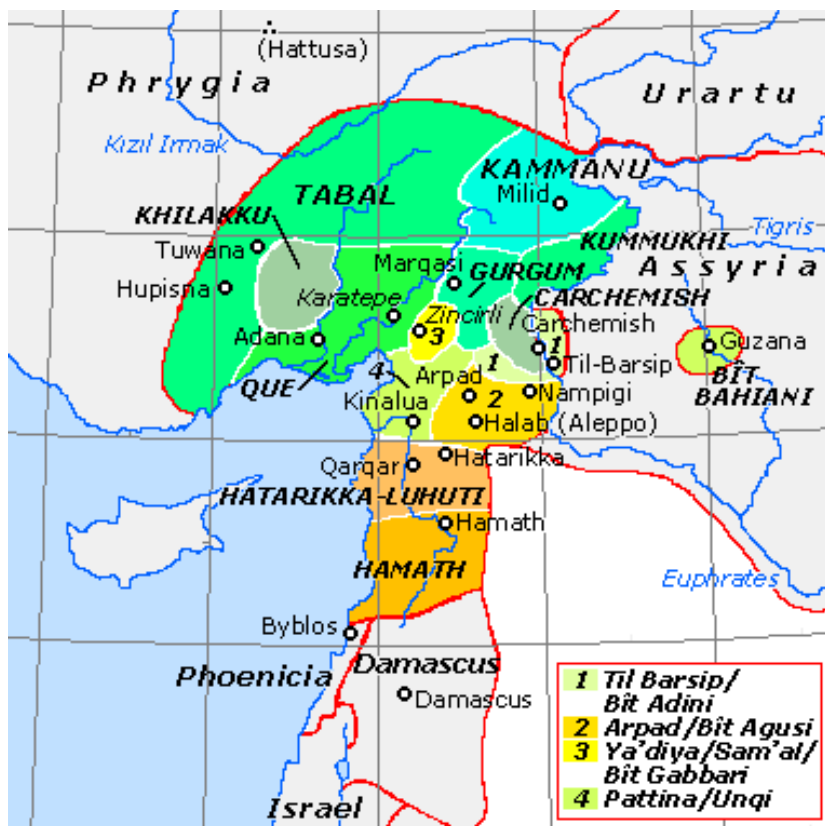
Artxşsi (Artaşes) **mlk** (məlik) **bryi** (birəyi-ərazisi) **yritir** (yeridir). **Bund** (bunda-burada) **knxlt** (konxuldu-qonuldu, qoyuldu). Yəni bu sərhəd daşı bura Artaksi məliyin ərazilərinin sərhəddini göstərmək üçün qoyulmuşdur (**Tuncay B., 2015a, s. 181**).

Sözügedən yazıda “burada” əvəzinə “bunda”, qonuldu, qoyuldu anlamında isə “konxultu” formasının işlənmiş olması yazının dilinin qırpaq türkcəsi olmasına dələlət edir. Fikrimizcə, buradakı “bireyi” ifadəsini “şəxsi”, “özl”, “fərdi” kimi tərcümə etmək daha doğru olardı. Məlumat üçün bildirik ki, “birey” sözü bu gün də Türkiyə türkcəsində həmin mənalarda işlənməkdədir.

Məlumat üçün bildirik ki, Sofena məlikliyi Qərbi Azərbaycanın Çuxursəd vilayətinin Arazdan qərbdə və şərqdə yerləşən ərazisini əhatə edirdi və Artaxsi məlik də oranı öncə III Anti-oxun, daha sonra isə Parfiyalıların valisi kimi idarə etmişdir. Sofena məlikliyin ərazisində daha öncə Kuman məlikliyinin (Kammanu) yerləşdiyi bilinməkdədir (**Toumanoff Cyril, 1963; Sinclair T. A., 1989**).

Beləliklə, xristianlığın qəbulundan əvvəl Arranda (Albaniyada) türk-run işarələrinin yerli variantından istifadə edildiyi və türk dilinin dövlət dili olduğu heç bir şübhə oymatır.

Sofenanın əski Kamannu (Kuman) ərazisi olması və Sofena məliyi I Artaxşsinin yazısının dilinin türkcə olması faktı bizə bir qədər də geriyyə getməyə və həmin yazının əlifbasının məhz kumanlara aid olduğunu düşünməyə əsas verir. Belə düşünmək üçün əlimizdə daha bir tutarlı dəlil var.

Sofena mülkiyyəti (e.ə. II-I əsrlər)

Yuxarıda qeyd etdik ki, Ptolomey Kappadokiyada yaşayan kumanlardan da bəhs etmişdir (Арутюнян, 1985, s. 101). Maraqlıdır ki, əldə olan və türk-run əlifbasının yerli variantı ilə yazılmış olan ən əski mətnlərdən biri məhz Kappadokiyadan tapılmışdır.

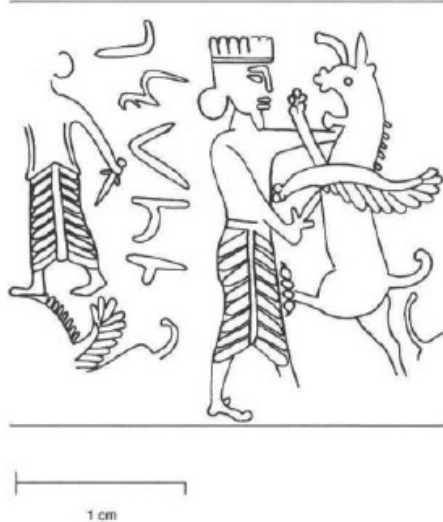
Türkiyənin Kappadokiya vilayətindən tapılmış bir möhürdə əlindəki bıçaqla qanadlı bir mifik (demonik) məxluqu qətlə ye-

tirən insan təsvir olunmuşdur. Onun başında tac olması bu şəxsin hökmdar olduğunu düşünməyə əsas verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu motiv çox qədim köklərə malikdir və onun izlərinə qədim Şumer və Elam mədəniyyətlərində də rast gəlinməkdədir. İnsanın mifik-demonik məxluqu qətlə yetirməsi səhnəsi sonrakı minilliklərdə də Yaxın və Orta Şərq incəsənətində, o cümlədən Manna və Midiya sənət nümunələrində, eləcə də sonrakı dövrlərdə Əhəməni incəsənətində tez-tez rast gəlinən motivlərdəndir.

Haqqında söhbət açdığımız gilbasma üzərindəki təsvirin önəmi ondadır ki, onu 5 işarəlik bir yazı müşayiət edir. İran məbuatı bu yazını arami mənşəli yazı nümunəsi adlandırır və Əhəmənilər dövrünə aid edir. Fəqət arami əlifbası məlumdur və buradakı işarələrin sözügedən əlifbanın işarələri ilə müqayisəsi bu iddianın həqiqəti əks etdirmədiyini göstərir. Əvəzində isə buradakı işarələrin də “Orxon-Yenisey” əlifbasının işarəli ilə tam üst-üstə düşdüyünü müşahidə edirik.

Mənsur Rəhbərinin araşdırmaları nəticəsində belə məlum olur ki, sözügedən işarələr qədim türk işarələridir. Yəni buradakı işarələrin Orxon-Yenisey əlifbası ilə müqayisəsi buradakı yazının əski türk yazısı olduğunu və burada sağdan sola sıra ilə “l”, “t”, “ş”, “r” və “nq” (sonor “n” // səgir “nun”) səslərini ifadə edən işarələrin qeyd edildiyini söyləməyə əsas verir. Yəni sözügedən işarələrin hamısı samit səslərdir. Oudur ki, bu təsvir və yazının çar Azonun yaşadığı dövrdən daha əski çağlara, yəni sait səslərin yazı sistemlərində hələ işlədilmədiyi dövrə aid olduğunu birmənalı şəkildə söyləyə bilərik (Tuncay B., 2015a, s. 158).

Kappodokiyada yaşayan kumanlardan qalma yazı nümunəsi

Bu yazıdakı birinci söz sadəcə “l” və “t” hərfləri ilə ifadə edilmiş “ölüt” (qətl, öldürülmə, məhv edilmə) kəlməsidir. 3 və 4-cü yerdə gələn “ş” və “r” hərflərinin yer aldığı ikinci kəlmə “paxıllıq və düşmənçilik” mənasını verən “irşi” kəlməsidir (*Древнетюркский словарь, 1969, s. 212*). Axırdakı “nq” (səğir nun, sonor “” hərfi isə yiyəlik hal şəkilçisidir (-inq). İkinci kəlmə belə oxunmalıdır: işriinq // irşiinq (yəni “paxıllıq”+ın və “düşmənçilik”+in = paxıllığın və düşmənçiliyin). Madam ki, ikinci söz yiyəlik halındadır, o zaman birinci söz mütləq adlıq halında deyil, təsirlik halında olmalıdır. Yəni “ölüt” kimi deyil, “ölütü” (ölüt”+ü) kimi oxunmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxan nəticə bunlardır:

1. Mətdə “Ölütü İşriinq” (paxıllıq və düşmənçiliyin öldürülməsi, məhv edilməsi) yazılıb və bu halda söhbət paxıllıq və düşmənçiliyin mücəssiməsi, yəni simvolu kimi çıxış edən şərh

ruhun, başqa sözlə demonik məxluqun öldürülməsindən gedir.

2. Təsvirdəki adam şamandır. Çünki əski türk mifologiyasında şər ruhlara qarşı mübarizə şamanların vəzifəsidir.

3. Üzərində təsvir və yazı olan gilbasma magik xarakterlidir və insanları paxıllıq və düşmənçilik toxumu səpən şər ruhlardan qorunmaq məqsədi daşıyır, yəni bir növ, göz muncuzğunun (nəzər muncuzğunun) oynadığı funksiyanı yerinə yetirmiş. Daha dəqiq ifadə esək, qoruyucu amulet imiş.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazda ikinci yerdə gələn və “t” kimi oxuduğumuz işarə bir qədər fərqli yazıldığından “Orxon-Yeni-sey” əlifbasındakı “nç” qoşa səsini ifadə edən hərfə də çox bənzəyir. Əgər həmin işarə “t” deyil, “nç” hərfdirsə, o zaman “ölütü” kəlməsini “ölünçü” kimi oxumaq (ölünçü erşinç) və mətni “paxıllıq və düşmənçiliyin məhv edilməsi” kimi deyil, “paxıllıq və düşmənçiliyin məhvi, ölümü” kimi tərcümə etmək lazım gələcək (Tuncay B., 2015a, s. 161-163).

Parfiya Arsakları dövrünə aid üzərində türkcə yazı olan möhürün gilbasması

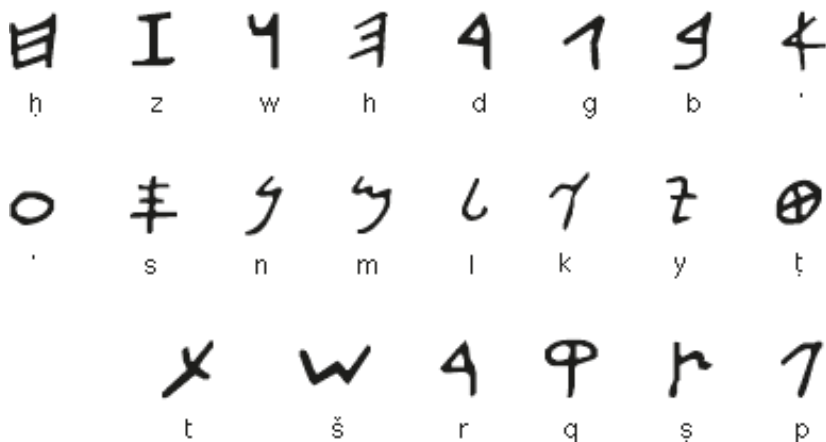
Farsdilli qaynaqlarda tapılma yerindən söhbət açılmayan, eynən Kappadokiya möhürü kimi “Əhəməni möhürü” elan edilən və üzərindəki yazının arami yazısı olduğu iddia edilən daha bir möhürdən bəhs edilməkdədir. Parfiya Arsakları dövrünə aid olduğunu ehtimal etdiyimiz buradakı yazılar da eyni hərf-lər-lə, başqa sözlə, türk runlarının yerli variantı ilə yazılıb.

Eynən Kappadokiyadan tapılan möhür kimi, heç bir əsas olmadan, “Əhəməni möhürü” adlandırılan bu möhürün bənzəri olan silindirik möhürlər Ön Asiya və Orta Şərqdə e.ə. III mi-nillikdən, başqa sözlə, hələ şumerlər dövründən məşhur olub. Ondan qədim şumerlərin, akkadların, finikiyalıların, babilli və assurların, urartuluların, elamlıların, hett və hattların, Manna və Midiya sakinlərinin, eləcə də qədim farsların istifadə etdikləri və hər bir xalqın da onların üzərində öz heroqlif və ya hərflərini əks etdirdikləri məlumdur. Əhəmənilər dövrünün möhürlərinin üzərində əsasən fars mixi işarələri olurdu. Lakin həmin dövr-də arami yazılı möhürlər də geniş yayılmışdı. Çünki həmin dil Əhəməni imperiyasında fars, elam və akkad dilləri ilə yanaşı dövlət dili səviyyəsində işlənmişdir ki, bu da e.ə. 539 - e.ə. 331-ci illəri əhatə edir.

Yarandığı yerdən asılı olmayaraq, Əhəmənilər imperiyasının hər yerində – Suriya və Misirdə, Kappadokiya və Kilikiyada, Babilistan və Midiyada, Fars və Bəlxədə, Ərəbistan və Aryana-da rəsmi dil statusunda işlənən arami dilində çox sayda yazılı sənəd mövcuddur. Onların bir qismi silindirik möhürlər basılmış gil lövhələrdir. (18. 228–230).

Sözgedən möhürün, daha dəqiq desək, gilbasmanın üzə-rindəki yazının arami yazısı olmadığını, bunlardan sadəcə bir neçəsinin bu əlifbanın hərflərinə bənzədiyini görə bilmək üçün xüsusi eynək və ya mikroskopa ehtiyac yoxdur. Hər şey göz qabağındadır. Yetər ki, möhürdəki yazının işarələrini aşağıda təqdim edilən 22 hərflə arami əlifbasının işarələri ilə bircə-bircə müqayisə edəsən.

Arami əlifbasının işarələri

Şəkildən də görüldüyü kimi, möhürün üzərindəki yazı üfiqi sütunlar şəklində, alt-alta düzülmüş dörd sözdən ibarətdir. Bu sözləri təşkil edən işarələrin hər birinin qarşılığını Orxon-Yeni-sey əlifbasında tapmaq mümkündür:

Beləliklə, möhürdəki ilk söz sağdan sola oxuduqda “**tiz**”-dir. **Tiz** “Divani-Lüğət”də “qala” anlamında qeyd olunub. M. Kaşğarlının yazdığına görə, təmiz türk sözü olan bu kəlmə fars dilinə keçərək, “dej” (qala) formasını almışdır (**Kaşğari M., 2006, IV, s. 551**).

İkinci söz “**paranq**” (paran) kimi oxunur. Bu kəlmə qədim türk soylarından birini ifadə edən etnonimdir, yəni qədim mən-bələrdə adı “abaren”, “barean”, “parn”, “aparn” və s. formalarda qeyd edilən “baran” (baranlı, barani) tayfasının adıdır və bu halda o, etnotoponim kimi çıxış edir.

Məlumat üçün bildirək ki, Aşşur çarı II Aşurnasirpalın kitabəsində oğuz tayfalarından olan baranluların (baranların) adına “barean” formasında rast gəlirik (**Qaşqay S., 1993, s. 50**). Sonrakı əsrlərə aid yazılı mənbələrdə onlardan “abaren”, “aparn”, “parn”

adları altında Albaniya sakinləri kimi söz açılmaqda (Еремян С.Т., 1967, s. 56), Parfiya dövlətini qurmuş Arsaklar sülaləsinin həmin etnik qrupa aid olduğu bildirilməkdədir (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I, s. 423). Strabon da onları “pərn” adı ilə Xəzərin şərqində qeyd etmişdir (Гейбуллаев Г., 1991, s 179).

38 Harfli Türkçe Damga Alfabeti									
Harf	Kalın		İnce		Harf	Kalın	İnce	Çift seslilər	
A	↯	örnek		örnek		örnek	örnek	↯	anç
B	↯	ab	↯	eb	N	↯	↯	↯	ang
Ç	↯	aç	↯	eç	OU	↯		↯	ant
D	↯	ad	↯	ed	ÖÜ		↯	↯	any
E			↯		P	↯	↯	↯	alt
G	↯	ag	↯	eg	R	↯	↯	↯	ik
I	↯				S	↯	↯	↯	o/uk
i			↯		Ş	↯	↯	↯	ö/ük
K	↯	ak	↯	ek	T	↯	↯		
L	↯	al	↯	el	Y	↯	↯		
M	↯	am	↯	em	Z	↯	↯		

Türkçe'de C,F,H,Ğ,J,V gibi yumuşak sesleri eskiden yoktu. Bunlar sonradan yabancı dillerden girmiştir.

Bu yazıyı bilgisayarda yazmak için gereken yazıyüzünü (font) bu siteden indirebilirsiniz. <http://goo.gl/5WZRH>

XIV-XV əsrlərdə Van gölü yaxınlarında yaşamış bu xalq Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdir. V. Minorski və Q. Rabinota görə, bu türkmən boyunun adı yer adından, F.Sümər və İ.Artukun fikrincə isə, qədim türkcədəki “baran” (qoç) sözündən yaranmışdır.

Mövzu ilə bağlı Xalq Koroğlu yazır: “...Başqa variantlarda olduğu kimi, Oğuzun 6 oğlu, hər oğlundan da 4 nəvəsi dünyaya gəlir. Böyük oğluna Cəmşid xan adını qoyurlar, o, Baran adlı yerdə yaşadığı üçün Qayı xan ləqəbini alır və Osmanlıların əcda-

dı olur. Ənvəri Oğuz eli ilə bağlı bir neçə dəfə Baran adını çəkir. Bu gün də...Van gəlünün cənubu...Daru-Baran adlanır” (Koroğlu X.,1999, s.59).

Möhürdəki “**paranq**” (paran) kəlməsi özündən əvvəlki “**tiz**” (qala) sözü ilə birlikdə bu gün “Baran-qala”, “Deze-Baran”, “Baran-düz”, “Qala-Maran” və s. adlarla məşhur olan bir neçə qədim qalanın adı ilə eyni semantik cərgədə durur, başqa sözlə, “**tiz**” kəlməsinin zamanla ərəbcədən alınma “qələ” (qala) sözü ilə əvəz olunmasından əvvəlki şəklini ifadə edir və etnotoponim kimi çıxış edir. Bu tip etnotoponimlərə bu gün vaxtilə Maday (Midiya) və sonradan Parfiya imperatoluqlarına daxil olmuş fərqli-fərqli ərazilərdə - Güney Azərbaycan, Doğu Anadolu, Xorasan, eləcə də Əfqanıstan və s. yerlərdə rast gəlinməkdədir (20; 26). Bu halda söhbətin bu yer adlarının məhz hansından getdiyini bilməsək də, dəqiq bildiyimiz odur ki, möhürdə baran tayfasının adını daşıyan hansısa bir qalanın adı həkk olunub. Ad türkcə və Orxon-Yenisey əlifbasıyla yazılıb.

Üçüncü kəlmə, yenə də sağdan sola “**sy**” kimi qeyd olunub. Sait səsin və ya səslərin qeyd edilmədiyi bu sözü “say” (hesab) və ya “söy” (söz) kimi oxumaq olar.

Dördüncü söz isə “**arqz**” kimi yazılıb, “arqız” // “arqiz” kimi oxunur və “Divani-Lügət”dəki “arkış” // “arqış” (Kaşğari M., 2006., IV, s. 42) sözünün (karvan, elçi, xəbərçi, məktub) cüzi fərqlə başqa bir fonetik variantıdır.

Üçüncü və dördüncü kəlmələrin bir neçə mənaya sahib olması möhürün üzərində yazılanları və onunla nəyin təsdiq edildiyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verməsə də, aşağıdakı iki versiya bizə daha ağılabatan görünür:

1. Bu möhürlə “Baran” adlı qaladan başqa bir yerə, ya da başqa yerdən sözügedən qalaya göndərilən və sözlü mesaj (xəbər) aparan elçilərin səlahiyyəti təsdiqlənərmiş;

2. Bu möhürlə “Baran” adlı qalaya daxil olan karvanların

mal-mülk varlığının sayma prosesindən (gömrük qeydiyyatından) keçdiyi təsdiqlənərmiş.

Təqdim etdiyimiz yozumlardan hansının daha doğru olmasından asılı olmayaraq, fakt budur ki, möhür türkcə və türk əlifbası ilə yazılıb və o, Parfiya Arsakları dövrünə aiddir.

İstər Musa Kağankatlı, istərsə də Movses Xorenatsi birmənalı şəkildə göstərmişlər ki, V əsrdə ərəyə gələn yeni alban əlifbası və yazısı qarqar dili əsasında yaradılmışdır (Тревер К. 1959, s. 308-309). Qarqarlar isə artıq qeyd edildiyi kimi qırçaq soylarından biri idi (Абромзон, 1960, s. 46; Бартольд, 1968, II, 1, s. 541). Deməli, “Arran dili” (alban dili) dedikdə, qırçaq-qarqar dili anlaşılmalıdır.

Madam ki, albanların ən azı e.ə. IV əsrdən öz əlifbası yazısı varsa, yeni alban əlifbasına və yazısına nə ehtiyac var idi?

Tarixi faktlar göstərir ki, bu və ya digər millətin yeni əlifbanı və yazı sistemini qəbul etməsi, bir qyda olaraq, başqa bir dinə keçməsi ilə bağlı baş verir. Məsələn, bütün müsəlman xalqlar, o cümlədən müsəlman türklər İslamı qəbul etdikdən sonra İslamla birlikdə ərəb əlifbasını da qəbul etmişdilər. Katolikliyi qəbul edən bütün xalqlar –italyanlar, ispanlar, fransızlar və s. latın qrafikasına, ortodoks xristian olan xalqlar yunan qrafikasına və ya onun törəmə variantı olan Kiril əlifbasına keçmişdilər. Erməni hayların və albanların V əsrdə yeni əlifbaya keçməsi onların xristianlığın katoliklik və ortodoksliqdan fərqli bir məzhəbini – monofizit (Qriqoryan) məzhəbini qəbul etmələri ilə bağlı olmuşdur.

Starabonun yazdığına görə, xristianlığın qəbulundan öncə albanlar onun “Gelios” adlandırdığı Gün Tenqri, “Zevs” kimi təqdim etdiyi Gök Tenqri və “Selena” adlandırdığı Ay Tenqriyə sitayiş etmiş və onların İberiya sərhədləri yaxınlığında xüsusi bir Ay Tenqri məbədi olmuşdur (Страбон, 1879, s. 503).

Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar Strabonun bu

məlumatının həqiqətə tam uyğun olduğunu göstərməkdədir. Bununla bağlı tanınmış arxeoloq R. Göyüşov yazır ki, Arxeoloji tədqiqatlar Albaniyada geniş ərazilərə malik olan, ətrafı çəpərlənmiş qədim məbəd binaları aşkar etmişdir. Bunlara Qəbələ, Gavurqala, Amaras, Qardı və s.şəhər yerlərinin xristianlığa qədərki dini mərkəzlər olan böyük məbəd əraziləri daxildir. Albanların xristianlığa qədərki ideologiyası barədə üzərində ay, günəş və həyat ağacı təsvirləri olan keramika nümunələri müəyyən təsəvvür yaradır. (*Терюев Р., 1975, s. 15*).

Albanların və ümumiyyətlə Azərbaycan əhalisinin xristianlığa qədərki təsəvvürlərinin ən azı Tunc dövrünə qədər uzandığını söyləyə bilərik. Sənətsünas alim N. Rzayevin yazdığına görə, “Tunc dövründə, eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə Azərbaycanda günəş kultu çox geniş yayılmışdı. O vaxt günəş tanrısının bir sıra simvolları məişətdə, ictimai həyatda tətbiq edilərək bədii yaradıcılığa daxil olmuşdur. Tunc dövrünün sonunda əmək məhsuldarlığının artması, istehsalın, maldarlığın inkişafı varlanmaqda olan qəbilə və ailə başçılarının, əcdadların hüququnu genişləndirir, yeni dini etiqadların yaradılmasına səbəb olurdu. Odur ki, günəş tanrısının “funksiyasında” yeni elementlər ortaya çıxırdı. Onlardan biri günəş tanrısının əcdadlara və bununla əlaqədar olaraq ölümlərə himayədarlıq göstərməsi idi. Bunun nəticəsində cəmiyyətdə “atalar kultu” və “ölülər kultu” kimi yeni ideoloji tendensiya yaranırdı. Bununla əlaqədar olaraq qəbir daşları günəş rəngli oxra ilə boyadılırdı ki, qəbir isti, işıqlı olsun, axirət evinə dirilik bəxş edilsin və ölümləri kurqanlarda dəfn etməyə başlayırdılar. Kurqan qəbirlərinin yerləşdirilməsində vahid bir sistemə, “şüa sistemi”nə riayət edilirdi. Kurqanların daxilində də kromlemlər tikilirdi.

Görkəmli arxeoloq Hummel Xanlar rayonunun kurqanlarını tədqiq edərkən, onların səpələnmiş halda deyil, müəyyən ərazidə toplanmasına diqqət yetirmişdir. O, qərara gəlmişdir ki,

bütün qəbirlər bir nöqtə ətrafında - günəş şüasının çevrə boyu yayılması istiqamətində tikilmişdir. Onun kəşf etdiyi bu qanuna-uyğunluq “şüa sistemi” adlanır. Alimlər bu sistemin Orta Asiya kurqanlarına da aid olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Təsərrüfatda günəşə ehtiyac olanda, onu buludlar arxasından çıxarmaq lazım gələndə, günəşə təsir etmək üçün ovsun ayini keçirilir və “Qodu-Qodu”nəğməsi oxunurdu.

Qodu palçığa batmışdı,
Qarmaladım çıxartdım.
Qızıl qaya dibindən
Qırmızı gün çıxartdım.
Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa.
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa” (Rzayev N., 1984, s. 98-100).

İstər Göy Tenqri, istər Gün Tenqri, istərsə də Ay Tenqri kulturları III əsrdən etibarən Azərbaycanda, o cümlədən Arranda sürətlə yayılmağa başlayan manixeizm (maniçilik) dininin də əsas kultlarından biri olub. Həmin dinin yayılması ilə əlaqədar yeni bir əlifba - manixey əlifbası da yayılmağa başlamışdı. Bu əlifbanın yaradıcısı peyğəmbər, filosof, rəssam, nusiqimi, şair və mühəndis kimi tanınan Mani adlı şəxs idi.

Elmi ədəbiyyatda səhvən iranlı kimi qələmə verilən Mani 215 – ci ildə Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində doğulmuşdur.

O, məşhur Arsaklar sülaləsindən idi. Bu sülalənin əsasını qoymuş Arsak isə sakların parn (baran, baranlı) qəbiləsindən idi (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I, 423, Arşakilər), yəni Arsaklar sak mənşəli idilər.

İlk fars - Sasani şahı Ərdəşir türk-Arsaklar sülaləsindən so-

nuncu Part, yəni Parfiya hökmdarı Ərdabanı məğlub etdikdən sonra Arsakların Ön Asiya, Güney Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzərində 500 ildən artıq sürən hakimiyyətinə son qoyuldu və farslar böyük türk imperatorluğunun bütün torpaqlarının sahibinə çevrildilər. Arsakların əlində sadəcə Ərməniyyə (62-428) və Albaniya (I əsrin ortaları - 510) qalmışdı (**Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I, 423, Arşakilər**).

Məğlub sülalənin əksər üzvləri o dövrdə Arsakların paytaxtı olmuş Həmədan şəhərində yaşayırdılar. Farslar onların xalqı üsyanə təhrik edə bilmə ehtimallarını göz önündə tutaraq sülalənin bütün üzvlərini öz imperiyalarının paytaxtına (Mədainə) surgun etdilər. Sürgün edilən ailələr içərisində Maninin atası Pətiyin ailəsi də vardı. Maninin dünyagörüşü də bu şəhərdə, yəhudi, xristian və zərdüşti filosoflarının mübahisələrinin qızğın keçdiyi Mədain şəhərində formalaşdı.

Onun dövrümüzədək türkcə yetişmiş şerlərindən birində Gök Tenqri “Tanq Tenqri” kimi vəsf edilir, adı Gün Tenqri və Ay Tenqri ilə birlikdə çəkilir:

Tanq Tenqri kəlti, Tanq tenqri özi kəlti!

Tanq Tenqri kəlti, Tanq Tenqri özi kəlti!

Turunqlar, kamağ bəglər, kadaşlar,

Tanq Tenqriq ögəlim!

Körünüqmə Kün Tenqri, siz bizi küzədinq!

Körünüqmə Ay Tenqri, siz bizi kurtarınq!...» (**Xudiyev N., 1997, s. 55; Heyət C. 1993, s. 89; Cəfərov N., 2002, s. 122-123**).

Xəzərlərin də Ay və Gün tenqrilərə sitayiş etdikləri barədə maraqlı məlumat bulunmaqdadır. “Alban tarixi”nin II kitabının “Yepiskop İsrail öz təbliğatı və nəsihətilə hunları xaçpərəst dininə çevirir...” adlı 43-cü fəslində yepiskopun hunlara (xəzərlərə) belə bir moizəsi ilə rastlaşırıq: “Bundan sonra, bütün köhnə yanlış fikirlərinizi kənara atın, ürəklərinizi təzələyin və ən yaxşı nə varsa onu seçin, çünki İsa peyğəmbər dünyaya günahkarları

xilas etmək üçün gəlmişdir. Gəlin və Ona tövbə edin. Günəşə və Aya sitayiş etməyin, Günəşi və Ayı, dənizləri və yeri və onlarda nə varsa xəlq edən Allaha sitayiş edin. Çünki Günəşə və Aya sitayiş edənlərin payına yalnız sönməyən atəş düşür (**Kalankay-tuklu M., 2006, s. 170**).

ALBANLARIN XRİSTİANLIĞI QƏBUL ETMƏSİ. YENİ ƏLİFBƏ VƏ YAZI SİSTEMİNƏ KEÇİD

“Albaniya tarixi”ndə yazıldığına görə, Albaniya ərazisində xristianlığı yayan ilk şəxs Yelisey olmuşlar. Bu barədə “Albaniya tarixinin I kitabının “İlahinin biz Şərqlə xalqına zühur etməsi” adlı VI fəslində belə deyilir:

“Aranın bu Alban evinə hakim təyin edilməsindən Alban torpaqlarını idarə edən Cəsur Vaçaqanın vaxtına qədər keçən dövr haqda daha mötəbər məlumatları tapa bilmədik. Lakin Ədalət Günəşinin zühur olan günlərində və bizim xilaskarımız, Dərke-diməz Varlığın şöhrət və mahiyyəti olan Atamızın zühur edib, bütün insanların qeydinə qalmaq və heç zaman ayrılmadığı Öz varlığının şöhrətinə sahib olması zamanda O, öz müqəddəs və sevimli şagirdlərini - havarilərini bütün dünyaya təbliğatçı kimi göndərir və biz Şərqlə xalqına müqəddəs havari Faddey təyin olunmuşdu. Faddey Artaz vilayətinə gəlir və erməni çarı Sanatrukun əlilə şəhid olur. Faddeyin şagirdi müqəddəs Yelisey Qüds şəhərinə qayıdıb öz dinadaşı havarinin həsəd oyadan şəhidliyi haqda söhbət edir. Bundan sonra Yelisey Qüdsün birinci batriri Ağamızın qardaşı müqəddəs Yakovun (Yaqub) tövsiyəsilə müqəddəs Ruh naminə Şərqlə təyin edilir.

Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən qaçaraq Məskut elinə keçir. Öz təbliğatının o, Çolada başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (İsanı) andırmağa çalışırdı.

Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxana gedir. Lakin şagirdlərin bəzi qohumları onları izləyib arxalarına düşürlər və şagirdlərin birini şəhid edirlər. Digər ikisi müqəddəs Yeliseyi atıb, qatillərlə çıxıb getdilər.

Müqəddəs batrik Sisa (Kişə) gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir.

Bu yer Şərqnin bütün kilsələri və şəhərlərin başlanğıcıdır və biz şərhlərə xristianlığın qəbul edilməsinin mənbəsidir ” (**Kalankaytuklu M., 2006, s. 20**).

Albaniyanın xristianlaşmasının ikincisi mərhələsi Urnayrın fəaliyyəti ilə bağlıdır (**Сумбатзаде А., 1990, s. 61**). Musa Kağankatlının sözlərinə görə, “Müqəddəs Yelisey öz havari vəzifəsinin yer üzünün uzaq guşələrindən başlayandan sonra o, Şimalın bəzi şərq xalqlarını həqiqi imana gətirir, amma hamısını yox. O, gözəl cəhdlər göstərib öz xalqının səadəti uğrunda səylə vuruşurdu. Allah insan nəslini ziyarət etdiyi günlərdə, böyük imperator Konstantinin hakimiyyəti altında qərbi tərəqqiyə çağıranda və Erməniyyəni çar Trdat vasitəsilə xristialığa çevirəndə O, həqiqi Xilas Günəşinin təzahürü haqqında azacıq bilən Şərq ölkələrini də imana gətirir və albanlara əla-Həzrət Urnayr vasitəçiliyi ilə yenidən xristianlığı qəbul etdirir.

Bütün bu ilahi möcüzələr eyni vaxtda olmuşdur.

Alban çarı Urnayr İran şahı II Şapurun bacısının əri idi. O, cəsarətli insan idi və çoxlu döyüşlərdə parlaq qələbə qazanıb, ermənilər arasında da qələbə bayrağını sancmışdı. Müqəddəs Qriqorinin vasitəsilə o, təzədən dünyaya gəlmiş, Müqəddəs ruhla örtülmüş və albanları imana gətirmişdir. O, əbədi işığın oğlu kimi yaşamış və axırda insan həyatını tərk etmişdir” (**Kalankaytuklu M., 2006, s. 29**).

Albaniyanın xristianlaşdırılmasının üçüncü mərhələsi Qriqorinin nəvəsi Qriqorisin (Cərcisin) adı ilə bağlıdır. Onun Tsri (?) şəhərində kiçik bir kilsə tikdirdiyi məlumdur. Lakin onun həyatı

faciəvi şəkildə son bulmuşdur. Belə ki, öncə xristianlığı qəbul edən Maskut çarı Sanesan // Sanatürk daha sonra bu dindən imtina etmiş, Qriqorisi öldürmüş, onun tikdirdiyi kilsəni də dağıtdırılmışdı (Сумбатзаде А., 1990, s. 61-62).

Bundan sonra Albaniyanın, eləcə də Ərməniyə və İberiyanın xristianlaşmasının qarşısında əngələ çevrilən II Yəzdəgird (439-457), bu ölkələrdə zorla atəşpərəstliyi yaymağa girişdi. Ona qarşı albanların çarı II Vaçe üsyan qaldırdı və farslar ölkədən qovuldular. 487-ci ildə II Vaçenin qardaşı oğlu III Vaçaqan taxta çıxdı, O, Albaniyada çox sayda kilsə və monastr tikdirdi (Сумбатзаде А., 1990, s. 62).

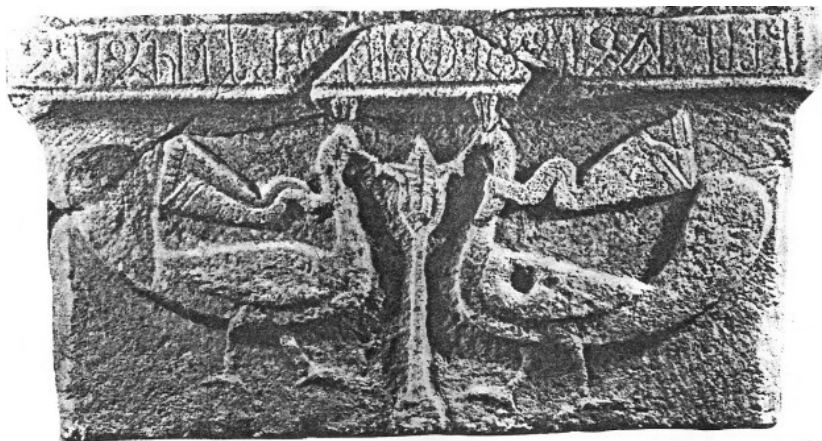
Albaniyanın xristianlaşmasının məhz III Vaçaqanın dövründə tamamlandığını söyləyə bilərik. Musa Kağankatlının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən ərazilərində xristianlığı möhkəmləndirən Vaçaqan şaman (cadugər, sehirbaz) və büpərəstlərə qarşı mübarizə aparmış, onların kitablarını yandırmış, övladları üçün isə xristian məkəbləri açmışdı. Müəllif həmin dövrdə Albaniya və Ərməniyədə Nestorla bərabər Maninin də lənətləndiyini bildirməkdədir (Kalankaytuklu M., 2006, s. 58).

493-cü ildə alban kilsəsinin təşkilati strukturu və mövqeyini müəyyənləşdirmək məqsədilə III Vaçaqan Aluen Məclisini toplayır. Alban kilsəsinə Bərdədə oturan arxiyepiskop başçılıq etməyə başlayır. Ona səkkiz yepiskopluğun, o cümlədən Bərdə, Şəki, Paytakaran, Amaras və s. yepiskopluqların yepiskopları tabe olurlar .

Vaçaqanın ölümündən (510-cu il) Albaniyada yerli çar (şah) sülaləsinin hakimiyyətinə müvəqqəti olaraq son qoyulur və ölkəni fars valiləri – mərzbanlar idarə etməyə başlayır. 527-ci ildə Dvində Alban, Ərməniyə və İber kilsələrinin birgə toplantısı keçirilir və toplantı da sözügedən üç kilsənin xristianlığın monofizit məzhəbində birləşməsi qərara alınır. VI əsrin II yarısın-

dan etibarən, daha dəqiq desək Alban kilsəsinin başına Ter-Abas keçdikdən sonra (551-595) kilsəsinin nüfuzu önəmli dərəcədə artır, onun başçısı isə “Albaniya, Lbina və Çola katalikosu” titulu daşımağa başlayır (Сумбатзаде А., 1990, s. 62).

Bundan sonra Alban kilsəsinin ictimai həyatın bütün sahələrinə, eləcə də ölkədə yaşayan digər soy və boylara nüfuz etməsi başladı. VI əsr Suriya müəllifi Zahariya Ritor yazır ki, Arran ölkəsinin yepiskopu Kardost hunların və savirlərin (suvarların) yanına gəlib, onlar arasında xristianlığı yaymağa başladı. O onların yanında 7 il qaldı və özündən sonra onlara hun dilində “İncil” miras qoydu (Гукасян В., 1968, s. 112-122; Пигулевская, 1941, s. 166). Tədqiqatlar göstərir ki, Mingəçevir yazıları (Алиев Я., 2010; Heyerdal Т., 1971, s. 42, 44; Əliyeva, 2009) məhz xristianlığı qəbul etmiş həmin hun və savirlərdən yadigar qalmışdır.

1948-1952 - ci illərdə, Mingəçevir su anbarının tikintisi zamanı həmin ərazidən üzərində yazılar olan bir neçə abidə tapılmış və həmin dövrdən də onlar elmi ədəbiyyata “alban yazıları” kimi düşmüşdür. Bu yaxın zamanlara qədər oxuna bilinməyən Mingəçevir yazılarının, nəhayət ki, heç də iddia edildiyi kimi,

“52 və ya 56 hərfli udin (alban) yazısı” deyil, türk runları ilə qələmə alınmış türk mətnləri olduğu üzə çıxmışdır. Bəzi müəlliflərə görə, IV-V, digərlərinə görə isə, V-VIII əsrlərə aid olan həmin abidələrdən birini tanımış türkoloq alim Y. Əliyev oxumağa müvəffəq olmuşdur.

Alim yazır ki, K. Trever tərəfindən təqdim edilən daş lövhənin fotosundan 17 və 18-ci qrafemlər arasında çatlaqın olduğu açıq-aydın sezilir ki, bu da həmin yerin və təbii ki, 16 və 17 qrafemləri də ehtiva edən sözün oxunuşunu çətinləşdirir. Mətndəki qrafik işarələr Avropa, Volqa-Dən, Quzey Qafqaz və Orta Asiya (Orxon-Yenisey) qədim türk runik abidələrinin qrafemlərinə uyğun gəlir.

Yadigar Əliyev mətndəki qrafemləri belə şərh etmişdir:

4

– Asiya arealna aid qədim türk-run işarəli yazılardakı, o cümlədən İli çayı vadisindən tapılan və e. ə. VI-V əsrlərə aid edilən gümüş nimçə üzərindəki yazıdakı “o” // “u” samit fonemləri ilə eynilik təşkil edir.

J J

– Quzey Qafqazın türk-run işarəli mətnlərində rast gəlinən bu işarə Orxon-Yenisey abidələrindəki qrafik işarələri xatırladır və “l” samit səsini ifadə edir.

L

– abidələrində “r” samit səsini verməkdədir,

□

– Burun boşluğunda çıxarılan “n” (nq – səğir nun) səsini ifadə edir.

8

– “B” dilönü samitinin qrafik işarəsidir.

h

– “T” dilönü samit səsini ifadə edir,

 – Volqa-Don, eləcə də Quzey Qafqaz arealının türk-run abidələrində “n” samit səsini ifadə edən qrafemi xatırladır.

 – Bu işarəyə Avropa və Orxon-Yenisey abidələrində “z” samit səsini ifadə edən işarə uyğun gəlir.

 – “O” // “u” saitlərini bildirən bu işarəyə Orxon abidələrində rast gəlinir. Həmin işarə Yenisey abidələrində, eləcə də Avropa, o cümlədən Volqa-Don və Quzey Qafqaz abidələrində də geniş işlənmişdir.

 – Bu işarənin çevrilmiş variantı Yenisey run əlifbasında “y” səsini verir.

 – “T” səsini ifadə edən bu qrafemi yalnız Azərbaycan arealına xas olan və digər areallar üçün xarakterik olmayan işarə hesab edirik.

 – Avropa arealına daxil olan Nadsentmikloş (Macarıstan, V əsr) məntəqəsindəki türk-run yazılarında “l” samit saitinin ifadə edir.

 – “P” səsinin işarəsi olan bu qrafemə Orxon, Yenisey və Talas abidələrində geniş rast gəlinməkdədir.

 – Orxon-Yenisey və Talas abidələrində “ç” səsini bildirir.

 – Çox maraqlı formada olan bu qrafem Yenisey, Talas, Avropa və Quzey qafqaz mətnlərində “a” (“ə”, “e”) səsini ifadə edən işarəyə çox yaxındır.

l – Bütün runik yazılı türk mətnlərində “s”, Yenisey abidələrində isə “ş” kimi oxunur.

3 – Orxon-Yenisey mətnlərində dilarxası “b” səsini verir.

4 – “A”, “ə” və “e” səslərini ifadə edən bu qrafemə Yenisey abidələrində rast gəlinir.

5 – Quzey Qafqaz yazılarında “r” səsini bildiren runik işarəyə çox yaxındır.

2 – Azərbaycan arealına aid olan bu spesifik işarə “k” səsini ifadə edir.

Beləliklə, Yadigar Əliyevin şərhində yazı aşağıdakı kimi səslənməlidir:

8 3 k 2 0 4 J J 4
n z t b n r u l l u

2 4 1 3 4 h 1 7 1 J 1 1 1 4 0 J S ^
k r s r a b t ş e ç l s s r l t y o

Y. Əliyev mətndə qeyd edilməyən sait səsləri də bərpa etməklə, mətni belə oxuyur:

Ulu ərin bətizin oytular ss..., ol eçe eş It Bars ırak.

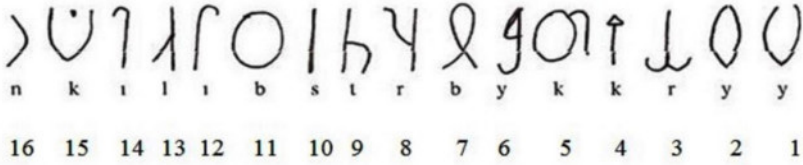
Tərcüməsi:

Ulu ərin (qəbirüstü abidəsinin) **yazısını oydular. İndi böyük eşimiz** (yoldaşımız) **It Bars artıq** (bizdən) **uzaqdadır** (o biri dünyadadır) (Алиев Я., 2010).

Alim başqa bir Mingəçevir abidəsinə də oxumağı bacarmışdır.

Sözügədən mətndə 16 qrafemin olduğunu, daşdakı çatlar səbəbindən 2, 4, 6 və 8-ci işarələrin aydın oxunmadığını qeyd edən alim Mingəçevir yazılarının oxunuşuna həsr etdiyi “Qafqaz Albaniyasının (Azərbaycanın) epigrafik abidələrinin oxunuşuna dair (Mingəçevir abidələri)” adlı çox sanballı məqaləsində ondan öncə V. Qukasyan, A. Abramyan və Q. Klimovun həmin yazını udin və erməni dillərində oxumaq istiqamətindəki uğursuz cəhdlərin söhbət açıdıqdan sonra mətnin dəqiqliklə bərpa edilmiş qrafik təsvirini təqdim edir və yazır:

“...Burada təqdim olunan 15 qrafemdən yalnız birinə türk-run mətnlərində rast gəlinmir. Digər işarələrsə... müxtəlif areallara aid türk-run yazılarında iştirak edir:

- 1 və 2 – Yenisey yazılarında “y” samit səsini ifadə edir.
- 3 – Yenisey mətnlərində “r” səsini verir.
- 4 – “K” səsini bildirən bu işarəyə Yenisey, eləcə də bir qədər seyrək şəkildə Orxon yazılarında rast gəlinir.
- 5 – Azərbaycan arealına xas spesifik işarədir. “K” səsini ifadə etdiyini düşünürük.
- 6 – Azacıq fərqlə Orxon-Yenisey yazılarında “y” səsini bildirən qrafemlə eynidir.

7 – “B” səsin göstərən bu işarəyə Yenisey, Quzey Qafqaz və Volqa-Don arealı mətnlərində rast gəlinməkdədir”.

8-ci qrafemin “r” (Orxon-Yenisey), 9-cunun “t” (Orxon-Yenisey), 10-cunun “s” (bütün areallar) səslərini ifadə etdiklərini diqətə çatdıran müəllif sonrakı işarələrin də müvafiq olaraq “b” (Yenisey yazılarında sonor “m”), “i”//“ı” (Yenisey), “l” (bənzər formalı işarə Yenisey yazılarında “ç” səsinə verir), “ı” // “i” (Yenisey), “k” *Volqa-Don arealında “ş”) və “n” (Yenisey, Avropa) səslərini verdiyini bildirir.

Beləliklə, alim yazının aşağıdakı kimi səsləndiyi qənaətinə gəlir:

Yayıruk ak oy bar tas bılıkın

Tərcüməsi:

Daş üzərində palçıqla müqəddəs məktubu yayırıq (yazırıq) (Алиев Я., 2010).

Bu tərcümə bizə tam uğurlu görünməsə də, mətnin türkcə olduğu və Y. Əliyevin onun transkripsiyasını düzgün tərtib etdiyi heç bir şübhə oyatmır. Buradakı sözlərdən “ak”ı “tor” (balıq tutmaq üçün tor), “bılıq” kəlməsini isə “balıq” kimi tərcümə etmək də mümkündür.

Təqdim edilən epigrafik abidələr Mingəçevirdən tapılan, türk-run hərfləri ilə yazılan və türkcə oxunan yeganə abidələr deyil. Belə abidələrdən üzərində türkcə runik yazı qeyd edilmiş şamdanları da göstərmək olar ki, onlardan yalnız ikisi üzərindəki yazını çətinliklə də olsa, oxumaq mümkündür.

Tanınmış albanşünas alim K. Əliyev şamdanlardan birini üzərindəki abbrevatura təşkil edən 4 runik işarəni haqlı olaraq; **B** (bengü // əbədi) **T** (Tenqri // Tanrı) **İ** (İsa) **K** (Kristi, əslində Kərisdos olmalıdır) kimi açmış, sonrakı sözləri isə “özün”, “bizi”, “sayqı”, “yüz kıləsın”, “bunca”, “amen”, “seninq”, “nökərin”, “bulan” və “biz” kimi deşifrə etmiş, nəticədə aşağıdakı cümlənin yazıldığını aşkarlamışdır:

Bengü Tenqri İsus Kristi (əslində Krisdos olmalıdır), **özün bizi sayqı yüz kılasın! Bunca amin! Seninq nökerin bulan biz.**

Tərcüməsi:

Əbədi Tanrı İsa Məsih, özün bizi şükür edənlərdən qıl! Bunca amin! Sənin nökerin olan biz (Алиев Я., 2010).

Maraqlıdır ki, dünyaca məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal Mingəçevirdən tapılan şamdanların digər türk bölgələrində, o cümlədən Orta Asiyada rastlanan şamdanların analoqu hesab etməklə yanaşı, həmin şamdanların üzərindəki yazıların türk-run yazıları olduğunu təsdiqləmiş və Mingəçevir şamdanlarından başqa birinin üzərindəki yazının seçilməsi mümkün olan kəlmələrini belə oxumuşdur:

sayqe (sayqı, hörmət), **aminu** (amin), **bengü** (əbədi), **klazun** (qılasan) (Heyerdal T., 1971, s. 42, 44).

Gördüyümüz kimi, iki fərqli müəllif şamdanlardakı yazılardakı sözləri təqribən eyni cür oxumuşlar. Bu isə şübhə üçün heç bir yer qoymur. Amma ola bilsin ki, bu yazıların bir qismi Albaniya hökmdarı Varaz - Tiridatın dövründə, daha dəqiq desək, 684-cü ildə hunlar (xəzərlər) ölkəsinə göndərilən alban yepiskopu İsrailin təbliğatı sayəsində xristianlığı qəbul edən, fəqət öz əski yazıları ilə yazıb-oxumaqda davam edən xəzərlərin dövrümüzədək ulaşmış epiqrafik abidələridir. Bu isə o demək olar ki, Mingəçevir yazılarının bir qismi təqribən VII əsrin yadigarlarıdır və həmin dövrün xəzər türkcəsi barədə bizə məlumat verən hələlik yeganə qaynaqdır.

III Vaçaqanın hakimiyyəti illərində Arranda bütün soy və boylar üçün ortaq dil olan alban (Arran) dilindən başqa da fərqli ləhcə və dillərin mövcud olduğu məlumdur. Təsadüfi deyil ki, Musa Kağankatlı V əsrin 80-ci illərində xristianlığın mövqələrinin möhkəmlənməsindən söz açarkən yazır ki, Vaçaqanın ətrafında toplanan insanlar “Məzmurı” müxtəlif dillərdə oxuyurdular (Гукасян В., 1968а, s. 90). Bununla belə, Vaçaqanın ölkənin

bütün bölgələrinə fərmanlar göndərmiş olması faktı artıq həmin dövrdə ortaq bir dilin və yazının olduğuna şübhə yeri qoymur (*Гейбуллаев Г., 1991, s. 221-222*).

Ortaq yazı və dilə gəlincə, bunun üzərində xüsusi durmağa ehtiyac var. Musa Kağankatlı “Albaniya tarixi” nin I kitabının “Müqəddəs Mesrop və onun yoldaşları barədə qısa məlumat” adlı XV fəslində yazır ki, “Müqəddəs Ruhun mərhəmətilə üç xalqa yəni ermənilərə (haylara), albanlara və gürcülərə (iberlərə) əlifba düzəldən birinci vardapetlərdən olan olan şəxs ... vaxtilə Makedoniyalı İskəndərin əsir edib Böyük Qafqaz dağları yaxınlığına köçürdüyü qarqarlar və kəmişik eftalitlər qəbilələri arasında İncili təbliğ edir (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 35*).

Musa Kağankatlının “Albaniya tarixi” nin I kitabının növbəti, XVI fəslində isə bu məlumata rast gəlməkdəyik: “Onlar Mesrobun yanına gəlib, onunla birlikdə ... qarqar dilinin əlifbasını yaradırlar” (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 37*).

Beləliklə, Albaniyanın ortaq yazılı dilinin qırpaq-qarqar dili olduğu və yeni əlifbanın da bu dilin səslərinə uyğun tərtib edildiyi anlaşılır. Musa Kağankatlının verdiyi bu məlumat Movses Xorenatsi də keçməkdədir. Belə görünür ki, Musa Kağankatlı onu Movses Xorenatsidən əxz etmiş və olduğu kimi öz əsərinə əlavə etmişdir. İşin ən maraqlı tərəfi isə odur ki, həm Movses Xorenatsi, həm də Musa Kağankatlı alban dilinin əsasında duran qarqar dilini xəzərlərin, daha dəqiq desək, ağ xəzərlərin dili ilə eyniləşdirir. Fəqət mətnləri rus dilinə tərcümə edən ermənilər bu faktı gizlətməmişlər. Mətnin orijinalı belədir: “Steğis nşanqirs kokordaxos akxazur xjakan xetsbekazunun aynorik qarqartsvots lezun”.

Hərfi tərcüməsi:

Steğis – yaratdı, düzəltdi

nşanqirs – hərfləri

kokordaxos – boğazda danışan

akxazur - ağ xəzər

xjakan – yabanı
xetsbekazunin – pozuq
aynorik – bənzər
qarqartsjots – qarqarların
lezuin – dili

Erməni saxtakarlığını ifşa edən F. Ağasıoğlu cümləni belə tərcümə etmişdir: “Yabanı, pozuq ağ xəzər əlifbasını boğazda danışan qarqarların dilinə uyğunlaşdırdı”.

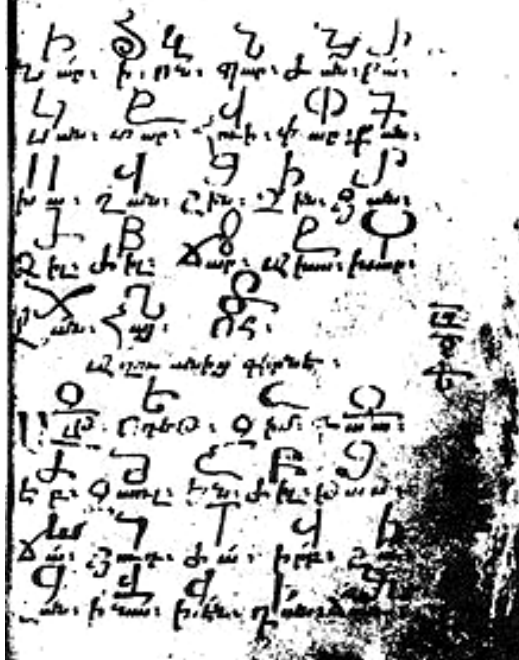
Alim belə fikrə gəlir ki, Mesrop Maştots qarqarlar üçün xəzər əlifbası əsasında əlifba yaratmışdır. Əlbəttə ki, onun bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Əgər o gerçəkdən də haqlıdırsa, məndəki “akxazur” termini gerçəkdən də etnonimdirsə və bu halda söhbət gerçəkdən də ağ xəzərlərdən gedirsə, o zaman deyilənləri belə şərh etmək lazımdır: “(Mesrop) Ağ Xəzərlərin boğaz səsləri ilə zəngin, yabanı və pozuq dilinə bənzər qarqar dili üçün həflər yaratdı”.

Yəni, Mesrop Maştots ağ xəzər dilinə bənzər qarqar dili üçün yeni əlifba yox, bəzi həflər düzəltdi. Çünki ermənilər üçün düzəltdiyi əlifba qarqar dilinin bəzi səslərini ifadə etmək iqtidarında deyildi (**Tuncay B., 2010, s. 42**).

Mütəxəssislərin bəziləri gürcü tədqiqatçısı İ. Abuladzenin 1937-ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən, XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada rast gəldiyi 52 hərflə əlifbanı alban əlifbası hesab etməkdədirlər. Bu əlifbanın udin əlifbası olduğunu iddia edənlər də var. Fəqət tarixi mənbələr alban yazısının udin dili əsasında deyil, qarqar-qıpçaq dili materialı əsasında yaradıldığını söyləyirlər və bu mübahisə götürməyən faktdır. O da faktdır ki, bu gün elmə məlum olan qıpçaq dillərindən heç birində 52 səs yoxdur. Məsələn, türk dillərinin qıpçaq qrupuna daxil olan qazax türkcəsində 26 samit, 12 sait (38 səs) var, fəqət bu saitlərdən dördünün sonrakı dövrlərdə peyda olduğu hesab edilir. Bu isə o deməkdir ki, başlanğıcda bu dildə sadəcə 34 səs olub.

Eyni dil qrupuna daxil olan qaraqalpaq dilində 26 samit, 9 sait, yəni üst-üstə 35 səs, qırğız dilinin şimal şivəsində 8, cənub şivəsində 9 sait səs var. Samitlərin sayı qazax və qaraqalpaq dilində olduğu kimidir. Noqay dilində samit səslərin sayı 26, saitlərin sayı isə 8-dir, yəni bu dil üst-üstə 34 səsə sahibdir. Kazan tatarlarının dilində bu rəqəm 35-ə (26+9) bərabərdir. Başqırd dilindəki səslərin sayı isə 38 (26+12)-dir. Alban (qarqar-qırçaq) mətnlərinin təhlili bu dildə 35 səs olduğunu göstərməkdədir (Tuncay B. 2010, s. 35).

Gördüyümüz kimi, 52 hərflik bir əlifba qırçaq dillərinə qətiyyənlə uyğun deyil. Əvəzində isə 36 işarəlik erməni (hay) - alban müştərək əlifbası bu səs sisteminə tamamilə uyğun gəlir.

İ. Abuladzenin 1937–ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada rast gəldiyi, alban əlifbası olduğu iddia edilən 52 hərfli əlifba

Alban yazısı olduğu iddia edilən daha bir yazı 1975-ci ilin 25 mayında İsraildəki Müqəddəs Yekaterina Monastrından Z. Aleksidze tərəfindən bulunan “Sinay Palimseti”dir. VI əsrə yaxud daha öncəsinə aiddir. İddiaya görə, Palimpsest “Pavelin Korinfilərə II məktubu”ndan bir fraqment, başqa sözlə, kilsələrdə mərasimlərdə oxunulan dua kitablarının bir hissəsidir və udin dilindədir (*Аврахов А., 2011*).

Ola bilsin ki, həm “Sinay Palimseti”, həm də sözügedən 52 hərflik əlifbadan Albaniya ərazisində yaşamış hansısa xalqlar istifadə etmişlər və nəzərə alsaq ki, “alban” adı bütün bu xalqlar üçün ortaqlıq idi, bu baxımdan həmin əlifba və yazıları da “alban yazısı” kateqoriyasına aid etmək olar. Fəqət Albaniyanın dövlət və ortaqlıq ədəbiyyat dili olan qırçaq-qarqar dilinə gəlincə, onun yeni yazısı V əsrdə yaranıb və alban müəlliflərinə aid əldə olan çox sayda mətn onların istifadə etdikləri əlifbanın erməni-hay əlifbası ilə eyni mənşəli olmasını sübut edir.

Dövrümüzədək alban (qarqar-qırçaq) dilində yetişmiş çox sayda mətn, o cümlədən Qriqori Hammamın “Alban dilinin qrammatikası”, Mxitar Qoşun “Törə Bitigi” adlı əsərləri, alban katalikosu Nersesin “Alğış Tenqrigə” adlı moizəsi və s. bu fikrin doğru olduğunu söyləməyə tam əsas verir. Və fakt budur ki, alban əlifbası da erməni-hay əlifbası kimi həbəş əlifbası əsasında yaradılmışdır (*Ольдерогге Д. А., 1975*). Çünki xristian həbəşlər də haylar və albanlar kimi monofizit idilər. Qayda isə belə idi ki, eyni məzhəbdən olan xalqların başqa din və məzhəblərdən fərqlənən xüsusi əlifbasının olması lazım idi. Bu dövrün tələbi idi. Müsəlman xalqların ərəb əlifbasına, katoliklərin latın, ortodoks xristianların da yunan (və ya onun törəməsi olan kiril) əlifbalarına keçidi məhz bu tələbdən irəli gəlmişdir.

Mesropun erməni-hay və alban əlifbalarını yaradarkən məhz həbəş əlifbasını əsas kimi götürdüyü heç bir şübhə oyatmır. Səbəb də, artıq qeyd edildiyi kimi, sözügedən hər üç xalqın monofizit olması idi.

Həbəş hərfləri	ሃ	ባ	ቡ	ጉ	ጊ	ቃ	ቄ	ቤ	ሆ	ዋ	የ	ቦ	ኮ	ኒ	ሂ
Tələffüzü	ha	ba	bu	gu	gi	ta	qa	bi	ho	wa	yu	bo	ko	ni	hi
Erməni hərfləri	Ա	Բ	Բ	Դ	Ղ	Պ	Փ	Թ	Մ	Փ	Ք	Ը	Ի	Ն	Հ
Tələffüzü	s	o	r	d	ı	p	p'	t'	m	p'	k'	r	i	n	v

Erməni-hay və həbəş əlifbalarındakı ortaq işarələr

Monofizitlik və ya monofizitizm cərəyanı öz adını əski yunan dilində “bir”, “tək”, “vahid” anlamlarına gələn “μόνος” (monos) və “təbiət”, “məhiyyət” mənasını verən “φύσις” (fızis) kəlmələrinin birləşməsindən almışdır. Bu cərəyan V əsrdə, xristianlar arasında Həzrət İsanın (ə) təbiət və məhiyyəti, yəni onun insanımı, Tanrımı olduğu barədə mübahisələrin qızışdığı dövrdə meydana çıxmışdır. Belə ki, 444-cü ildə Konstantinopol (İstanbul) kilsələrindən birində arximandrit olan Evtihian adlı bir keşiş İsa Məsihin (ə) insani məhiyyəti inkar etmiş, onda sadəcə İlahi məhiyyətin olduğunu iddia etmiş və bildirmişdi ki, İlahi və insani təbiət bir-birinə sığmaz. Onlar birləşsə insan təbiəti İlahi təbiətdə əriməlidir.

Evtihian və tərəfdarlarını bu düşüncələrinə görə “monofizit” adlandırmağa başladılar. Konstantinopolda toplaşan yerli Kilsə Məclisi bu mövqeni rədd etdi. Onlara qarşı çıxaraq İsanın (ə) həm Tanrı, həm də insan olduğunu iddia edənlər də o vaxtdan “diofizit” kimi tanınmaqdadırlar (Əlizadə A., 2007, s. 85-87).

Hazırda Şam kilsəsi, Həbəş kilsəsi, İskəndəriyyə Qipti (Kopt) kilsəsi, Suryani kilsəsi və Erməni-hay kilsəsi monofizit kilsələrdir. Rusiya çarı I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli fərmanına əsasən ləğv edilmiş Alban kilsəsi də monofizit kilsələrdən biri idi.

Monofizit albanlarının dini-ictimai həyatının tənzimlənməsində III Vaçaqanın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə keçirilmiş Aluen toplantısının qərarları çox önəmli rola sahib olub və bu qərar-

lar Mxitar Qoşun “Törə Bitigi” kitabı (XII əsr) ərsəyə gələnədək əsas qanunlar toplusu kimi çıxış edir. Daha sonra bu rolu Qoşun tərtib etdiyi törələr icra edib.

Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir yanlış fikir möhkəmlənib ki, guya albanlar monofizit deyil, diofizit olmuşlar. Əlbəttə ki, bu fikir həqiqəti əks etdirmir və “Alban tarixi”nin verdiyi məlumatlara ziddir. Belə düşüncələr fikrini əsaslandırmaq üçün “Tarix”in III kitabının “Albaniya katalikosu mənəsinə qalxmış Bakur adlı birisi haqqında” başlıqlı I fəslinə istinad edirlər.

Burada söhbət Albaniyanın xalkedonçuluğu (diofizitizmi) yaymağa çalışan XIX katolikosu Nerses I Bakurdan gedir. Onun bu hərəkəti ortodoks aləmində ciddi səs-küy yaymışdı. Katolikosluğa çar Varaz Tiridatın həyat yoldaşı diofizit inancına sahib olan Sparmanın köməyi ilə gəlmişdi. O, Böyük Arran yepiskopu İoveli vəzifəsindən çıxararaq, yerinə Vəng keşişi Zəkəriyyəni gətirmişdi. Şimal Qafqaz hunlarını xristianlaşdırmış yepiskop İsraili və Girdiman yepiskopu Yeliazarı qovdurdu. Onun bu hərəkətinə Qəbələ yepiskopu İohann və Amaras yepiskopu Simeon etiraz etdi. Onlar məclis çağırıb, Nersesi lənətlədilər və Ermənistan katolikosu I İlyadan (703-717) kömək istədilər. İlya da öz növbəsində Xəlifə Əbdülkərimdən kömək istədi. Əbdülmalik Nerses I Bakuru katolikosluqdan kənarlaşdırdı (**Kalankaytuku M., 2006, s. 186-188**).

Musa Kağankatlı bildirir ki, katolikos Nerses Girdiman kilsə dairəsindədir. Katolikos kürsüsündə on yeddi il oturub. Günahlı məfkurəyə malik olub, xalkedon küfrünü qəbul etməklə Albaniya ölkəsini çaşdırmaq istədi. Cismən və ruhən lənətlənərək albanlar və ermənilər tərəfindən Allah Oğlunun şərəfindən məhrum edilib kafirlərə hazırlanan ölümə məhkum olundu.

XİLAFƏT DÖVRÜNÜN İLK ALBAN MƏLİKLƏRİ

İslamdan öncə Arran-Albaniyada Mehranilər sülaləsinin (628-705) hakimiyyətdə olduğu bilinməkdədir. Bu sülalə Arran ittifaqına daxil olan Girdman bəyliyinini (knyazlığının) başında duran bu sülalə adını Mehrandan alır.

Mehran, Sasani şahının kürəkəni idi və əslən Parfiya Arsakları sülaləsindən idi. Musa Kağankatlının yazdığına görə, şah qarşı uğursuz üsyanda iştirak etmiş və edamdan xilas olmaq üçün Arrana qaçmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Mehranilər sülaləsindən I Cəsur Vardan (600-615) Arranşahlar sülaləsindən 60 əsilzadəni qətlə yetirərək mənsub olduğu nəslə Arranda əsas söz sahibi durumuna gətirdi. Onun kiçik oğlu Varaz Qriqor (628-642) isə xristianlığı qəbul etdikdən sonra Alban kotolikosu Vironun himayəsi ilə Sasani şahı II Xosrov tərəfindən «Girdmanın ağası və Alban ölkəsinin knyazı» olaraq tanınmağı bacardı (Баратов С., 1871, s. 69-70) və beləcə, 510-cu ildə ləğv edilmiş Alban dövlətçiliyi faktiki olaraq yenidən bərpa olundu. Bərdə Arranın paytaxtı elan edildi.

510-628 – ci illər arasında, yəni Sasanilərin 4 əsas mərzbanlığından birinin – Aturpatakanın (Azərbaycanın) tərkib hissəsi olan Ərməniyyə və Arranın monofizit icmalarına bu əyalətlərin katalikosları başçılıq edirdilər. 33 il eyni vəzifəni icra edən, bunun 25 ilini Sasani hökmdarı II Xosrovun sarayında həbs şəraitində keçirən Viro da onlardan biri idi (Bünyadov Z., 2007, s. 53). O, Alban katalokosluğunun mərkəzi olan Çolada otururdu. Bu şəhər alban-monofizit icmasının əsas mərkəzi idi (Dowset C. J., 1958, s. 477).

Katalokosluğun mərkəzinin Çoladan Bərdəyə köçməsinin əsas səbəbi həmin dövrdə Yuxarı Arranın xəzərlərin hakimiyyəti altına girməsi idi. Ziya Bünyadovun yazdığına görə, Qafqaz Al-

baniyasının 14-cü katalikosu olan Viro Arranın siyasi həyatında xüsusi bir mövqeyə sahib olub. “...Bu cəhət xüsusilə onun həyatının son 5 ilinə (626-636) aiddir”.

Alim yazır ki, II Xosrovun ölümündən sonra (628) onun taxt-tacına sahib olan Şiruyə saray həbsxanasında yatan adamların hamısını azad etdi və bunların arasında Viro da vardı. O, Bizansla Sasanilər arasında baş vermiş savaştan (603-604) istifadə edərək, alban xalqını farslara qarşı üsyana qaldırdığına görə həbs edilmişdi. Sarayda yaşadığı dövrdə əslən alban türklərindən olan Məlikə Şirin tərəfindən çox hörmət görmüşdü (**Bünyadov Z., 2007, s. 54-55**).

Varaz-Qriqorun ölümündən sonra oğlu Cavanşir Arran taxt-tacının sahibi oldu.

637-ci ildə ərəblər Sasani şahını onun paytaxtı olan Mədəində mühasirəyə aldılar. Cavanşir üç minlik alban qoşununun başında Sasaniylərlə birlikdə altı ay şəhərin müdafiəsində durur. Lakin bu, Sasani şahını xilas edə bilmədi, Sasanilərin ordusu darmadağın edilir. III Yəzdəgird Dəclə çayı sahilindəki qalalardan birinə qaçmağa və orada gizlənməyə məcbur olur. Cavanşirin dəstəsi ayrılıb Azərbaycana çəkilir.

Musa Kağankatlının məlumatına görə, Cavanşirin Sasani ordusunun tərəfində son döyüşü III Yəzdigərdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə (639-640-cı illərə) təsadüf edir. Həmin illərdə Azərbaycan, o cümlədən Arran ərazisi danışıqlar yolu ilə, könüllü surətdə, yəni heç bir savaş olmadan İslam Xilafətinin tərkibinə daxil olur (**Azərbaycan tarixi, 2007, II; Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, Bakı, 1992**). Cavanşir Arran mülki statusu alaraq, ölkəni idarə etməkdə davam edir.

Məlumat üçün bildirək ki, mülki titulu müsləman hökmdarlardan asılı şəkildə bu və ya digər ərazini idarə edən vassal xristian hakimlərinə verir, onları “mülki” adlandırırdılar.

Azərbaycan əhalisinin könüllü surətdə İslam Xilafətinin tə-

kibinə daxil olmasının əsas səbəblərindən biri, çox güman ki, müsəlmanların eyni dövrdə Azərbaycanda peyda olan xəzərlərdən fərqli olaraq, əhali ilə mülayim və xoş rəftarı olmuşdur. Z. Bünyadov Bizans qaynaqlarına istinadən yazır ki, “İmperator İraklinin Sasanilərlə müharibəsi zamanı İrakli xəzərlər adlanan Şərqi türkləri ilə ittifaq bağladı. Onlara xaqandan sonra ən böyük şəxs sayılan (Cebu Xaqanın) rəhbərliyi ilə Atrpatakan əyalətinə soxuldular”. Xəzərlərin bu hücumu “Ağvan tarixi”ndə əks olunmuşdur; burada deyilir: “xəzərlərin saysız-hesabsız quldur dəstələri İraklinin buyuruğu ilə ölkəmizə basqın edirdi”.

Alim “Alban tarixi”nə istinadən fikrini daha sonra belə davam etdirir: “Ölkəyə soxulan xəzərlər birinci zərbəni Dərbəndə endirdilər... Xəzərlər şəhəri alarkən əhaliyə qarşı o qədər rəhmsizlik göstərdilər ki, Albaniya əhalisi arasında çaxnaşma başladı. Çoxlu adam öz evi və əmlakını buraxıb ölkənin paytaxtı Partava üz qoydu...”

Xəzər xaqanı Albaniya üzərinə ikinci dəfə ordu göndərəndə öz oğlu Şata belə tapşırıq verdi: “Əgər onların ölkəsinin (Albaniyanın) hakim və əyanları mənim oğlumu qarşılayıb öz ölkələrini onun tabeliyinə verərlərsə, şəhərləri, qalaları və ticarəti mənim qoşunlarıma təslim edərlərsə, siz də imkan imkan verin onlar yaşayıb mənə qulluq etsinlər. Yox əgər onlar belə etməsələr, onda qoy sizin gözləriniz 15 yaşdan yuxarı kişi nəslinə rəhm etməsin və onları (15 yaşnadək oğlanları – Z. B.) qadınlarla bərabər mənə özünüzə qul və kəni kimi saxlayın” (Bünyadov Z., 2007, s. 58-59).

Müsəlmanların isə yerlilərə münasibəti xəzərlərinkindən tamamilə fərqli idi. Məsələn, 639-cu ildə müsəlman qoşunlarının əmiri Bukeyr ibn Abdullah muğanlılarla müqavilə bağlamış və onlara aşağıdakı məzmununda fərman vermişdi:

«Bismillahirrəhmanirrəhim. Bu fərman Bukeyr ibn Abdullah tərəfindən Muğan əhalisinə, onların şəxsiyyəti, əmlakı, dini

və qanunlarını mühafizə etmək haqqında verilən mühafizə fərmanıdır ki, həddi-bülüğa çatmış hər bir şəxs bir dinar, yaxud onun dəyərini versin, müsəlmana səmimi yanaşsın, ona yol göstərsin və bir gün bir gecə onu saxlayıb, yedirsin. Nə qədər ki, onlar öz üzərində (müsəlman) hakimiyyətini qəbul edib ərəblərə xeyirxahlıqla yanaşırlar, onlara əmin-amanlıq təmin olunur və biz öz təəhhüdlərimizi yerinə yetirərik. Əgər onlar öz təəhhüdlərini pozub səmimi olmadıqlarını göstərsələr, xainləri ələ verməyincə, onlara aman yoxdur! Əks halda! Onlar xainlərin həmfikri hesab olunacaqlar.

Şahidlər aş-Şəmmax ibn Dirar, ər-Rusaris ibn Cunadib və Xəmələ ibn Cuveyyə olmuşlar. Hicri 21-ci ildə (642-ci ildə) yazılmışdır» (Книга стран, 2011, s. 326; Ибн ал-Асир, 2006, III, s. 22).

Bənzər halla Həbib ibn Məsləməninin Naxçıvanın əhalisi ilə imzaladığı sülh müqaviləsi zamanı verdiyi fərmanda rastlaşırıq:

«Bismillahirrəhman-irrəhim. Bu fərman Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Naşava (Naxçıvan) şəhəri əhalisinə, onun burada olan və olmayan kahinlərinə və yəhudilərinə, ona görə verilir ki, mən sizin əmin-amanlığınızı və əmlakınızı, sizin kilsə və ibadətgahlarınızı və şəhərinizin hasarlarını mühafizə altına alıram. Siz əmin-amandasınız və biz sizinlə bağladığımız müqaviləni o vaxtadək yerinə yetirməyi təəhhüd edirik ki, siz özünüz ona əməl edib cizyə və xərac verəsiniz, ən mötəbər zəmin olan Allah özü buna zəmanətdir. Fərman Həbib ibn Məsləməninin möhürü ilə təsdiq olunur» (Книга стран, 2011, s. 200).

Deyilənlərə Cavanşirin İslam xəlifəsi tərəfindən çox böyük hörmətlə qarşılanması faktını da əlavə etmək lazımdır. Hərçənd ki, ona eyyi münasibət Bizans imperatoru və Xəzər-hun xaqanı tərəfindən də göstərilmişdi. Və ümumiyyətlə onun hakimiyyəti dövründə Arran uğurlu xarici siyasət nəticəsində güclənmiş və Şərqi ən önəmli dövlətlərindən birinə çevrilmişdi.

Əldə olan məlumatlara görə, Həzrət Əlinin (r) xəlifəliyində dövründə İslam Xilafətinin daxili çəkişmələr nəticəsində önəmli dərəcədə zəifləməsindən istifadə edən Cavanşir vergiləri ödəməkdən imtina edir və müsəlmanların zəifləməsindən istifadə edən Bizans və Xəzər təhdidini neytrallaşdırmaq üçün diplomatik gedişlər edir. O, Bizans imperatoru II Konstantinlə məktublaşır və bir neçə dəfə onunla görüşür. Bizansa tabe olmağa razılaşır. Bizans imperatorunun ona ünvanladığı məktubların birində belə deyilir:

“Sənə - hökmdar Cavanşirə, Girdıman sahibinə və Albaniya knyazına, apoipata və proton patrika və Şərqi hökmdarına Xilaskar Xaçın ilahi qüvvəsindən mərhəmət və bərəkət, bizim imperator şəxsimizdən isə salam və məhəbbətimiz. Sənin Allaha məhəbbət və itaətinlə dolu təbrik məktubunu aldıq və biz şadıq ki, sən və sənin Şərqi məmləkətin bizə tabe olmağa razı oldunuz. Buna görə biz və bizim oğullarımız əbədi olaraq suzə, sənə və sənin nəsil-dən-nəsilə gələn oğullarına sevgi, səmimiyyət və sarsılmaz məhəbbətlə münasibət bəsləyəcəyik” (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 134*).

Cavanşir imperatordan alban xalqını öz himayəsinə götürməyi xahiş edir və II Konstantin bu təklifi, təbii ki, məmnuniyyətlə qarşılayır. O, Cavanşiri “Girdman hökmdarı və Albaniya knyazı” adlandıraraq, ona öz xəzinəsindən qiymətli hədiyyələr göndərir. Musa Kağankatlı yazır ki, «o, Cavanşirə gözəl hədiyyələr - söykənəcəyi qızilla işlənmiş gümüş taxtlar, qızılı saplarla toxunmuş libaslar, özünün açdığı mirvari ilə bəzənmiş qılınc... göndərirdi. Ona Alban çarlığının hüdudlarındakı bütün kəndlər üzərində irsi hakimiyyət hüququ verdi» (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 133*).

Həmin dövr üçün Bizansla yaxınlaşma siyasəti özünü doğruldurdu. “Alban tarixi”ndə qeyd edildiyi kimi, ölkənin hüdudları artıq «İberiya hüdudlarından hunların (xəzərlərin) darvaza-

larına və Araz çayına qədər uzanırdı» (Kalankaytuklu M., 2006, s. 134).

Bizansla müqavilə bağlandıqdan iki il sonra Albaniya xəzərlərin hücumuna məruz qalır. Xəzərlər Kürə qədər çatır, lakin alban qoşunları tərəfindən darmadağın edilərək, Arranın hüduurlarından çıxmalı olurlar (Kalankaytuklu M., 2006, s. 137-138). Bir neçə il sonra xəzərlər yenidən hücumu keçir və bu dəfə Araz qədər irəliləyirlər. Cavanşir onlarla danışığa getməyə məcbur olur. Kürün sahilində onlar xəzər xaqanı ilə görüşürlər. Görüş sülh müqaviləsi ilə başa çatır. Bu sənədə görə, xəzərlər əsir götürdükləri albanları geri qaytarır, Cavanşirsə xəzər xaqanının qızı ilə evlənilir (Kalankaytuklu M., 2006, s. 140-141).

Müsəlmanlarla savaşı nəticəsində Bizansın zəifləməsi Cavanşirə bu ölkənin asılılığından çıxmasına və Musa Kağankatlının təbirincə desək, «cənub hakiminin tabeliyinə» girməsinə imkan yaradır. O, danışıqlar aparmaq məqsədilə 667-ci ildə İslam xilafətinin paytaxtına yola düşür. Xəlifə onu adına layiq bir tərzdə təntənə ilə qarşılayır və rəsmən Albaniya məliyi kimi qəbul edir (Kalankaytuklu M., 2006, s. 141-144).

Cavanşirin diplomatik bacarığı və şəxsi keyfiyyətləri onun tezliklə xəlifə ilə dostluq münasibətləri yaratması üçün səbəb olur. Üç il sonra Cavanşir xəlifədən onun Bizans imperatoru ilə danışıqlarında vasitəçisi sifətilə Dəməşqə getmək təklifi alır. Cavanşir vasitəçi kimi də öz işinin öhdəsindən uğurla gəlir. Hər iki tərəf danışıqların nəticəsindən razı qalır. Bundan sonra xəlifə Cavanşirin Albaniyaya qoyulmuş vergilərin üçdə birini ixtisar etmək təklifinə razılıq verir. Xəlifə həmçinin Sünik vilayətini Cavanşirin təbəçiliyinə verir və ondan Atropatenanın idarəsini də öz əlinə almağı xahiş edir. Cavanşir sonuncu təklifdən boyun qaçırır. Cavanşir vətənə qiymətli hədiyyələrlə qayıdır. O vaxt ənənəvi sayılan silah və geyim hədiyyələri ilə birlikdə Cavanşirə fil və dənizin o tayından gətirilmiş danışan tutuquşular da bəxşis

edilmişdi ([Kalankaytuklu M., 2006, s. 144-146](#)).

Cavanşirin İslam xilafəti ilə yaxınlaşması xristian təəssübkeşi olan feodalların ona qarşı sui-qəsd hazırlamalarına səbəb olmuş və qəsd iştirakçılarından birinin ona vurduğu ağır yaralardan 681-ci ildə vəfat etmişdir. Onun ölümü albanlar tərəfindən sözün əsl mənasında böyük faciə kimi qəbul edilmiş və şair Dəvdək bununla bağlı öz məşhur ağısını qələmə almışdır:

Ey ilahi kəlamları xəlq eyləyən ulu Tanrı,
Özün nəğmə - ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə - ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu göz yaşları.

Çox böyükdür bu gündoğan ölkəmizi tutan kədər.
Yer üzünü başdan-başa bürümüşdür hönkürtülər.
Zülüm-zülüm qoy ağlasın mənimlə bir bütün bəşər.
Fəryadıma fəryad ilə haray versin qəbilələr.

Özülündən qopub getdi dağ gövdəli bir sal qaya.
Yıxıldı bir lay divar ki, adı divar, özü dünya.
Qüllələri göyə dayaq bir imarət sarsıldı, ah,
Dağıldı bir möhkəm qala, göz yaşımız döndü çaya.

Qara gəldi ağ günümüz, ələm, kədər dövran sürür.
Üstümüzə alay çəkir basqınçılar sürü-sürü.
Heyrət saçan bir dövləti xarabaya döndərdilər,
Möcüzə bir səltənətin çıraqını söndürdülər.

Bizim yurda gələn bəla hansı bəla, hansı rüzgar?
İsayya da qorxudaraq car çəkmişdi bir zamanlar.
Bayramımız yasa döndü, kölgə düşdü qızıl xaça.
Şadlığımız göz yaşından batıb getdi, ey insanlar!

Geri dönməz itki üçün qazdırdılar dərin məzar.
Şərəfətli bir keşişi qəbrə qoyub basdırdılar.
Dəfn etdilər fitnə-fəsad izlərini, cinayəti.
Arifləri azdırmaqçın qabıq qoydu o azğınlar.

Arslan kimi qüdrətliydi, o öz arslan yatağında,
Düşmənləri zağ-zağ əsər, donardılar qabağında.
Zəhmi ağır... ürəklərdə məhəbbəti dərya qədər.
Qüdrətinə baş əyərdi ağsaqqallar, başbilənlər.

Uzaq-uzaq ellərəcən yayılmışdı şan-şöhrəti,
Dünyalara ün salmışdı ləyaqəti, mərifəti.
Bütün cahan vəsf edirdi qüdrətini, əməlini.
Qaranlığa işıq salan ağıl, kamal məşəlini.

Tələsirdi Rum qeysəri, bir də Cənub hökmdarı,
Gələrdilər görmək üçün bizim ulu tacıdarı.
Şərəfətlə, səxavətlə, ən bahalı zər-zinətlə,
Qarşıları, salamlardı onlar bizim bayraqları.

Bizi lapdan yaxaladı bu fəlakət, bu qan-qada.
Maymaq olmaq, aciz qalmaq nə yamanmış bu dünyada.
Axı neçin ölgünləşdik? Ulu Tanrı qəzəbləndi.
Böyük, şanlı bir dövləti “uf” demədən məhv elədi.

Hökmdarı sədaqətlə hifz eləyən sadıq mələk
Elə bil ki, küsdü getdi, qəfildən üz döndərərək
Bu qanlı, bu uğursuz gün uzaqlaşdı ulu Yəzdan.
Hiyləgərin çaynağında böyük insan tək qaldı, tək.

Öz satqınlıq kamanını düşmən çəkdi gecəyarı.
Fitnə-fəsad qılıncları parıldadı parıl-parıl.

Sanki qalxan bir günəşi yönəldilər başqa səmtə,
Kimlər? Onun qullarının alçaq, rəzil balaları.

Aldatdılar, apardılar xəlvət yerə, uzaqlara.
Açdılar, tunc sinəsində neçə şırım, neçə yara.
Gecə gizli öldürülən mobidlər tək qətl olundu,
Görün kimlər qaldırdı əl o bahadır tacidara!

Atasından xəbərsiz, bic... zatıqırıq, özü gürzə.
Sürüm-sürüm qoy sürünsün, həsrət qalsın xoş bir üzə.
Qarğışlara, nifrətlərə, lənətlərə dözə-dözə,
Qoy sülənsin bü dünyada, Qabil kimi əsə-əsə.

Qaçmağa yol, riz tapmasın. Rüzgar qırsın inadını.
Başı üstə vəhşi quşlar şaqquldatsın qanadını.
Dərələrin qarğaları cəmdəyinə daraşsın qoy,
Ağzı qanlı yırtıcılar udsun onun fəryadını.

Cəhənnəm tək od püskürsün qoy İroda - dəhşətli çar.
Əmr etsin ki, ürəyində yuva salsın soxulcanlar.
Yandıraraq, söndürərək, öldürərək, dirildərək,
Didim-didim didsin onu kor əqrəblər, ac ilanlar.

Sınsın çürük ağac kimi sərkərdəyə qıyan alçaq.
İflil olsun o mərd üzü tapdalayan murdar ayaq.
Zəqqum, zərdab qanını qoy ac güvələr gəlib içsin,
Gəbərsin qoy, vəbalara, cüzamlara rast olaraq.

Bir gavalı ağacının seçmiş olsa kölgəsini,
İlan, əqrəb, çayan, hünü bürüsün dörd dövrəsini.
Qart qurbağa zigil atsın, qoca şahmar ağı töksün,
Şiş bürüsün əndamını, xərcəng kəssin nəfəsini.

Bizim üçün qaranlıqda o yeganə mayaq idi,
Tufanları ram eləyən bir sükançı, bir dağ idi.
Yatırdı qiyamını əsarətçi zalımların,
Elə ayıq, sayıqdı ki, yatarkən də oyaq idi.

Bəli mürgü vurarkən də bu dünyanı görərdi o.
Aresin cəng arabasın ulduzlara sürərdi o.
Qollarına yığsa belə min pəhləvan qüvvətini,
Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.

Danışarkən göz qalardı o kəlamda, o xoş səsdə.
Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə.
Yuxusundan ayrılarkən qaplan kimi sıçrayardı,
Bölüb isti çörəkləri, paylayardı süfrə üstə.

Həzrət İsa peyğəmbərin qabırğası arasından
Onun dərya ürəyinə damla-damla axmışdı qan.
Ən müqəddəs dualarla Tanrısına tanışdı o,
Ölümsüzlük tapmışdı o, güc alıb öz zəkasından.

Mənim ağlım nə qu quşu, nə də pəri nəğməsidir.
Qatarından ayrı düşən bir durnanın naləsidir.
Yetim qaldı böyük şəhər, başsız qaldı polad qala.
Ömür boyu görməmişdik bu cür matəm, bu cür bəla!

Ey dost, nə cür tapdı səni o qara əl, qanlı bıçaq?
Kaş bataqlıq qurdu kimi quruyaydı o qurumsaq.
Qan qusaydı, gəbərəydi,
Neçin bizi tale əydi?

Sən ki, qızıl günəş kimi nur saçırdın sərin-sərin,
Qürub etdin... qərq olmuşuq zülmətinə gecələrin.

Aramıza bulud girdi, ayrı düşdük günəşdən biz.
Sənin çinar qamətinə həsrət qaldı gözlərimiz.

İllər boyu qan-yaş töküb, ürəyimi didəcəyəm.
Sənsiz yetim qalan təxti kədərlə seyr edəcəyəm.
Sevinc yolu kip bağlanıb. Gözüm, könlüm ah-amanlı.
Sifətimə yaş süzülür bulaq-bulaq, ey qəhrəman.

Bu gün sənə həsrət çəkən doğmaların halı yaman.
Yaddan çıxmaz bu məhəbbət heç bir zaman, heç bir zaman
Kaş ki, bizim sözlərimiz ətir saçan buxur kimi
Alışaydı məzarında, yanaydı son damlayacan.

Başımızın tacı düşdü,
Taxtımız da, baxtımız da yetim qaldı.
Gücümüzün şan-şöhrəti
Səninlə bir basdırıldı.

Fəxr elərdi adın ilə Tiber gölü, Livan dağı.
Dayanardı səni görcək şimal yeli, azgın yağı.
İndi yurdu sənsiz görüb hunlar qapır baltasını,
Solacaqmı təpiklərdə nar cənnəti, nərgiz bağı.

Hanı, hanı qızıl tacın daş-qaşları, ulduzları.
Soldurubdur gəlinləri qəm tozları, dərd tozları.
Balasını itirmiş tək yaxa yırtır, yaş tökürlər.
Solub gedən bənizlərin nə yamandır bu qübarı.

Tac əhli də anlayır ki, tac əbədi bəzək deyil.
Üzərindən atmaq istər ləkələnmiş şöhrəti, bil,
Nələr deyir bu müsibət? Yatma, deyir, ayıl, qəfil!
O ömrün ki, sonu budur, həyat bizə gərək deyil.

Xoşdur mənə bu sözləri deyib yatmaq, susub yanmaq.

Ancaq daha xoş olardı səninlə bir dəfn olunmaq! (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 156-160*).

Cavanşirin öldürülməsindən sonra, yəni 681-ci ildə onun qardaşı II Varazmanın oğlu I Varaz-Tiridat əmisinin yerinə Arranın məliyi oldu. O da Cavanşir kimi həm Bizansa, həm də İslam xəlifəsinə tabe olmağı qəbul etdi.

Həmin il hunlar (xəzərlər) Cavanşirin ölümünün qisasını almaq adı ilə Qəbələni yağmaladılar. Yeni məlik dərhal katalikos I Yelizarı onların yanına göndərrib, katalikosun vasitəsilə onlarla danışıqlara başladı və sülh bağlamağı bacardı (*Kalankaytuklu M., 2006, s. 160-161*).

I Varaz-Tiridat hakimiyyətinin ilk dövründə Bizansın ölkə üzərində təsiri güclənmişdi. Çar özü 694-cü ildə Bizansa gedib, 5 il Konstantinopolda yaşamaq məcburiyyətində qaldı. 699-cu ildə Arrana qayıtı və İslam xilafətinə tabe oldu. Nəticə də imperator II Yustinian tərəfindən övladları həbs olundu. Övladları Vətənə yalnız onun ölümündən sonra qayıda bildilər. Yerinə oğlu II Vardan məlik oldu.

II Vardan 694-cü ildə atası ilə Konstantinopola gedib 711-ci ilədək orada əsarətdə qalmışdır. Elə həmin illərdə də Pavlikanlar hərəkətinə qoşulmuşdu, necə qoşulduğu məlum deyil. Kirill Tumanovun yazdığına görə o 710-cu ildən sonra vəfat etmişdir (*Cyрил Tumanoff, 1962*).

Mehranilər sülaləsindən sonuncu Alban məliyinin II Varaz Tiridat olduğu və onun 822-ci ildə ölümü ilə bu sülalənin hakimiyyətinin son bulduğu bilinməkdədir.

“Alban tarixi”nin III kitabının “Əmirəlmömin Əbdülməlikin xadiminin Albaniya knyazlarının rütbələri əsasında düzəltdiyi siyahı. Bu siyahı xəlifə divanına təhvil verilir” başlıqlı VIII fəslində dövrün Alban məlikləri barədə belə bir məlumata rast gəlirik:

“...Birinci mən, Albaniya knyazı (məliyi) Şero, sonra Albaniyanın başbaş sipəhsaları Cavanko, sonra çar nəslindən Vardan və onun qardaşı Qavik, Vaxtanq-e Varazmaneyan (onların cədləri Mehranilər soyundan olan Vardan Kaç idi. Albaniya çarı Vaçaqanın dövründə o, Aquen (Aluen) kilsə qurultayında sədrlik edirdi. O, Girdimana köçmüşdü); sonra çar nəslindən olan Patrik-s Karoyan. Bu da həmin çar Vaçaqanın icazəsiylə Ağbəd vilayətinə köçmüşdü. Bu kitabın lazımı yerlərində adı çəkilən Cəsur Vaçaqan və Vaçe onun cədləri idilər; Köçüb Qəbələ və Koqtda məskun olan Vahane Varaz-Yohaneyan; İrənin İstəhr vilayətindən Uti vilayətinin Kalankatik (Kağankatik) kəndinə köçən Rüstəm-e Varazköyan; Dəyləmdə yaşayan, sonra tərək edib Albaniyada çarın bəxş etdiyi torpaqlarda yaşayan Dəyləm hakiminin oğulları Kürdəkeyan və Məhəmməd-e Şiruyan.

Bütün bu adamlar əmirəlmömin Əbdülməlikin divanına verilən siyahıda yazılmışdır...” (Kalankaytuklu M., 2006, s. 193).

822-ci ildə II Varaz Tiridatın ölümü ilə Mehranilər sülalənin hakimiyyəti son bulduqdan sonra xronologiya baxımından adı elmə məlum olan ilk Alban məliyi Səhl ibn Sumbatdır. Tovma Artsuruni ondan başqa daha iki alban mülüklərin də adını qeyd edir: Artnerseh və Esayi Əbu Musa (Minorsky W., s. 522).

Gürcü mənbələri VIII əsrin əvvəllərində Taron əyalətindən Şəkiyə köçmüş üç qardaşdan söhbət açır və onların öz əmiləri Artnersehin gözlərini kor etdikdən sonra Şəkiyə köçdüklərini bildirir (Minorsky W., s. 506).

Musa Kağankatlı ondan “Şəki hakimi” kimi söz açır. II Varaz Tiridatın ölümündən sonra Xaçın ərazisini idarə etməyə başlamış, bir müddət sonra Arranın böyük hissəsini özünə tabe etmişdi (Minorsky W., s. 504-529). Həmin dövrdə o, hələ ki “Arranın batriki” titulu daşıyırdı (Franz Rosenthal, 1989, IX, s. 54).

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Səhlin mülkü

hesab edilən Şəki ərazisi Azərbaycandakı Şəki şəhəri yox, Zəngəzur ərazisində yerləşən eyni adlı kənd olmuşdur (Буниятов 3. М., 1959). F. Məmmədovanın yazdığına görə, “Səhl, Bazarçay-Həkəriçay hövzəsində strateji cəhətdən vacib Şəki vilayətinin hakimi olmuşdur və bu Şəki vilayətinin Kür çayından şimalda yerləşən Azərbaycanın Şəki şəhəri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (Мамедова Ф., 2005, s. 393).

Səhl ibn Sumbatın dəqiq doğum və ölüm tarixi məlum deyil, 855-ci ildən sonra öldüyü hesab edilir. Arranşahlardan olduğu bilinməkdədir (Toumanoff Cyril, 1963, s. 257-258; Bünyadov Z., 2007, s. 179).

1897-ci ildə T. İ. Ter-Qriqoryan tərəfindən Səhl ibn Sunbatın etnik mənşəyinin dəqiq göstərildiyi mənbə materialları nəşr edilmişdir. Musa Kağankatlının “Alban tarixi” nin nəşr versiyalarına daxil edilməmiş məlumatları tədqiqata cəlb edən müəllif, əsərin Matendaranda saxlanan əlyazmasında Səhl ibn Sunbatın Arranın ilk hökmdar sülaləsi Arranşahlar sülaləsinə mənsubluğunu bildirir. Sözügedən istinadda deyilir ki, Tavağanın (Tvağanın // miladın // doğuşun) 286-cı ilində (1. 05. 837 - 30. 04. 838) Bağdaddan qəflətən 20 000 atlı çıxıb, Alban ölkəsinə hücum etdi. Bunun ardınca Zarmirxaqan hökmdar nəslindən olan Səhl Smbatean böyük şəhid Georgini köməyə çağırıb gözünü ona zillədi və qartal aciz quşların üzərinə şığıdığı kimi, onlara hücum etdi, Onları qırıb çöllərə saldı və qaçmağa məcbur etdi (Тер-Григорян Т. И., 1897, s 161-162).

Şəki qalasının sağlamat qalmış divarları

Bu məlumata münasibət bildirən Z. Bünyadovun yazdığına görə, “bu parça aydın şəkildə göstərir ki, Səhl Alban padşah nəsləli Zarmirx nəslindən idi və Mehrani Vardan Zarmirx xanədanından 60 nəfəri nahara dəvət edərək, onlara «zəhərli çörək» verib hamısını məhv edəndə diri saxladığı yeganə nümayəndə idi” (Bünyadov Z., 2007, s. 205). Alim yazır ki, “Tarix”in nəşrlərdə buraxılmış hissələrinə gəldikdə, burada, o zamana qədər mənşəyi məlum olmayan alban knyazı Səhl ibn Sunbatın nəsil şəcərəsi təqdim edilir (Буниятов З. М., 1961).

Ç. Dousett də Səhl ibn Sunbatın Arranşahların Zarmirx nəslinə mənsub olduğunu və etnik mənşəcə alban olduğunu bildirmiş, onu Baqratuni xanədanına aid edən tədqiqatçıların (Улубабян Б. А., 1973, s. 15) fikirlərini qəti şəkildə rədd etmişdir (Dowsett, C..J., 1957, s. 462-463).

Bununla belə, Səhl ibn Sunbat bəzi ərəb mənbələrində, məsələn, Əl-Məsudi (Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусайн ибн

Али ал-Масуди, 2002. s. 262 və qeyd 52) və Ət-Təbəri (*The History of Al-Tabari*, 1991, s. 76) kimi ərəb müəlliflərin əsərlərində “əl-Ərməni” ləqəbi ilə yad edilir. Bəzi ərəb müəllifləri isə onu “Ərməniyə patriki” anlamına gələn “batrik əl-Ərməniyyə” (Баладзори, 1927, s. 21) və ya “batrik əl-Ərmən” (Bünyadov Z., 2007, s. 327-329) titullarıyla təqdim edirlər. Ərəb mənbələrindəki bu faktlara istinad edilən bir çox tədqiqatlar da Səhl ibn Sunbatın erməni-hay mənşəli olması göstərilir (*Islamic Culture..*, 1927, s. 23; Yıldız Dursun, 1980, s. 147; Mohamed Rekaya, 1984, s. 46).

Həqiqət isə budur ki, ərəblər, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün monofizit xristianları, o cümlədən suryani, hay və albanları “ərməni” adlandırırdılar. Bu ənənə sonrakı dövrlərdə hakim olan müsəlman türk sülalərinin zamanında da davam etmişdir. Elə bu səbəbdən də mənbələrdə Səhl ibn Sumbat bəzən “Arranlı”, yəni alban, bəzən isə “erməni” adlandırılır. Təbii ki, birinci halda onun etnik mənsubiyyəti, ikinci halda isə dini-məzhəbi mənsubiyyəti göz önündə tutulmaqdaydı.

Bundan başqa, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, o, Babəki Xilafətə təslim etdiyi üçün Ərməniyyəyə, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyyət ona verilmişdi və o, bu ölkələrdə məlik kimi hakimiyyət edirdi (Тер-Григорян Т. И., 1897, s 161-162). Yəni təkcə Arranın deyil, həm də Arranın hakimi idi.

Mənbələrdə Səhl ibn Sunbatın şəxsi həyatı haqqında məlumat çox azdır. Onun Hovannes və Artnersex adlı iki oğlu olduğu, ailəsinin Parfiya mənşəli Mehranilərlə qohumluq əlaqələrinə girdiyi bilinməkdədir (*Encyclopedica Iranica*). Belə ki, 822-ci ildə qətlə yetirilən Mehranilərin son nümayəndəsi II Varaz Tirdatın təqiblərdən qaçan arvadı və qızı Sparma Xaçında sığınacaq tapmışdılar. Bundan istifadə edən Səhl Sumbat oğlu Artnersehi II Varaz Tirdatın qızı Sparam ilə evləndirir. Həmin dövrdə Artnersex Qafanın hakimi idi (Alban tarixi., III, XXIII).

Əldə olan məlumatlara görə, Səhl ibn Sumbat da ölkənin digər xristian hakimləri kimi müsəlmanlara qarşı üsyana dəstək verirdi, Üsyançıların başçısı Babəkin də yerli xristian hakimlərinə münasibəti ilk dövrlərdə pis deyildi. O, hətta Qafan hakimi I Vasakın qızı İbnət əl-Kəldaniyyə ilə evli idi (**Orbelyan S., Brosset M-F., 1864-1866, s. 95-96**).

Bəzz qalasının 836-cı ildə süqut etməsindən sonra Arrana qaçan Babək yaxın qohumları ilə birlikdə Zəngəzura gəlmiş, burada Səhl ibn Sumbata sığınmaq məcburiyyətində qalmışdı (**The History of Al-Tabari, 1991, III, s. 1221-1222**). Bundan istifadə edən Səhl gizlicə Xilafət ordusunun sərkərdəsi Afşinə məlumat göndərir və Babəki ələ verir və buna görə 1 milyon gümüş dirhəm alır. Bundan başqa o, Babəkin qardaşı Abdullahı da ələ keçirib müsəlmanlara təhvil verir və buna görə də ayrıca 100 min dirhəmlə mükafatlandırılır (**The History of Al-Tabari, 1991, III, s. 1272**).

Bu fakt Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabının nəşr edilməmiş hissəsində öz əksini belə tapmışdır: “Tavağanın 286-cı ilində Bağdaddan qəflətən 20 min atlı qoşun çıxıb Albaniya ölkəsinə basqın etdi. Bunun ardınca Zarmirxaqan hökmdar nəslindən olan Səhl Smbatean böyük şəhid Georgini köməyə çağırır gözünü ona zillədi və qartal aciz quşların üzərinə şığıdığı kimi, onlara hücum etdi, Onları qırır çöllərə saldı və qaçmağa məcbur etdi. Elə həmin ildə həmin knyaz - Səhl ibn Sumbat ölkələri dağıdıb ölümsəçən, qanıçən və yırtıcı qiyamçı Babəki tutdu və onu əmirəlmöminin ixtiyarına verdi. Öz səyinə görə o, xəlifədən böyük mükafat aldı, Ərməniyyəyə, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyyət ona verildi və o, bu ölkələrdə məlik kimi hakimiyyət etdi” (**Тер-Григорян Г. И., 1897, s 161-162**).

Həmin dövrün hadisələri ilə əlaqədar qaynaqlarda mənşəcə Qafqaz albanlarından olan Yesai Əbu Musanın da adı çəkilməkdə, o, bəzən *İsa ibn İstifanus* kimi yad edilməkdə, Beyləqan ha-

kimi olduğu və pavlikanlara və müsəlmanlara qarşı mübarizədə ad çıxartdığı bildirilməkdədir.

Qaynaqlardan belə aydın olur ki, tavağanın 279-cu ilində (830-831-ci illər) daha öncə üsyan edən və Babəkin yardımını ilə üsyanları yatırıdılan pavlikanlar yenidən üsyan edərək yerli hakimlərdən Ablasadı öldürdülər. Onlar Aşağı Arranı ələ keçirməyi və onu 12 il əldə saxlamağı bacarsalar da, «Ablasadın yaxın adamları onun qatillərini (pavlikanları) tutub əzabla öldürdülər və Ablasadın bacısı oğlu olub, dinclik sevən və Əbu Musa adlanan Yesai həmin vilayətləri tutdu (və) hamısına hökmranlıq etdi» (*История Албанской страны...*, 1969, s. 463-465). Tavağanın 289 (840-841)-cu ilində pavlikianlar yenidən qarışıq yaratdılar və Aranın bəzi əyalətlərində talan və qarətlər həyata keçirildilər. Bu dəfə də “Əbu Musa adlanan Yesai” onları “darmadağın etdi” (*Dowset C. J.*, 1961, s. 461). Beləcə onun nüfuzu daha da artdı.

Əbu Musa digər alban knyazları kimi Babəklə ittifaqda idi. Babəkin üsyanı yatırıldıqdan bir neçə il sonra, daha dəqiq desək, 851-ci ildə, Arranda Xilafətə qarşı yeni güclü üsyan qalxdı. Əbu Musa da üsyanda fəal iştirak edirdi. Xəlifə Mütəvəkkil üsyançılara qarşı müsəlman türk sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin başçılığı altında böyük ordu göndərirdi və əmr verdi ki, cəza dəstələri üsyan edənlərdən heç kəsə rəhm etməsinlər, «belində qılınc gəzdirən, silah daşıyan hər kəsi, üsyanda iştirak edənlərin» hamısını məhv etsinlər. Yalnız məşhur adamlardan biri İslamı qəbul etsə, onun yanına gətirsinlər (*Bünyadov Z.*, 2007, s. 211).

Z. Bünyadov yazır ki, xəlifənin göndərdiyi Buğa «erməniləri, albanları və onların batriklərini yoxlayırdı». Buğa əl-Kəbirin ordularından biri sanarlara qarşı müvəffəqiyyətsiz müharibədən sonra üsyan etmiş knyaz Yesai Əbu Musanı əzmək üçün göndərildi, o zaman Arranın böyük hissəsinə malik olan knyaz Yesai bundan xəbər tutanda «Beyləqan (vilayətindən) olub, Beyləqanın 10 fərsəngliyində, Bərdədən isə 15 fərsəng aralı Ktiş qala-

sında» müdafiə mövqeyi tutdu, dərəni tutub, qalaya gedən yolu ərəblərin üzünə bağlamağı öz dəstələrinə əmr edərək dedi: «Biz sanarlardan pis olmayacağıq, çünki istehkamlarımız onlarınkindən güclü və yüksəkdir» (Bünyadov Z., 2007, s. 211-212).

T.Arsruniyə istinad edən Z. Bünyadovun dediyinə görə, qalaya yaxınlaşan Buğa əl-Kəbir «hay-küy qaldırır və bəhanə axtarırdı ki, öz acı zəhərini Alban knyazının üstünə töksün». O, Yesai Əbu Musanı təslim və xəlifəyə tabe olmağa çağırırdı. Lakin Yesai Buğa əl-Kəbirə belə cavab verdi: «Ölkələr hökmdarlarında belə bir qayda olmalıdır ki, onlar ölkəyə öz təbəələrinə himayət göstərmək üçün yoxsullara edilən zülmü ləğv etmək, onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün gəlsinlər, nəinki ölkəni quldurcasına soysunlar, qılınc və əsarətlə onu insan yaşamaz bir səhraya çevirsinlər. Əgər sən padşahın (xəlifənin) sarayından dinclik düzəldən bir rəis kimi gəlmişsənsə, onda ölkəni var-yoxdan çıxarıb iğtişəyə səbəb olmaq deyil, onun qurulub tikilməsinə kömək etməliydin. İndi, sənə məlum olsun ki, nə qədər gücüm var və canım sağdır, səninlə vuruşacağam, öz qüdrətim və Allahın qüdrəti ilə müqavimət göstərəcəyəm. Səni sülhlə və dostcasına deyil, yalnız silahla, ox və qılıncı, gözəl seçmə atlara minmiş qəhrəman mərd döyüşçülərimlə qarşılayacağam. Əgər özünü və qoşununu xilas etmək istəyirsənsə, mənim torpağımdan çıx get. Əgər qəzəbdən coşaraq, sümüklərini bizim çöllərdə qoymaq istəyir və ölkənin vəhşi heyvanlarına və göydəki quşlara yem olmaq könlündən keçirsə, – özün bil, mən sənə qanına bais olmuram,..».

Yesai Əbu Musanın məktubunu alan Buğa əl-Kəbirin bərk qəzəbləndiyini yazan Z. Bünyadov qeyd edir ki, o, məktub barəsində xəlifəyə məlumat verib, sərəncam gözləməyə başladı. Əbu Musa isə fürsətdən istifadə edib, mühasirəni yarmaq üçün gözlənilmədən hücum keçdi, lakin buna nail ola bilmədi. Belə olan halda Buğa əl-Kəbir qalanın mühasirəsini daha da möhkəmləndirib

istehkamlar düzəltdi, daş atan maancanaqlar qurdu və hücumu başladı.

Az sonra xəlifə Mütəvvəkkildən belə bir sərəncam gəldi: «Ümidini itirmə, ruhdan düşmə, Alban knyazı sənə tabe olmayınca, onunla müharibəni dayandırma».

Buğa əl-Kəbir ilə Yesai Əbu Musa arasındakı hərbi əməliyyat təqribən bir il davam etdi və bu müddət ərzində Buğa əl-Kəbir 28 dəfə qalaya hücum etdi və hər dəfə geriyyə atıldı, Nəhayət, Buğa əl-Kəbir barışıq istədi. Barışıq bu şərtlə bağlandı ki, həm Buğa əl-Kəbir, həm də Yesai öz elçiləri vasitəsilə xəlifə Mütəvvəkkilə uzun sürən bu vuruşmanın nəticəsi barəsində xəbər versinlər. «Budur, hər iki tərəf oturub ehtiyatla qorunurdu; onlar bir-birinə söz vermişdilər ki, göndərdikləri elçilər padşahın [xəlifənin] yanından qayıtmayınca vuruşmasınlar» (Bünyadov Z., 2007, s. 212-214).

Z. Bünyadovun sözlərinə görə, qayıdan elçilər xəlifənin fərmanını Buğa əl-Kəbirə və Yesai Əbu Musaya verdilər. Xəlifə, ərəb qoşununa vurduğu zərbəyə görə knyaz Yesaiyə «əfv» bəxş edirdi. Mütəvvəkkil knyaza bəxşiş olaraq qiymətli paltarlar, bəzəkli dəbilqə və qılinc göndərdi və təklif etdi ki, sülh və ittifaq bağlamaq üçün Samarraya gəlsin. Buğa əl-Kəbirə isə tapşırırdı ki, knyazı ləyaqətlə qəbul etsin və Xilafət paytaxtına müşayiət etmək üçün ona fəxri silahlı dəstə versin. «Alban sərkərdəsi padşahın kağızını oxuyan kimi dağdan enib Buğa əl-Kəbirin yanına gəldi. O, sərkərdənin qərargahına hələ çatmamışdı ki, onu qarşılamaq üçün gözəl atlara minmiş silahlı dəstələr ona tərəf getdilər. Knyaz ərəblərin ordugahına girincəyədək qabaqdan və arxadan zəngin bəzənmiş gözəl atlar gedir, müğənnilər və onu mədh edən çoxlu [musiqi çalanlar] musiqi alətləri ilə müşayiət edirdilər. Buğa əl-Kəbir hirsindən onunla heç danışmır, onun törətdiyi işləri üzə vurmur və özünü kədərli göstərmirdi. Əksinə, Buğa əl-Kəbir knyazı padşah [xəlifə] əmr etdiyi kimi, onu iltifat

və mehribanlıqla, təntənə və hədiyyələrlə qəbul etdi. Bir neçə gün keçəndən sonra əmr etdi ki, knyazı padşahın yanına müşayiət etsinlər. Öz fitri igidliyindən ruhlanan Əbu Musa qorxu bilmədən cəsarətlə getdi...»:

Belə məlum oldu ki, bu, knyaz Əbu Musaya qarşı xəlifə və Buğa əl-Kəbirin hiyləgərliklə qurduqları tələ idi. Onlar Əbu Musanı və Arranın digər knyazlarını aldada bilmiş və onları xəlifə vədlərinə inandırmışdılar. Buğa əl-Kəbir üsyan etmiş bütün knyazları aldadıb öz yanına gətirdən kimi onları tutub zəncirləyir, xəlifənin yanına göndərirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Buğa əl-Kəbirin tutub əsir apardığı knyazlar bunlardır: İsa ibn İstifanus, Əbu əl-Abas əl-Vasi adlanan Sumbat ibn Aşot, Arran patriki Müaviyə ibn Səhl ibn Sumbat və Adar-Nerse ibn İshaq əl-Xaşini (əl-Xaçini) (Bünyadov Z., 2007, s. 214-215).

Beləliklə, Əbu Musa ilə yanaşı Səhl ibn Sumbat da həbs edilərək xəlifənin hüzuruna aparılmışdı. Ondən sonra Səhlin kiçik oğlu, Müaviyə ləqəbli Atrnerseh (doğum tarixi bilinmir, 870-də ölüb) məlik oldu. O, Mehrani məliklərindən sonuncusunun qızı ilə evli idi. Adernersehin malikanəsi Zar kəndi ərazisindəki Ləv qalasında yerləşirdi. O da ildə atası və qardaşı ilə birgə 854-cü il üsyanında üsyanda iştirak etmiş və Buğa əl-Kəbir tərəfindən həbs edilmiş və Samirəyə göndərilmişdi. Atrnersehin əsirlikdə olduğu müddətdə onu həyat yoldaşı Spram əvəz etmiş, həmin dövrdə geniş quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, Zarda Yenivəng kilsəsini inşa etdirmişdi. Atrnerseh əsirlikdən qayıdıandan sonra hakimiyyəti ondan dövr aldı. O, Ləv qalasını bərpa etdirdi (Мамедова Ф., 2005, s. 528).

QRİQORİ HAMMAM VƏ ONUN ALBAN (QARQAR-QIPÇAQ) DİLİNDƏ QƏLƏMƏ ALDI- ĞI “ALBAN DİLİNİN QRAMMATİKASI” ƏSƏ- RİNDƏN BİR FRAQMENT

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, 866-cı ildə Artnersehin oğlu, Albaniyanın ilk hökmdarlar sülaləsi hesab edilən Aranşahlar nəslinə mənsub Qrırori Hammam ərəblər tərəfindən vaxtilə babası Səhl ibn Sumbata hədiyyə edilmiş torpaqların bir qisminə (Zəngəzur və Xaçındakı geniş ərazilər) özünü Arranın, yəni Albaniyanın məliyi elan etmiş və dərhal da hakimiyyəti altında olan torpaqlarda xristian albanlar üçün məktəblər açdırmış və özü də həmin məktəblərdə uşaqlara tədris edilmək üçün alban dilinin qrammatikasına aid bir kitab da yazmışdır (Гукасян, 1978, s. 25-26).

Trakiyalı Dionisinin “Qrammatika”sına bənzədilməklə (Геюшев, 1984, s. 168; Сумбатзаде А., 1990, s. 68), Aristotel və Platon ruhunda, daha dəqiq desək, qrammatika, ilahiyyat, fəlsəfə və təbiətşünaslıq biliklərini özündə əks etdirən lakonik sual-cavab formasında (Гаркавец А., 2002а, s. 304) qələmə alınmış bu əsərin sonralar erməni “dilçi”ləri üçün həsəd və ilham mənbəyinə çevrildiyi, nəhayət, XVII əsrdə həmin əsərin əsasında, erməni dilinə tərcümə edilməklə, həy dilinin ilk qrammatika kitabının yazıldığını erməni müəlliflərinin özləri etiraf edirlər (Andre Vauchez, 2000, s. 108-109).

Maraqlıdır ki, bir ermənidilli əlyazmada həmin əsərə, daha doğrusu, onun bir fraqmentinə alban orijinalının dilində rast gəlinməkdədir. Yəni Qrırori Hammamın qələminə məxsus kitabın bir fraqmenti hansısa möcüzə şəklində dövrümüzədək ulaşa bilmişdir. Söhbət hazırda Matedaranda saxlanılan 3522 №-li əlyazmadan və orada əksini tapmış kiçik bir albandilli mətdəndən gedir (Гаркавец А., 2002а, s. 304; Гаркавец А., 2007, s. 895-906).

Qriqori Hammam daha çox Qriqoriy Artnerseh adı ilə məşhurdur. Dövrümüzədək onun Basarkeçərin Böyük Məzrə kəndində ucaldığı xaçdaş yetişmişdir və onun üzərində aşağıdakı sözlərin yazıldığı məlumdur:

“Tavağanın 330-cu (881-ci il) ilində mən Şəki və Albaniya məliyi Qriqoriy Artnerseh iman əhlinə yardımçı olması məqsədilə bu xaçı ucaltıdım. Bu müqəddəs xaça səcdə edənlər mənə öz dualarınızda unutmayın” (Григорян, 1990, s. 303; Мамедова Ф., 2005, s. 395).

Albandilli mətnin təhlili göstərir ki, alban olduğu anlaşılan Avedik adlı şəxs Qriqori Hamamanın məlum əsərini təkcə erməni dilinə çevirməmiş, çox güman ki, bundan öncə əsərin orijinalını redaktə edərək zənginləşdirməyə də girişmişdir. Bəlkə də bunu o yox, Hammamın “Qrammatika”sının vaxtı ilə üzünü çıxarmış ondan əvvəlki mirzələrdən biri etmişdir. Bunu indi müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Fəqət bir şeyi tam dəqiq demək olar ki, bunu edən şəxs əslində ilahiyyat və təbiətşünaslıqla bağlı fikirlərin yer aldığı hissəni genişləndirmək istəmiş, kitabın əsl hədəfinin məktəblilərə qrammatikanı öyrətmək olduğunu gözdən keçirmiş və öz fikirlərini orijinalın dilinin şivəsindən və qrammatik kateqoriyalarından fərqlənən, zamanla polyak dilinin təsiri ilə bir qədər deqradasiyaya uğrayaraq qrammatik quruluşu və leksik tərkibi bir qədər təxrib olan bir şivədə izhar etmişdir. Bu üzdən də əsərin, daha doğrusu onun dövrümüzədək ulaşan fragmentinin hansı hissəsinin orijinal, hansı hissəsinin isə Avedik və ya başqa bir mirzə tərəfindən əlavə edilən və ya dəyişdirilən hissə olduqlarını müəyyən etmək heç bir çətinlik törətmir. Üstəlik orijinal hissə ilə dəyişiklikə uğramış hissələri ayırd etməyə kömək edən başqa bir cəhət də var. Hammamın yazdığı cümlələr şagirdlərin asan qavrayacağı və asan yadda saxlaya biləcəyi bir şəkildə, yəni olduqca qısa formada yazılmışdır. Dəyişiklikə uğrayan cümlələr isə ağır fəlsəfi əsərlərin uzun, çətin anlaşılan və ilk oxunuşdan yadda saxlanması zor olan cümlələrini xatırladır.

**Qriqori Hammamın Basarkeçərin Böyük Mərzə kəndində
ucaltdığı xaç daşı**

Aşağıda sözügedən əsərin dövrümüzədək ulaşmış fraqmentini sevgidəyər oxuculara olduğu kimi təqdim edirik (**mirzənin müdaxilə etdiyi yerlər qalın şrifflərlə verilir**):

- Ne ata aytmaq bilə belgilidir?
- Ki, oğlu bar.
- Kimninq neməsisen sen?
- Atanınq.
- Kimninq neməsimen?
- Atanınq.
- Kimninq neməsidir ol?
- Atanınq.
- Kimninq neməsidir bu?

- Atanınq.
  - Kimning neməsidiirlər bular?
  - Atanınq.
  - Kimlərninq nemələridiirlər alar?
  - Atanınq.
  - Xayda etting sen?
  - Tenqridə.
  - Kimgə umsandinq sen?
  - Tenqrigə.
  - Kimning bilə yeberding sen?
  - Tenqri bilə yeberdim men.
  - Kim bilə yeberdi bu?
  - Tenqri bilə yeberdi bu, ol.
  - Kim bilə yeberdi ol?
  - Tenqri bilə yeberdi ol.
  - Kim bilə yeberirsən?
  - Tenqri bilə yeberiyirim men ya ata bilə.
  - Kim bilə yebersərsən?
  - Tenqri bilə yebersərim men ya ata bilə.
  - Kim bilə bardinq sen?
  - Tenqri bilə bardım men.
  - Kim bilə barıyırsən?
  - Tenqri bilə barıyırmen.
  - Kim bilə barsarsən ya ketsərsən?
  - Tenqri bilə, ya ata bilə ketsərmen.
  - Kim bilə etting anı?
  - Tenqri ya oğul bilə ettim bunu.
  - Kim bilə etiyirsən?
  - Tenqri ya Can bilə etiyirmen, ya alıyırmen.
  - Kim bilə etəcəksən? Tenqrilix bilə etecegim men, ya alsar-
- men.
- Neninq bilə yasadinq ol nemeni, ya bu nemeni?

- Bu nemə bilə, ya ol nemə bilə.
- Kimni xoldunq sen?
- Tenqrini xoldum men.
- Hali kimni xolıyırmen men?
- Tenqrini.
- Sonqra kimni xolsarsen sen?
- Tenqrini xolsarmen.
- Kimni izdiyir bu?
- Tenqrini izdiyir oşta ol.
- Kimni izdiyir ol?
- Tenqrini izdiyir ol.
- Kimlərni xolarlar bular, ya alar?
- Tenqrini xolıyırlar oşta bular ya alar.
- Ol vaxt kimdən yeberildinq sen?
- Tenqridən yeberildim men.
- Hali kimdən yeberildinq sen, xardaş?
- Tenqridən yeberildim men, biyağalarım, canım.
- Xaysıdan yeberildinq sen, dostum benim?
- Tenqridən yeberildim men, seyiklü atam benim.
- Kimdən yeberildi oşta ol ya ol?
- Tenqridən yeberildi bu, ya ol.
- Xaydan keldinq sen, ya oşta ol, ya ol, ya bu?
- Tenqridən ya atadan.
- İşlərsen?
- Heyə, işlərim.
- İşlərsen?
- İşləməm.
- Nek işləməzsən?
- İzdəməm işləməx.
- Nek kləməzsən?
- Zera ki, bolmam.
- Ne üçün bolmassen?

- Anıñ üçün bolmam, zera yoxtır xuvatlıxım.
- Kim yarattı seni?
- Tenqri.
- Kimning yaratılqanı sen?
- Tenqrininq.
- Kimgə umsandıñ sen?
- Tenqrigə.
- Kimning bilə xuvatlandıñ sen?
- Tenqri bilə
- Kimdən yeberildiñ sen?
- Tenqridən. Atam benim.
- Kimning toğuşusu sen?
- Atamningq benim.
- Kimning boldu toğuşunq seninq?
- Atamningq benim.
- Kimni xolarsen?
- Atamnı benim.
- Kimdən keldiñ sen?
- Atamdan benim. Ey ata, işit manqa da ber xoltxamnı me-
nim.
- Ne toğdunq sen?
- Oğul.
- Kimgə sen ata?
- Oğluma benim.
- Kimdə boldu atalıxıñq seninq?
- Oğlumda benim.
- Kimning bilə sensen?
- Oğlum bilə benim.
- Kimdən fərahlanırsen sen? Oğlumdan benim.
- Ne bar seninq?
- Canım bar benim.
- Kimningqsen sen barlıxın?

- Canımınq benim barlıxı.
- Kimdə xuvatlandınq sen?
- Canımda.
- Ne aytarsen canınqnı seninq?
- Tensizdir canım benim.
- Kimdən yeberildinq sen?
- Candan.
- Xaysılardırlar bunlar?
- Canlar.
- Kimlərinqdirilər bunlar?
- Canlarınq.
- Kimlərgə berirsən bunlarını?
- Canlarğa.
- Kimlər bilə yeberiyirsən bunlarını?
- Canlar bilə.
- Kimlərni xolarsen?
- Canlarınq.
- Kimlərdən yeberildinq sen?
- Canlardan.
- Kim etti seni?
- Tenqrilix.
- Kimning etilgənisen sen?
- Tenqrilixning.
- Kimgə işanıyirsən?
- Tenqrilixkə.
- Kim bilə etildinq sen?
- Tenqrilik bilə.
- Kimni bildinq sen sanqa etüçi?
- Tenqrilikni.
- Kimdən etildinq sen?
- Tenqriliktən.
- Neçik inanırsen Tenqrini?

- Üçlüx da bir.
- Kimninq inanğanısen sen?
- Errortutiunnunq.
- Kimgə inanırsen sen?
- Errortutiunğa da bir Tenqriyə.
- Kim bilədir toxtalğanı inamninq seninq?
- Errortutiun bilə.
- Xaysın tapunıyırsen?
- Ari Errortutiunnu.
- Kimdən toxtatılğandır inamninq seninq?
- Ari Errortutiundan.
- Nedir?
- Tenqridir.
- Nedir Tenqri?
- Biydir.
- Neçik?
- Ki, yaratuçıdır.
- Nedən?
- Zera ki, kendininq yaxşılıxı özgülərgə klövüçidir.
- Ne türlü nemədən?
- Zera terbiyatından yaxşıdır.
- Nedir nışanı Tenqrininq?
- Nışansızdır.
- Nedən?
- Zera ki etilməgən da ölümsüzdür.
- Ne türlü nemədən?
- Zera ki, yerişilməgən da tergələnməgəndir. Anqlanmasızdır
- Tenqri.
- Evet, xuvatka körə nışanlattılar ari atalar ki, Üçlüx da birdir.
- Ne türlü?
- Üç boyda bir tarbiyatdır.
- Neçik?

-Ata da Oğul da Ari Candır.
-Paylaşmaxı neçiktir?
-Ata toğuruçı da Oğul toğurulğan da Can axkan.
-Almaxlıx kim kimdən?
-Oğul toğmax bilə ilgəri kelir Atadan, da Can axınmax bilə kenə ol Atadan.

-Ne türlü ölçöv bilə?

-Barabar Üçlüxtir.

-Bardır ululux da kiçilix ya eksiklik?

-Yox, tek barabar da birdirlər haybat bilə da ululux bilə.

-Ölçməxlix ne xadardır?

-Ölçövsüz da xarərsiz da sansızdır.

-Negə oxşaştır Tenqri?

-Oxşaşsızdır.

-Ne üçünn dir oxsıassız?

-Zera ki, barça barlıxlardan dağın özdəndir.

-Nedən dir barça barlıxlardən özdən?

-Zera ki, barça barlıklar tür-türlü bolğanda teşkirilməx-sizdir.

-Ne üçün barça barlıklar türlü-türlülənnir da teşkirilir da Tenqri türlü-türlülənməz da teşkirilməz?

-Zera ki, barça barlıklar yoxtan bolğandırlar, da Tenqri bolmagan barlıxtır; barça barlılar başlanğandırlar, da Tenqri başlanmağandır; barça barlıqlarıninq səbəp bar, da Tenqri səbəpsizdir; barça barlıklar zamanlıdırlar, da Tenqri zamansızdır.

-Nedir eutiun?

-Homattır.

-Nedir atdaşlıx?

-Bir atlıdır ki, köp nemələrgə bir at ayılır.

-Neçəgə bölünür?

-Dörtkə.

-Xaysılardırlar?

-İlk da əvəlgi eutiun tiri Tenqri ayılır ki, turar edi da turır da tursar. Ekinçi ayılır eutiun barça barlıxlar ki, yox edilər da boldular. Üçünçi ayılır eutiun ki, atıdır da barlıx işkillidir, nemik cinlər da xarşlayaxlılar da yolduzsuz kök da özgə bularğa oxşaşlar. Da dördünçi ki, at bar da barlıx tügüllər, neçik aralez da eğçurakağ da yuşgabarik, bularğa oxşaşlar ki, arabellər da yalğandırlar.

-Nedir barlıx?

-Homattır.

-Neçəgə bölünür barlıx?

-Beşkə.

-Xaysılardırlar?

-İlk əvəlgi, etilməgən barlıx ki, bar edi da bar da xalır menqilik ki, dir Tenqri ki, dağın özdəndir, ne ki, barça barlıxlardan da üsttir, ne ki fikirimizdən da sağışlarımız. Ekinçi ki, tügül edilər da boldular da xalırlar menqilik ölümsüz, neçik friştələr. Üçünçi ki, tügül edi, da zaman-zaman bilə turarlar buyruxu bilə Tenqrininq da xalırlar menqilik ölümsüz, neçik canı adamlarınq. Dördünçi ki, tügül edi da bolurlar artmax bilə zaman-zaman bilə buyurmaxı bilə Tenqrininq ortada bolmaxı bilə tarbiyatınq da buzulurlar da xaytıp yənə yənqiləniyirlər, ölümsüz, neçik adamlarınq teni. Beşinçi ki, tügül edilər da bolurlar, cınslanıp artmaxı bilə da xaytıp buzulurlar da yənqilənməzlər ölümsüz, neçik hayvanlar, da bitişlər, da terəklər.

-Nedir çektiri barlıxınq?

-Barlıx ilk ayrılır ketərməx söz bilə tensizgə da xoyulmax aytuş bilə tengə.

-Nedirlər tensizlər?

-Anqlovlulardırlar.

-Ne türlü nemədir anqlovlular?

Cuğap:

-Xaysı ki, seziklənməslər, sezikkə tüşməzlər da ya xar-malanırlar, tek fikirninq xuvatı bilə anqlanırlar.

-Neçik anqlar fikir materiasız da körümsüzni?

-Çuvdan, işitməxtən ya körməx bilə etilgənlərni ter-gəməx bilə anqlar ya fikirinq etilməxlixi bilə.

-Nedir çektiri barlıxnıq?

-Barlıx ilk ayrılır ketərməx söz bilə.

-Xaysılardırlar?

-İlk əvəlgi barlıx bolmağan da ölümsüz Tenqridir ki dir Biy biylərninq da Tenqri tenqrilərninq da Padşah padşahlarınq da oldır bar etüci barca barlıxlarnı da toldurur barça etkənlərni da barça yerdədir teşkirilməsiz da çövürülməxsizdir da dır kendi kendidə da barçalarını tutuçu da anqlanmaz barlıxına körə, evet xuvatına körə xolunur.

-Xaysılardırlar ekinçi tensiz barlıqlar?

-Friştələrdirlər.

-Nedir çektiri friştələrninq?

-Yaratılğanlarıdırlar Tenqrininq da dırlar barlıx tensizlər, kendi tügül ölümsüz, kendi erkli boyuna buyruşçı, teşkiril-gən da çövrələngən da xuluxçdırlar Tenqrininq, xızmetkər-lar canlardırlar, yasaxlıyr cuğap etkənlər də yeberilənirlər xızmetkərlıxka da saxlavuçıladırlar dünyəğa da dırlar ot-tanlar da yarıxtanlar. Da alarda dırlar devlər ki, edilər friş-tələr da bularxılandılar yaman öktəmlik bilə da tökündilər da boldular oğullar xaramğuluxnunq da tas bolmaxnıq. Da xan, ulusu alardan – “bu-berir-anqnqa” ki, atlandı şaydan da idi “bu-berir-Tenqrigə” da boldu xarşı Tenqrigə.

-Xaysılardırlar ümünçi tensiz barlıqlar?

-Canları adamlarına dırlar.

-Nedir çektiri canlarınq adamlarınq?

-Esli da sözlüdir, üç çonstkalı ki, sağışlamaxı çüstlü edi,

suxlanmaxı da dır aruv da yaltrağan, xatılıp baylağandır dörd materialı ten bilə ortada bolmaxı bilə tınıxnıq da dır sürəti Tenqrininq.

-Xaysılardırlar sezikləngən da tenli barlıxlar?

-İlk ekigə bölünür sezikləngən barlıxlar bu – kendi teprəngəngə da teprənməgəngə da teprənməgənlərinq bardırlar ki, öz tarbiyatından da bardırlar ki, peşələngən: taşlar da topraxlar da bularğa oxşaşlar da ki, teprənsələr – küç bilə da tügöl tarbiyat bilə.

-Da xaysılardırlar peşələngən teprənməgən barlıxlar?

-Temir-baxırlar, xorğaşınlar, kümüşlər da altunlar da kimlər ağaçlardan da özgə materialardan da özgə bularğa oxşaşlar köplər.

-Xaysılardırlar teprəngən barlıxlar?

-Ekigə bölünür bu – kendi tirisizlərgə da tirilərgə.

-Xaysılardırlar tirisiz?

-Teprəngənlər suv da ot da yel.

-Xaysılardırlar tiri teprəngənlər?

-Ekigə bölünür, ajsinkn bitişkənlərgə da tınıxlı bitişkənlərgə.

-Xaysılardırlar tınıxsız bitişkənlər?

-Yaş biçənlər da tikilənlər da terəklər yemiş berüçilər da özgə bu türülər.

(...) Xarındagi yerninq, neçik çereptən terililər ki, bar kendilərdə üç xuvatı bitişkənlərinq: toğmaxninq, artmaxnına da beslənməxninq da seziklidən xarmalanmaxninq.

-Da xaysılardırlar tügəl seziklilər? Xaysılardırlar tügəl tınıxlılar?

-Tügəl seziklilərdirlər tügəl tirilər da ayrılırlar yügürümgə, sürköləngə, dörtayaxlılarğa da yüzgənlərgə.

-Xaysılardırlar sürkölənlər?

-İlk yılandır sürkölən, yer üstünə çekilən, xarnınnıq üs-

tünə sürkülür da dır uzunbiçişli, yedi örüm alır sürkülməxtə da dır ağulu da saçsız tenli, da xılıxı bilə terən bilgən, ustad da hillalı da paxil; da dır padşahı yılanlarınınq karp ki, dır hörmətli bahalı daş başında ki, dır çıpçix yumurtası xadar da alır novirağ çiçəkni közinə da baxmax bilə tiriləri öldürür; da dırlar özgə yölanlar türlü-türlü; da acdahalar türlü-tərli da köplər, da xurtlar türlü-türlü da himzit etkənlər yer üstündə, da özgə dağın köpayaxlılar, neçik xıxaçlar da arxaplar da pavuklar, xarıncalar da sarınçxalar da özgə bu türlülər, kimsələr butlular da kimsələri tırmavuçı tırnaxlı, kimsələri yergə yürügənlər, kimsələri suvda yürügən da özglər havada uçanlar.

-Xaysılardırlar dörtayaxlılar?

-Çerayaxlılar bölünürlər dörtkə, ajsinkn tuvartırnaxlığa, atayaxlılar, teriyaxlılarğa da ititırnaxlılarğa.

-Xaysılardırlar çatalırnaxlı, ajsinkn tuvartırnaxlı?

-Tovar-ögüz ki, budur sığır da suvsığırı da zurafay da münqüzülər da sırnalar da xoyımlar da eçkilər da özgə bu türlülər.

-Xaysılardırlar tomruxayaxlılar?

-Neçik at da xatır da eşək da özgə bular kibik.

-Xaysılardırlar teriyaxlılar?

-Neçik fil da devə da özgə bular kibik.

-Da xaysılardırlar ititırnaxlılar?

-Neçik aslan da xaplan, ayuv da bөрülər da bөрuxatırğına, it, tülkü, çaxal, xoyan, maçı, köcən, kirpi da özgə bularğa oxşaşlar, evet dirlər kimlər xıxaayaxlılar, neçik vevurka, sıçxan, da kret, da borsuk; bardırlar dağın özgə yarımşirkılğənlər, neçik yerninq aslangması da yaşçurkalar, yaşçerica, çaravurt, sççxanğına da özgə bular kibik.

-Da xaysılardırlar yürügənlər suvda?

-İlk loviatandır ki, çövürilgəndir barça bu dünyayı, vılo-

rıblar da zeyrəklər, ajsinkn ulu-ulu balıxlar da yonuzbalıxı, yılanbalıxı, xalxanbalıxı, xılınçbalıxı, xızılalacabalıx da sarıkıbəkbalıx, da üsgümrübalıxı, tekirbalıxı da özgə balıxlar türlütürlü da sansız sürətlər, da suiti, da tozbaxa, xurbaxa da uö cınsın-cınsın kazanklar ki, bardırlar suv içində.

-Xaysıdardırlar ekiayaxlılar?

-Ekigə bölünür: egriyürügənlərgə yırtlıxanatlarğa da toğruyürügənlərgə yayovğa.

-Xaysıdardırlar egriyürügənlər eki ayaxlılar?

-Uçanlardırlar ki, **dırlar inkətırnaxlılar da ititərnaxlılar tırmavuçı ayaxlılar da sıxyümlülər da havada yürügənlər; da dır padşah alarınq xaraxuş; da** ayrılırlar toğruburunlarğa da toğrutırnaxlılarğa da egriburunlarğa da egritırnaxlılarğa.

-Xaysıdardırlar toğruburnular?

-Punig, calam, turna, toxlu, ləgləg, indik, pava, ördək, xoruz, keklik, turac, gakaroj, salam keklik, hopal yahrivacç, kügürçi, xumrı, bedənə.

-Xaysıdardırlar toğruyürügən ekiayaxlılar?

-Kenqırnaxlılar.

-Xaysıdardırlar avlaxtırnaxlılar?

-Ekigə bölünür: külüşməgəngə da külüşkəngə.

-**Xaysıdardırlar külüşməgən kenqırnaxlılar?**

-**Gabigdir ki, dir dörtayaxlı.**

-**Da xaysıdardırlar külüşkən?**

-**Bölünür inçkətırnaxlığa ki, dir dareğ, da kenqırnaxlı ekiayaxlığa ki, dir adam.**

Nedir çektiri adamınq?

-Belgili körüniyir ki, dir ekiayaxlı, avlaxtırnaxlı, toğruyürügən, külüşkən, ölümlü teni bilə da ölümsüz teni bilə, zera öldər, da teni buzulur, dönər topraxka, da xaytıp turmax bilə yəngilənir buzulmaxsız boyurmaxı bilə Tenqrininq birlənir camı bilə ölümsüz da xahr menqi menqilik, da bardır

tölvü xılmğa körə hər biri kendininq.

-Ne türlü bolur barlıxından tarbiyatın körgüzmə adamınınq?

-Adam dır barlıx tenli, teprəngən, tiri, tınıxlı, seziklixli, sözlü, ölümlü, peşələrinq da tədbirni yöpsüngən.

-Nedir turğanı Bğadonunq?

-Eağ bölünür barlıxka da yoluxkağa, da barlıx bölünür bütüngə da çonstkalınga, ol türlü də yoluxmaxlıx bölünür bütüngə da çonstkağa.

-Xaysılardırlar beş cınsları Bığadonunq?

-İlk rəng da biçışdir, xaysı ki köz bilə körüniyir. Ekinçi avazdır, xaysı ki xulax bilə işitilir. Üçünçi sasıdır, xaysı ki nozdralar bilə, ajsinkn burun bilə xoxulanır. Dörtünçi tahimdir, xaysı ki yeməxlilix bilə, ajsinkn ağız bilə xoşlanır, ajsinkn tahimlənilir. Beşinçi ağır da yenqil, isi da sovux, xaysı ki xarmalamax bilə anqlanır. Bu beş seziklik bilə dırlar barça sezilgənli etilgənlərinq tanımaxlıxları.

-Xaysıdırlar 10 könülxləri Arisdodelninq?

-İlgərisi barlıxtır. Ekinçi ölçövdür. Üçünçi – rəng. Dörtünçi – alğan neməsi. Beşinçi – xayda. Altınçı – ne vaxt. Yedinçi – turmax. Sekizinçi – ki neməsi bolğan. Toxuzınçı – xılmaxlıx. Onunçı – xılınmaxlıx.

-Nedir könülük?

-Sdorokutiundur ki, dügüldirlər boş saöişlamaxlar, evet könü bardırlar, da tururlar, da körünürlər, da bolmaz ki, bulunğay etilgən barlıxlar çıxarı 10 sdorokutiunklardan bulardan, zera ki, barça ki, neməlixtədir, bardır, da bar ölçövü, xarəri da sanı, da bar orağı, ajsinkın isi ya sovux, xuru ya nəm, da rəng ağ, ya xara, ya xızıl, ya sarı, da özgə xarışılğanlardan.

-Nedir alğan nemə?

-Alğan nemədir ki, belgili etər xarışıdagı tuydurğannı kendi-

ninq, xaysı ki bardır neçik aytmax bilə körgüziyir ki, oğlu bar, da oğul aytmax bilə belgili etər ki, atası bar; bu türlü də...

(Burada əlyazma qırılır).

Qriqor Hammamın ölümündən sonra oğulları onun mülkiyyətinin bütünlüyünü qoruyub saxlaya bilmədilər, atalarının mülkünü öz aralarında böldülər. Belə ki, Sumbat Aşağı Xaçının, Vasak Yuxarı Xaçın, Artnersrx isə Şəki ətrafındakı torpaqlara sahib oldular. Əl-Məsudi bunlardan sonuncusu barədə Şəki hakimi Adernerseh ibn Hammam kimi bəhs etməkdədir (**Караулов Н. А., 1903, s 57**).

Azərbaycanda İslamın möhkəmlənməsi və müsəlman-türk Sacilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi alban mülüklərinin və katalikoslarının Arrandakı onsuz da zəif olan təsir gücünü daha da zəiflətdi və onları siyasi proseslərin subyektindən obyektinə çevirdi.

QAFAN-ALBAN MƏLİKLİYİNİN TARİX SƏHNƏSİNƏ ÇIXMASINA QƏDƏR BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏRİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ VƏ QAFAN-ALBAN MƏLİKLİYİNİN TARİX SƏHNƏSİNƏ ÇIXIŞI

Azərbaycanda İslamın möhkəmlənməsi ilə mərkəzləşmə və dövlətləşmə prosesləri sürət qazandı. Bunda Sacilər sülaləsinin hakimiyyətinin müxtəsna xidməti olduğunu söyləsək, səhv etmərik. Sacilər Azərbaycanı özlərinə mərkəz seçmişdilər. Onların hakimiyyəti Azərbaycandan başqa, bugünkü İranın tamamını, eləcə də Anadolu və İraqın bir hissəsini əhatə edirdi. Bu yeni dövlət oluşumunun əsası 893-cü ildə Məhəmməd İbn Əbu Sac tərəfindən qoymuşdu (**Bosworth C. E., 2010**). Sacilərin zamanında Azərbaycanda etnik təmərküzləşmənin ilk önəmli mərkəzləşmə

hələsi baş vermişdir, başqa sözlə, Sacilər müsəlman türk ağırlıqlı vahid Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar.

P. K. Juzenin yazdığına görə, «Sacilər IX əsrin II yarısında meydana gəlib, Azərbaycana bir neçə bacarıqlı hökmdar vedən türk sülaləsindən idilər. Sacilərin nümayəndəsi olan Əbu Sac Divdad Uşruşanda dağlıq Cankakat kəndindədir. Bu sülalə Xilafət qarşısındakı xidmətlərinə görə Xilafətin çox böyük əyaləti olan Azərbaycanı bir mülk kimi almışdı» (Bünyadov Z., 2007, s. 259-260).

Bəzi müəlliflər Sacilərin türk mənşəli olduğunu heç cür qəbul etmək istəmir, dövrün siyasi konyekturasından çıxış edərək, onların guya soğd mənşəli olduğunu iddia edirlər. Məsələn, ərəb mənbələrinin Sacilərdən məhz “türk” kimi bəhs etməsi faktını sofistlik fərziyyələrlə “malalamağa” çalışan V. Minorski yazır ki, «onlar Orta Asiyanın Əşrusən (Uşruşana) vilayətinin qədim soğd nəsilərindən idilər. Ərəb ordusunun bir çox məşhur sərkərdələri, o sıradan Afşin Heydər ibn Kavus bu torpaqdan çıxmışdılar. Bəzi mənbələrdə türk kimi anılıblar, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, o vaxtı ərəblər Orta Asiyadan çıxan bütün xalqları, tayfaları türk sayırdılar» (Minorsky W., 1957, s. 111). Eyni fikri dəstəkləyən K. Edmund bildirir ki, Sacilər soğd mənşəli sülalə idilər və Sacilər sülaləsinin nümayəndələri bir qayda olaraq, Afşin titulu daşıyırdılar (Bosworth C. E., 1996, s. 147).

Bu fikrə şərik çıxanlar içərisində paniranistlər də (Uthmān Sayyid Aḥmad Ismā‘īl Bīlī, 2001; Shaban M. A. 1978, s. 63) az deyil. Bununla belə, Sacilərin mənşəcə Orta Asiyanın Əşrusən vilayətinin qədim türk nəsilərindən olduqlarını bir çox ərəbdilli mənbə birmənalı şəkildə təsdiqləyir. Həmin qaynaqların məlumatına görə, sülalənin banisi Əbu Sac Divdad “Afşin” titulu daşıyan türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi (Azərbaycan tarixi, 2007, II, s. 24).

Sovet dövründə bu dövlətin tarixi məhz türk mənşəli olması

səbəbindən, demək olar ki, heç öyrənilmirdi, buna bir növ tabu qoyulmuşdu. Onun meydana gəlməsi, inkişaf və süqutunun tarixi araçdırmaçıların diqqətindən kənarda qalmışdı (Bünyadov Z., 2007, s. 259). Bununla belə, Sacilər dövlətinin tarixi bir sıra körkəmli tarixçilər tərəfindən araşdırılmış və bununla bağlı maraqlı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Belə tədqiqat əsərləri sırasında ilk növbədə M. Şərifli (Şərifli M. X., 1978), Z. Bünyadov (Bünyadov Z., 2007) və N. Vəlixanlı (3) kimi elm adamlarının əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Sözügedən tədqiqatçıların istisnasız olaraq hamısı Sacilər dövlətini Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlət hesab edirlər və təbii ki, fikirlərini xəyallar əsasında deyil, Sacilər dövlətinin sırf “Azərbaycan dövləti”, onun hökmdarlarının isə “Azərbaycan hökmdarları” adlanması haqqında əldə olan təkzibedilməz tarixi qaynaqlarda rast gəlinən konkret faktlara əsaslanırlar. Sözügedən ilkin qaynaqlar sırasında Ət-Təbərinin, Arıb ibn əl-Kurtubinin, Cəmaləddin əl-Əzdinin, Əl-Məsudinin, Əl-İstəxrinin, İbn Hövqəlin, İbn Miskəveyhin, İbn əl-Əsrin, eləcə də ərəb dilində mükəmməl əsər yazan XVII əsr türk tarixçisi Münəccimbaşının əsərlərini xüsusilə, qeyd etmək lazımdır (Ağayev R., 2017).

Sülalənin əsasını qoyan, atasının adının Divdaş olduğu bilinən Əbu-s-Sacın adı mənbələrdə ilk dəfə Babəkin əsir alınıb Bərzəndə, Afşinin iqamətgahına gətirilməsi münasibətilə çəkilməkdədir. Qaynaqların verdiyi məlumatlardan belə aydın olur ki, Afşin Heydər ibn Kavus 839-cu ildə xəlifə əl-Mütəsimin sərəncamı ilə Əbu-s-Sacı Azərbaycanın Xilafətə qarşı çıxmış hakimi Minkicəvir əl-Fərqaniyə qarşı yollamış, elə həmin il Əbu-s-Sac Xilafətə qarşı üsyan qaldırmış başqa bir yerli hakimin, Təbəristan hakimi Məzyarı cəzalandırılmışdı. IX əsrin 50-ci illərinin sonlarında xəlifə əl-Mütəvəkkilin onu Məkkə yolunun rəisi kimi yüksək vəzifəyə təyin etdiyi, Əbu-s-Sacın 865-ci ilədək bu vəzifədə qaldığı bilinməkdədir.

Əbu-s-Sac 865-ci ildə xəlifə taxt-tacına haqq iddia edən əl-Mütəzzəqarşı mövqə almış və ona Mədain şəhərinin idarəçiliyi tapşırılmışdı. 866-cı il də o, Kufə şəhəri və onun ətrafının canişini təyin edilir, yenidən Məkkə yolunun rəisi vəzifəsini tutur, daha sonra Hələb, Kinnəsrin, Diyar-Mudar və əs-Suğur vilayətlərinin valisi olmuşdu. 868-870-ci illərdə Əbu Sac Divdad Azərbaycandan və ətrafına başçılıq etmiş, 870-874-cü illərdə üsyan etmiş mütəğəlliblərə qarşı aparılan döyüşlərdə fərqlənmişdi. 874-cü ildə o, Əhvaz hakimi təyin olunur və orada əd-Dulab adlı yerdə Əbu-s-Sac qoşunlarını darmadağın edən zincilərə qarşı mübarizə aparmalı olur. Əhvaz vilayəti zincilər tərəfindən ələ keçirildikdən və qayını Əbdülrəhman öldürüldükdən sonra Əbu-s-Sac tutduğu vəzifədən azad olunur. Onun Yaqub əl-Şəffarla birləşərək 875-cı ildə xəlifə əl-Müvəffəqə qarşı vuruşduğu, məğlub olduğu və İraqdakı bütün mülklərinin əlindən alındığı bilinməkdədir. Qaynaqların məlumatına görə, Əbu Sac Divdad sülh danışıqları aparmaq üçün Bağdada gedərkən, noyabr-dekabr aylarında, yolda - Qondaşipurda vəfat etmişdir (Bosworth C. E., 2010).

Azərbaycan tarixində Əbu Sac Divdadın oğlu Yusif ibn Əbu Sac Divdadın müstəsna yeri vardır. Belə ki, o, tariximizə bütün Azərbaycan torpaqlarının ilk dəfə Türk-İslam bayrağı altında vahid, müstəqil dövlət çərçivəsində birləşdirən, üsyankar xristianların müqavimətini qıran ilk hökmdar kimi düşüb (Tarix..., 2007, s. 200).

Hakimiyyətə 901-ci ildə qardaşı oğlu Divdad ibn Məhəmmədi devirərək gələn Yusif ibn Əbu Sac Divdad paytaxtı Marağadan Ərdəbilə köçürdü, Azərbaycana, eləcə də İslam xilafətinə tabe olmaq istəməyən Ərməniyyə məliyi I Sumbatı hüzuruna çağırdı, lakin Sumbat bundan imtina etdi. Bir neçə döyüşdən sonra, daha dəqiq desək, 903-cü ildə Smbat ona tabe oldu və beləcə Ərməniyyə Azərbaycan dövlətinin sınırlarına qatıldı (Əliyərli S., 2009, S. 209).

908-ci ildə xəlifə arası pozulan Yusif xəlifənin Sumbatdan ona qarşı istifadə etməyə çalışmasından qəzəblənərək, alban mənşəli Baspurca məliyi I Qagiklə birlikdə Naxçıvan və Zəngəzuru xristian üsyançılardan təmizlədi. 910-cu ildə Sumbatın oğulları II Aşot və qardaşı Muşel Baqratunilərin komandanlıq etdikləri xristian ordularını ağır məğlubiyyətə uğradaraq, üsyankar məliyin hər iki oğlunu əsir aldı. Muşel zəhər içirilərək edam olundu. 913-cü ildə Yusif Smbatı qalalardan birində tələyə salaraq təslim olmağa məcbur etdi və 1 il həbsdə saxladı. Bu arada Sumbatın oğlu Aşot Əlincə qalasını ələ keçirmiş və orda müdafiə olunmağa başlamışdı. Yusif Sumbatı həbsdən çıxararaq, Aşotun gözünün qabağında, qalanın ətəklərində onu edam etdi. Yusif Aşotla müharibəni davam etdirmək istəsə də, xəlifə ilə yaranan yeni problemlər ucbatından 917-ci ildə onunla sülh bağladı və Aşot Yusifin vassalı olmağı qəbul etdi və Azərbaycan hökmdarı onu Ərməniyyənin məliyi təyin etdi (**Tarix.**, 2007, s. 200).

Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi. Onun sərkərdəsi Deysəmin dövründə Azərbaycan yenidən müharibələr meydanına çevrildi. 942-ci ildə Sacilər sülaləsini başqa bir müsəlman-türk sülaləsi olan Salarilər əvəz etdilər.

Sülalənin qurucusu Mərzuban ibn Məhəmməd Deyləmin Tarım bölgəsindəki salar türk boyuna mənsub olduğundan sülalə və onların qursuqları hakimiyyət Salarilər adlanırdı. O həm də Salarının Azərbaycandakı hakimiyyətinin təməlini qoyan şəxs idi. Mərzuban ibn Məhəmməd öz uzaqgörənliyi, ağılı, mərd və cəsur olması ilə fərqlənirdi. Bu üzündən də tariximizə görkəmli dövlət xadimi kimi düşmüşdür. O, 942-ci Deysəmi məğlub edərək Azərbaycanı tutdu. Həmin tarixdən hakimiyyət onun təmsil etdiyi Salarilər sülaləsinin (942-981) əlinə keçdi. Paytaxtı yenə də Ərdəbil şəhəri idi (**Minorsky W.**, 1957, s. 112).

Salari hakimi Mərzuban ibn Məhəmməd çətin mubarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbay-

can torpaqlarına sahib olaraq öz səltənətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Lakin fəlakət gözlənilməyən yerdən gəldi. Mənbələrdə “rus” adlandırılan tayfalar Bərdə şəhərinə hücum etdilər. Xalq müqəddəs torpaq uğrunda mübarizəyə qalxdı. Görünməmiş qırğınlar və talanlar başlandı, gözəl binalar dağıldı, şəhər əvvəlki əzəmətini itirdi. Bundan istifadə edən Mosul hakimi Azərbaycanın cənubunda Səlmas şəhərinə basqın etdi. Salar hakimi Bərdənin müdafiəsini sərkərdələrindən birinə tapşırıb, özü Səlmasın harayına getdi. Onun bu yürüşü uğurlu oldu. Döyüşlərdəki qələbələr sayəsində ölkənin cənub-qərb vilayətlərindən düşməni qovduqdan sonra, Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini, eləcə də Ərməniyə və bugünkü Gürcüstan ərazisini öz hakimiyyəti altına keçirdi. Yerli xristianların – alban, erməni-hay və gürcülərin müqaviməti qırıldı. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşah Məzyədilər də Azərbaycana tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə qədər uzandı (*The New Islamic Dynasties*, 1996, s. 148).

Beləliklə, Salarilərin hakimiyyəti şimalda Dərbənd və Tiflisdən başlayaraq, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına qədər, şərqdə Gilan da daxil olmaqla, Xəzər sahillərindən qərbdə Ərməniyə də daxil olmaqla geniş əraziləri əhatə edən bir ərazidə bərqərar idi. Bu da təbii olaraq, bütün ölkə miqyasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına, sənətkarlıq və ticarətin tərəqqisinə, xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi. Salarilərin hakimiyyəti illərində Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı. Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi və hərbi-siyasi rolu daha da artdı, müxtəlif etnik qrupların, o cümlədən albanların İslamı qəbul edən hissəsinin Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb-qarışması prosesi sürətləndi.

Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin, Qəzvin və İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzubanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim

sərhədlərinin bütövlüyünə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi, fəqət uğur qazana bilmədi. Saatlarla davam edən savaşı Mərzubanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. O, sərkərdələri ilə birlikdə əsir düşdü (Алиярлы С., s. 209-210).

Salarilər hakimiyyətinin zəiflədiyi dövrdə qüvvətlənən Təbriz, Marağa və Əhər hakimi Əbülhica 981-ci ildə Salarilər sülaləsindən olan onuncu hökmdar İbrahim ibn Mərzbanı (962-981) taxtdan salıb, ölkənin böyük bir hissəsində Rəvvadilərin hakimiyyətini bərqərar etdi.

Rəvvadilər Azərbaycanın yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış və türkləşmiş ərəb mənşəli bir soy idi. Əsillərinin Yəməndən gəldiyi bilinməkdədir. Onlar Salariləri məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Azərbaycanın Güney torpaqlarını öz hakimiyyətləri altında birləşdirdilər. Bundan başqa Rəvvadilər Muğan hakimi Siphəbudu məğlub edib özlərindən asılı vəziyyətə salmışdılar.

Rəvvadilər ölkənin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürdülər. Beləcə, Təbriz bütün Azərbaycan torpaqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzinə çevrildi. Müxtəlif Şərq ölkələrini Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Volqaboyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşən bu şəhər Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində böyüyüb abadlaşdı.

Təqribən bir əsr hakimiyyətdə qalmış Rəvvadilər sülaləsinə Səlcuqlular son qoydular (Azərbaycan tarixi, 2007, II, s. 201-202).

Rəvvadilərin hakimiyyəti illəri tariximizə Azərbaycan dövləti tərkibində fəaliyyət göstərən və əmrləri birbaşa Azərbaycan hökmdarlarından alan Qafan-Alban Məlikliyinin (Armenia., 2019) yarandığı dövr kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməmiş ağ ləkələrindən biri də X-XI əsrlərdə Qərbi Azərbaycan, daha dəqiq desək, Zəngəzur

ərazisində mövcud olmuş Qafan-Alban (Azərbaycan) Məlikliyinin tarixi ilə bağlı mübahisəli məqamdır ki, bu boşluqdan istifadə etmiş ermənilər onun yerində uydurma bir tarix, “Sünik – erməni (hay) çarlığının tarixi”ni “inşa etməyi” və onu bütün dünyaya bu şəkildə qəbul etdirməyi bacarmışlar. İşin ən qəribə tərəfi isə budur ki, Azərbaycan alimlərinin də bir qismi bu saxtakarlığa uyaraq, öz əsərlərində erməni “tarixçi”lərinə istinad edərək, qondarma “Sünik çarlığından” söhbət açmaqdadırlar.

Bəri başdan qeyd edək ki, “Sünik” adına yalnız və yalnız erməni tarixi mənbələrində rast gəlinir. Qədim fars mənbələrində sözügedən ərazinin adı “Sisakan” (Üç sak qəbiləsinin məskəni), ərəb və müsəlman mənbələrində isə həmin adın bir qədər təhrif olunmuş forması olan “Sisəcan” kimi çəkilir. Türk mənbələrində isə ərazi “Zəngəzur” adlanır. Təbii ki, X-XI əsrlərdə heç bir digər mənbədə “Sünik” adı keçməyib və keçə də bilməzdi. Orada və ətraf bölgələrdə hakim olan alban feodallarına isə “məlik” deyilirdi. Müsəlmanlar, yəni həm ərəblər, həm də türklər bu kəlmə-titul ilə müsəlman hökmdarlardan asılı şəkildə bu və ya digər ərazini idarə edən vassal xristian hakimlərini adlandırırdılar. İslamdan çox-çox öncələr isə “məlik” titulu samilər arasında müstəqil ölkənin başçısı, yəni “çar” mənasında işlənirdi. Ermənilər də bundan çıxış edərək, yəni “məlik” kəlməsini “çar” kimi tərcümə edərək, X-XI əsrlərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində hakimiyyət sürmüş alban məliklərini “Sünik çarları” kimi təqdim etməkdə və bu azmış kimi, onların da guya erməni olduqlarını iddia etməkdədirlər.

Ermənilərin “Sünik çarlığı” adlandırdıqları siyasi-inzibati ərazinin adı tarixi mənbələrdə “Qafan Məlikliyi”, bəzənsə “Bəlx Məlikliyi” adlanmaqdadır (Armenia., 2019). Məlikliyin başında bir vaxtlar Albaniya (Arran) hökmdarları olmuş Aranşahlar sülaləsinə mənsub Səhl ibn Sumbatın soyundan gələn məliklər durmaqdaydılar.

Məlumat üçün bildirək ki, 987-ci ildə Qafan-Alban (Azərbaycan) Məlikliyinin əsasını qoymuş Sumbat ibn İshaq da məhz Səhl ibn Sumbat və Qriqori Hamamanın nəslindən idi. Onu bu məqama Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Rəvvadilər sülaləsinin ilk nümayəndəsi Əbülhica ibn ər-Rəvvad (981-988) təyin etmişdi (**Степанос Орбелян, 1910, s. 300**).

O, Sisacanlı Aşotun dörd oğlundan biri, Bəlx qalasının hakimi İshaqın oğlu idi və bu qalanı atasından miras olaraq almışdı. Elmi ədəbiyyatda onun qurduğu Qafan Məlikliyinin bəzən “Bəlx Məlikliyi” (**Armenia,, 2019**) adlandırılması da məhz buradan qaynaqlanır. O dövrdə Göyçə və Culfa hələ ki, sözügedən siyasi-inzibati əraziyə daxil deyildi.

Qeyd edək ki, Sumbat ibn İshaqın hakimiyyəti cəmi bir il çəkdi və 988-ci ildə Əbülhica ibn ər-Rəvvadın ölümündən sonra o, Azərbaycan hökmdarları tərəfindən Yuxarı Arranın (bugünkü Gürcüstanın) və Aninin məliyi təyin edilmiş Baqratuni (Baqratıon) sülaləsindən olan II Sumbatla sıx əlaqə saxlayırdı. Elə həmin il onunla birlikdə Abxaz səfərində iştirak etdi.

Sumbat ibn İshaqın ölümündən sonra Qafan məlikliyinin taxtında oğlu Vasaq (998-1040) oturdu. Vasaq Ani məliyi Qaqqin qızı Katranida ilə evli idi və bu səbəbdən hökmü müəyyən mənada Ani şəhərini də əhatə edirdi (**Степанос Орбелян, 1910, s. 256**). Onun dövründə (998-1040) Məlikliyin mərkəzi Bəlxdən Qafana köçürüldü. Həmin illərdə bütün məlikliyin ərazisi, o cümlədən Qafan şəhəri və Tatev kəndi böyük tikinti meydançasını xatırlatmaqda idi. Məliklik iqtisadi və mədəni cəhətdən çox inkişaf etmişdi. Təkcə Qafan vənginin (monastırının) tikilməsini və Tatev vənginin bərpaasını misal çəkmək yetərlidir ki, bu məliyin dövründə alban memarlığının hansı səviyyəyə qalxdığını başa düşəsen.

Vasakdan sonra Qafan məlikliyinə ana tərəfdən Sisacanlı Aşotun soyundan olan II Sumbat (**Степанос Орбелян, 1910,**

s. 233) gətirildi. O, əvvəlki məlik Vasakın nəvəsi idi və babasının ölümündən sonra, yəni 1040-cı ildə Qafan məliyi elan edilənə qədər Zəngəzur silsiləsinin ən böyük zirvəsi olan Qarqar dağında, Qarqar vulkanının yerləşdiyi yerdə bulunan eyni adlı qalanın hakimi idi. Erməni saxtakarları bu qalanı öz əsərlərində “Tsux” və ya “Tsux-Qarqar” adlandırırlar. Onun 1040-cı ildə 2000-lik alban qoşununun başında, Rəvvadilərin tərəfində həmin dövrdə Dəbilin başında duran Şəddadi əmiri Əbül-Əsvara qarşı döyüşlərdə iştirak etdiyi, Döyüşün Loru mahalında baş verdiyi və Şəddadi əmirinin məğlubiyyəti ilə bitdiyi bilinməkdədir (Minnorsky W., 1953, s. 51).

Qafan məliyi I Qriqorun Qafanvəngdə (Vahanvəngdə) yerləşən qəbir daşı. Qəbir daşının alban türkcəsində yazılmış hissəsi erməni-haylar tərəfindən silinmişdir.

1051-ci ildə II Sumbatın ölümündən sonra onun yerini qardaşı I Qroqor tutdu.

Qardaşının siyasətini davam etdirən I Qriqor Loru qalasının

məliyi Davudla sıx müttəfiqlik əlaqələri saxlayırdı. 1045-ci ildə Səlcuqluların hakimiyyətini qəbul edən I Qriqorun 1046-cı ildə Loru qalasına hücumu keçən Şəddadilərdən olan Dəbil əmiri Əbül-Əsvara qarşı döyüşdə iştirak edərək, hücumun dəf edilməsində önəmli rol oynamışdır. Onun 1072 və ya 1084-cü ilə qədər mülkiyyət etdiyi, varisləri olmadığı üçün bu titulu qaynına, Xaçın mülkiyyəti nəsindən olan Senekerimə ötürdüyü məlumdur (Chorbajian L., Donabédian P., Mutaflan C., s. 62).

QAFAN-ALBAN MƏLİKLİYİ SƏLCUQLULARIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

Böyük Səlcuqlu dövləti (1038-1157) tarixə oğuzların qınığ boyunun XI əsrdə qurduqları, Orta Asiya, Taxın Şərq, Güney Qafqaz və Anadolunu əhatə edən möhtəşəm müsəlman Türk dövləti kimi düşüb (Hottinger A., 1963, s. 90; Grousset R., 1991, s. 161, 164; Jackson P., 2002, s.75-76; Bosworth C. E., 2001, s. 299-313; Dani A. H., Masson V. M., Asimova M. S., Litvinsky B. A., Boaworth C. E., 1999; Hancock I., 2006; Asimov M. S., Bosworth C. E., 1998; Josef W. Meri, 2005, s. 399; Mandelbaum M., 1994, s. 79; Dewald J., 2004, s. 24).

Səlcuqlu sülaləsinin əsasını qoyan Səlcuqun atası «dəmir yaylı» ləqəbi daşıyan «Dukak» olmuşdur. Dukak və oğlu Səlcuq oğuzlar arasında ən nüfuzlu şəxsiyyətlərdən idi (Koprulu M. F., 2006, s.149).

Qaynaqların verdiyi məlumatlardan belə aydın olur ki, Səlcuq bəy atasının ölümündən sonra ona tabe olan terk soy və boy-larının hərbi-siyasi birliyini yaradıb, Sırdərya sahilindən Cənd şəhərinə gəlmiş (X əsr), lakin ilk mərhələdə orada möhkəmlənə bilməmişdilər. Odur ki, Zərəfşan vadisinə, Nuratin dağlarına çəkilməmiş və müvəqqəti olaraq bu yerdə məskunlaşdılar (Bosworth C. E., s. 299-313).

Səlcuqluların tarix səhnəsinə qüdrətli bir dövlət kimi çıxışı XI əsrə təsadüf edir. Səlcuqluların Azərbaycana gəlmələri və möhkəmlənmələri məsələsinə toxunan Ə. Nəcəf F. Sümərə istinadən yazır ki, 1040-cı ildə meydana gələn Dandanakan savaşı nəticəsində Qəznəli ordularının ağır məğlubiyyəti Yaxın və Orta Şərq qapılarını Səlcuqluların üzünə açdı. Beləcə, Səlcuqlu sultanı Toğrul Bəyin hakimiyyəti dövründə (1040-1063) Səlcuqlulara bağlı soy və boyların boylarının Azərbaycan köçləri başladı. “Reydə qazandıqları müvəffəqiyyətlərdən sonra oğuz birlikləri buradan Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçdilər. Bu vaxt İraqda və Azərbaycanda siyasi vəziyyət heç də yaxşı deyildir. Bölgə çoxlu sayda sülalə dövlətləri tərəfindən paylaşılmışdır. Bu sülalələr ərəb, türk və iran mənşəlidirlər. Deyləmilər Deyləmanda Kakaveyhilər sülaləsini qurmuşdular. Azərbaycanda Rəvvadilər və Şirvanşahlar sülaləsi mövcudkən, Azərbaycan ilə Şərqi Anadolunun bir hissəsi Şəddadilərin əlində idi. Oğuz birlikləri Reyi tərک edincə, Deyləman Kakaveyhilərdən İsfahan və Hamədan hakimi Ələüd-dövlə buraya hücum etmişdir. Ancaq müvəffəq ola bilməmiş, xüsusilə də Əbu Səhl-i Həmdavi qarşısında məğlub olunca oğuzlardan kömək istəmişdir. Azərbaycan tərəflərinə hərəkət edən oğuz boy bəylərindən Qızıl bu dəvət üzərinə geri döndü. Qızılın əmrində cəmi 1500 qədər əsgər var idi. Ancaq onun Ələüd-dövlə ilə dostluqları uzun davam etmədi. Qısa vaxt sonra münasibətləri pozuldu və Qızıl talanlara davam etməyə başladı. Qızıl ilə birlikdə Azərbaycana gələn Boğa, Göy Daş, Mənsur və Dana Anadoluya qədər uzanan səfərlərinə davam etdilər (Faruq Sümər, 2013, s. 80-86). Oğuzların Azərbaycana gəlişi Rəvvadi Vəhsudanın dəvəti ilə olmuşdur. Vəhsudan, ərəzidəki digər dövlətləri öz təsiri altına almaq üçün oğuzlarla ittifaq qurmuşdur. Necə ki, Rəvvadi Vəhsudan gələnləri dostca qarşılamiş və hətta bu dostluğu qız qohumluğuyla gücləndirmişdir” (Əkbər N. Nəcəf, 2010, s. 4).

Müxtəlif mənbələrdən əldə edilən çoxsaylı məlumatları ümumiləşdirərək, sonrakı hadisələrin mənzərəsinə keçməmişdən öncə bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Söhbət o məqamdan gedir ki, həmin dövrdə, üsyankar şiiələr xaric, bütün müsəlmanlar, o cümlədən müsəlman hökmdarları İslam xəlifəsinin üstünlüyünü birmənalı şəkildə tanıyır və öz addımlarını leqallaşdırmaq üçün mütləq hər bir addımı onunla razılaşdırmalı idilər. Bir çox halda öncə addım atılır, xəlifə artıq baş vermiş fakt qarşısında qalır və qərarını buna görə verməli olurdu. Bu halda da belə olmuşdu.

Sultan I Toğrul yeni yaratdığı dövlətə və sonrakı planlarına hüquqi don geydirmək üçün mütləq Bağdadda oturan İslam xəlifəsinin xeyir duasını almaq məcburiyyətində idi. O, fərqli yol seçdi və qurduğu dövləti xəlifənin mənəvi nüfuzu ilə gücləndirmək məqsədilə 1055-ci ildə Bağdadı ələ keçirdi və beləcə xəlifə Səlcuqlardan asılı vəziyyətə düşərək, sultan I Toğrulu bütün «Şərqi və Qərbin hökmdarı» kimi tanımağa məcbur oldu.

Sultan I Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan (1063-1072) gəldi. Onun hədəfi Anadolunu ələ keçirmək idi. O, öncə Bizansa sığınan alban, erməni-hay, gürcü və abxaz mülüklərini özünə tabe etdi və Tiflis, Ani və Qars şəhəri üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Daha sonra sərkərdələri Gümüş Tikin və Afşin bəyi Anadolu üzərinə göndərdi. Onlar Orta Anadoluya kimi irəlilədilər, Sivas, Qeysəriyyə və Konyanı aldılar (Məmmədov E. Ə., 2015, 48-49).

Malazgirt Muharibəsi (Covanni Bokkaçio)

1070-ci ildə Alp Arslanın güclü ordu ilə Misir üzərinə yürüş etdiyi, daha sonra yenidən Anadoluya gələrək Malzgirdi, ardından da Diyarbəkri ələ keçirdiyi, Urfa şəhərini mühasirəyə aldığı, amma onu tuta bilmədiyini, oradan Hələb üzərinə yeridi və oranı tutduğu, Hələbdə ikən Bizans qoşunlarının Azərbaycan istiqamətində hücum xəbərini eşidərək geri döndüyü bilinməkdədir.

Sultanın Hələb yürüşü sırasında Bizans imperatoru Roman IV Diogen çox böyük ordu toplamış, bu orduya həmçinin Rumeliidəki əslən türk olan uz və peçeneq tayfaları da daxil edilmişdi. Onun məqsədi aydın idi. O, müsəlman ərazilərini ələ keçirərək xəlifəni taxtdan salmaq, yerinə katolikos təyin etmək istəyirdi. Alp Arslan qoşunlarının bir hissəsini Suriyada qoyaraq kiçik bir

ordu ilə geri döndü. Ona vaxt qazanmaq və yeni ordu toplamaq lazım idi. Buna görə də o, hörmətli adamlardan ibarət elçilər heyətini Bizans sarayına göndərərək öz barışıq şərtlərini təklif etdi. Lakin Diogen onlara soyuq və saymazyana münasibət bəsləyərək etinasız lovğalıqla dedi:

-İsfahanmı, yoxsa Həmədanmı daha yaxşıdır? Mən İsfahanda, atlarım isə Həmədanda qışlayacaqlar.

-Türk elçisi isə cavabında deyir.

Atların Həmədanda qışlayacağı doğrudur. Sənə gəlincə isə, hələlik məlum deyil (**Məmmədov E. Ə., 2015, 48-49**).

Sultan Alp Arslan imperator Roman IV Diogeni ayaqları altında uzanmağa məcbur edərkən (Covanni Bokkaçio)

26 Ağustos 1071 tarixində Böyük Səlcuqlu hökmdarı Alp Arslanla Bizans imperatoru Roman IV Diogenin qoşunları Malazgirt yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Bizans ordusunun sayı 200 minə çatırdı. Hərçənd ki, XII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Edessalı Matta bu rəqəmi 1 milyon olaraq göstərməkdədir (*The Byzantine Loss...*, 2006).

Bizans ordusu nizamlı rum (urum), diofizit erməni-hay birliklərindən, eləcə də muzdlu slavyan, qot, firəng (katolik alban), gürcü, uz, peçeneq, xristian qıpçaq (monofizit alban) əskərlərində ibarət idi. Bizanslılar ilk olaraq Sivasda düşərgə saldılar. Burada xalqın coşquyla qarşıladığı imperator yerli diofizit xristian xalqın nümayəndələrini qəbul edərək, onların şikayətlərini dinlədi. O, diofizit xalqın Səlcuqluları yaxınlaşmasından ruhlanaraq Bizansa qarşı cəbhə alan monofizitlərin, daha dəqiq desək, yerli erməni-hayların zülmündən şikayətlənməsi səbəbindən şəhərin monofizit inanlı erməni-hay məhəllələrini darmadağın etdi. Çox sayda ermenini öldürdü, mülklərini sürgünə yolladı.

İmperator 1071-ci ilin iyun ayında Ərzuruma yetişdi. Orada bəzi generallar Səlcuqlu bölgəsinə irəliləməyi davam etdirməyi və Alp Arslanı hazırlıqsız yaxalamağı təklif etdilər. Nikeferos Briennos da daxil olmaqla digər generallar bunun düzgün qərar olmayacağını söyləyərək, olduqları yerdə gözləyib mövqelərini gücləndirmək təklifi ilə çıxış etdilər. Mübahisələr birincilərin qələbəsi ilə bitdi. Nəticədə irəliləməyə davam etmək qərarı verildi (*Norwich John Julius, 1991, s. 238*).

Diogen sultanın çox uzaqda olduğunu və ya heç gəlməyəcəyini düşünərək və Malazgirt, hətta Malazgirt yaxınındakı Əhlat qalasını bir həmlə ilə geri ala biləcəyinə ümid edərək Van gölünə doğru hərəkətə keçdi. Öncü qüvvələrini Malazgirtə göndərən imperator ana qüvvələriylə yola çıxdı. Bu sırada Hələb hakiminin elçilər göndərərək qalaları geri istədi. Təklifi rədd edildi.

Bizans ordusunun böyüklüğünü bilən Alp Arslan gerçək hə-

dəfin İsfahana girmək və Böyük Səlcuqlu Dövlətini sarsıtmaq olduğunu hiss etmişdi. Odur ki, inanılmaz sürətlə Malazgirtə üz tutdu. Malzirt yaxınlarına yetişib düşərgə saldı. 26 avqust, cümə sabahı çadırından çıxan Alp Arslan Malazgirtlə Əhlat arasındakı Malazgirt ovasında, öz ordugahının 7-8 km uzaqlığında ovaya yayılmış durumda olan düşmən birliklərini gördü. Savaşı önləmək üçün imperatora elçilər göndərərək, barış teklifində bulundu. Lakin imperator sultanın bu təklifini ordusunun böyüklüyü qarşısında bir qorxaqlıq kimi qəbul edərək təklifi rədd etdi. Gələn müsəlman türk elçilərin hərəsinə soydaşlarını xristiaanlığa geçmələrinə inandırmaları üçün bir ədəd xaç verərək geri yolladı (Norwich John Julius, 1991, s. 238; Jorge Nicolae, 1908-1913, s. 84).

Düşmən ordusunun böyüklüyünü görən Sultan Alp Arslan savaştan sağ çıxma ehtimalının az olduğunu, əskərlərinin də tədirginliyə düşdüyünü fərqlən sultan Türk-İslam adətincə kəfənə bənzəyən ağ geyim geydi, atının da quyruğunu düyünlətdi. Yanındakılara şəhid olacağı təqdirdə vurulduğu yerdə torpağa veriləsinə vəsiyyət etdi. Sultanın döyüşə atılmaqda qərarlı olduğunu görən əskərlərə ruh gəldi. Əskərlərinin cümə namazına imamlıq edən Alp Arslan atına minib ordusunun önünə çıxdı və onların döyüş ruhunu yükəldən qısa və təsirli bir nitq söylədi. Allahın Quranda müsəlmanlara zəfər vəd etdiyi ayələri oxudu. Şəhidlik və qazilik məqamlarına yüksəlmək üçün əsil məqam olduğunu söylədi. Tamamı müsəlman olan və böyük əksəriyyəti türklərdən oluşan Səlcuqlu ordusu savaşı mövqeyinə keçdi.

Bu arada Bizans ordusunda dini-məzhəbi görüş fərqlilikləri üzündən bəzi narazılıqlar yaranmışdı. Keşişlər digər məzhəbdən olan xristianları rumlular (urumlular) kimi ibadət etməyə məcbur edir, onları aşağılayırdılar. Halbu ki, həmin məzhəblərin nümayəndələri müsəlmanlardan bənzər münasibət görməmişdilər. İmperatorun bunlardan xəbəri yox idi.

Alp Arslan məğlub olacağı halda hər şeyini, o cümlədən ata-babalarından miras qalan dövlətini də itirəcəyini, bunun müsəlman türklərə çox bahaya mal olacağını çox yaxşı bilirdi. Roman IV Diogen isə məğlubiyətə uğrayacağı halda dövlətinin çox böyük güc, nüfuz və torpaq itiricəyinin fərqində idi. Bu səbəbdən də döyüş hər iki hökmdar üçün həyati önəm daşıyırdı. Bu, həm də müsəlman və xristian toplumların ölüm-qalım məsələsi idi.

İmperator ordusunu ənənəvi Bizans hərbi qaydalarına uyğun şəkildə qurmuşdu. Ortada zirehli piyada birlikləri, onların sağ və sol qollarında süvari birlikləri yerləşdirilmişti. Roman Diogenin özü mərkəzə, general Brinnios sol qanada, Kapadokiyalı general Aliatessə sağ qanada başçılıq edirdilər. Bizans ordusunun gerisində böyük bir ehtiyat qüvvə bulunmaqdaydı və bu qüvvə ucqar əyalətlərin nüfuzlu şəxslərinin özəl ordularının mənsublarından ibarət idi. Bu ordunun başçılığı gənc Andronikos Dukasa tapşırılmışdı. İmperatorun bu seçimi bir az təəccüblü idi, çünki bu gənc sərkərdə əski imperatorun kürəkəni və Çar İhannis Dukasın oğlu idi, onlarsa Roman IV Diogenin imperator olmasının qatı əleyhdarı idilər (**Norwich John Julius, 1991, s. 238**).

Savaş günorta saatlarında türk atlılarının toplu ox yağışı yağdırmasıyla başladı. Türk-İslam ordusunun çox böyük hissəsi atlı birliklərdən ibarət olduğundan və demək olar ki, hamısında da ox olduğundan bu hücum rumluların önəmli miqdarda əskər itirməsinə gətirib çıxarmışdı. Amma yenə də Bizans ordusu səflərini pozulmağa qoymayaraq, qorumağı bacardı. Bunun üzərinə ordusuna yanıldıcı bir çəkilmə buyuruğu verən Alp Arslan gerilərdə gizlətdiyi kiçik birliklərinin tərəfinə doğru çəkilməyə başladı. Gizlədimiş birliklər az sayda, lakin yaxşı təşkil edilmiş mobil dəstələrdən oluşurdu. Onlar əsas ordunun arxa səflərində bir hilal şəklində yayılmışdılar. Müsəlmanların sürətlə çəkildiklərini görənlər Roman Diogen onların gücünü itirdiyini və xristian

ordusundan qorxduqları üçqn qaçdıqlarını düşündü. Ən başdan bəri türkləri yenəcəyinə inanmış olan imperator bu əski türk taktikasına aldanıb qaçan türkləri yaxalamaq için ordusuna onları təqib etmək əmri verdi.

Çox az sayda zirehli əskəri olduğu üçün çox sürətlə geri çəkilmə bilən türklər zireh yığınınə dönmüş Bizans süvariləri tərəfindən yaxalanmayacaq qədər çevik idi. Ancaq buna rəğmən Bizans ordusu türkləri qovalamağa başladı. Yan keçidlərdə pusqu qurmuş türk oxçuları tərəfindən ustaca vurulan, amma buna əhəmiyyət verməyən Bizans ordusu təqibə davam etdi. Türkləri uzun müddət qovalayıb yaxalaya bilməyən, üstəlikdə də çox yorularaq əldən düşən Bizans ordusunun sürəti durma nöqtəsinə gəldi. Pusquya düşdüklərini anlayan Diogen geri çəkilmə əmri vermək məcburiyyətində qalanda ordunun çox hissəsi məhv edilmiş, əldən düşmüş, üstəlikdə hər tərəfdən mühasirəyə alınmışdı. Bu azmış kimi ordudakı türk soylu xristian uz, peçeneq və qırpaqlar gözlənilmədən soydaşları olan Səlcuqlular tərəfinə keçdilər. Nəticədə Bizans ordusu darmadağın edildi, imperatorun özü isə müsəlmanlara əsir düşdü (**Jorge Nicolae, 1908-1913, s. 84**).

Bu döyüşün nəticəsi olaraq Bizans hər il Səlcuqlara vergi verməli, lazım olduqda hərbi yardım göstərməli, Şərqi Anadolunu bütünlüklə türklərə tərk etməli idi. Malazgirt döyüşündən sonra Səlcuq imperiyasının təsir dairəsi şərqdə Qaşqardan Qərbdə Aralıq dənizindək, şimalda Qafqazdan tutmuş cənubda Yəmənə qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Bu qələbəyə görə Abbasi xəlifəsi Alp Arslanı “dinin təməli” adlandırırđı. Məhz həmin döyüşdən sonra Anadolu da eynən Azərbaycan kimi müsəlman türklərin yurdu halına gəldi, xristianlığın bölgədəki təməlləri əməlli-başlı sarsıldı.

1072-ci ildə Alp Arslan Orta Asiya istiqamətində hərbi yürüşə çıxdı. Bu yürüşlərin birində o bir qala komendantı tərəfindən ağır yaralanaraq öldürüldü. Onun oğlu I Məlikşahın dövründə

(1072-1092) Səlcuqların əraziləri özünün maksimum həddinə yetişdi. 4-5 il ərzində Konya və Ankara da daxil olmaqla, Egey dənizinə qədər olan yerlər müsəlman türklərin əlinə keçdi. Suriya da zəbt edildi. Bizansdan Antakya və Urfa şəhərləri, Fatimilərdən isə Qüds şəhəri alındı.

Məlikşah ölkədəki xristian azlıqlara, o cümlədən albanlara xoş münasibət bəsləmiş, onların dinc və rahat yaşamaları və ibadətləri üçün hər bir imkan saxlamışdı. Təsadüfi deyil ki, Qafan-Alban Məlikliyinin qızıl çağı məhz Məlik şahın dövrünə təsadüf edir. Həmin dövrdə Xaçın məliklərinin nəslindən olan Senekerem və bacısı məleykəsi II Şahanduxt Qafan məlikliyini birlikdə idarə etmişlər. Senekerem məlik titulu qazana bilmək üçün İsfahana Məlik şahın hüzuruna getmişdi. Həmin dövrdə İsfahan Səlcuqların qış paytaxtı idi. O və bacısı II Şahanduxt həmin dövrdə Girdiman və Alban məliyi titulu daşımış İshaq (Saak) Sevanın övladları idilər.

Doğum və ölüm tarixi məlum olmayan İshaq Sevada məşhur Səhl ibn Sumbatın nəticəsi, Artnersexin nəvəsi, Qriqori Hammanın oğlu idi. Onun hakimiyyəti Girdimandan bugünkü Daşkəsənə qədər olan əraziləri əhatə edirdi.

II Şahanduxtun şəxsi vəsaiti hesabına Müqəddəs Məryəm kilsəsini tikdirdiyi, əvvəlki Qafan məliyi I Qriqorun arvadı olduğu bilinməkdədir və bu deyilənlər təkzibedilməz sənədlərlə təsbit edilmişdir. Qeyd edək ki, bacı-qardaş məleykə II Şahanduxt və məlik Senekerim dövründən dövrümüzədək bir neçə çox maraqlı sənəd yetişmişdir.

Həmin sənədlərdən biri sözügedən kilsənin kitabəsidir. Kitabədə yazılıb:

“Mən, Albaniya məliyi Sevanın qızı və Aşotik oğlu Krikor məliyin xatunu Şahanduxt və bacım Kata tavağanın 535–ci ilində (1086–cı il) övladımızın olmaması səbəbindən, Məryəm ananın mərhəmətini qazanmaq üçün onun şərəfinə bu kilsəni tikdirdik...”

Dövrümüzədək Alban məliyi Sevadın oğlu, II Şahanduxt və Katann qardaşı, Albaniya məliyi Senekeremin də bir neçə fərmanı gəlib çatıb. Onlardan biri belə başlanır:

“Hər şeyə qadir İsanın hökmü ilə mən, Senekerem – Sisacan və Albaniyanın məliyi məndən öncəki məlik və bəylərin ürəyəyatımlı yazılarını oxuyub, Məsihsevər bacılarım – məleykə Şahanduxt və ... bakirə Katanın xahişi ilə Sisacan və Bəlx vilayətlərində kilsə torpaqlarını kilsəyə qaytarmaq üçün bu fərmanı yazdım...”

Məlumat üçün bildirək ki, ermənilər bu fərmanı rus dilinə tərcümə edib çap etdirərkən, oradakı “Sisacan və Albaniya xanı” ifadəsini “Ermənistan çarı” ifadəsi ilə əvəz etmişlər.

Eyni məliyin başqa bir fərmanında yazılıb: “Bu, mənim - Sevad oğlu Senekerem məliyin fərmanıdır. Tanrı məndən üz döndərmədi və İsmayıloğulları (müsəlmanlar) tərəfindən dağıdılmış doğma məlikliyimə ikinci dəfə məlik olmaq üçün mənə mərhəmət göstərdi. Müqəddəs kilsə və ecazkar Sisacan taxt-tacının vərəsə torpaqları barədə əski fəmanları oxuyub, həmin torpaqları dördüncü dəfə paytaxt Tatevə qaytarıram...”

Senekerem məliyin digər bir fərmanı da dövrümüzədək yetişmişdir:

“Mən – Senekerem məlik, Əsənin (Həsənin) bu fərmanını öz qolumla təsdiq etdim. Bundan sonra onun qanı bahasına taciklərdən (müsəlmanlardan) geri alınan bu kəndlər mənim buyurduğumla Tatevə qaytarılır. Mən, oğullarım və azadlar buna şahidik. Bu kilsələr durduqca kimsə onlara əl uzatmağa cəsarət etməsin” (Tuncay B., 2010, s. 51-52).

Eyni məliyin dövrümüzədək yetişmiş daha bir fərmanı da var. Otada bildirilir:

Mən, Senekerem məlik öz qolumla Həsənin bu qərarını təsdiq edirəm” (Орбелян С., 1861, s. 240).

Oxçu Qalası

Q. Alişana görə, Qafan-Alban Məlikliyi 1170-ci ildə Səlcuqlular tərəfindən Oxçu qalasının ələ keçirilməsi ilə tarix səhnəsini tərk etmişdir. O, əldə olan kitabə və sənədlər əsasında Qafan məliklərinin soy ağacını da tərtib etmişdir (Алишан Г., 1893). S. Orbeli isə bu tarixi 1310-cu ilə qədər, Orbelilərdən olan sonuncu məliyin ölümünə qədər uzadır (Орбелян С., 1861).

Qaynaqlar, haqqında söz açılan dövrdə Zəngəzurda, daha dəqiq desək, Qafan Məlikliyi ərazisində 12 çox məşhur olmaqla, 43 qala (Орбелян С., 1861, s. 7-8), 48 vəng (monastr) (Орбелян С., 1861, s. 248-249) və 1400 yaşayış məntəqəsi (Орбелян С.,

1861, s. 245) olduğunu məlikliyin ərazisinin 15000kvadrat kilometrə çatdığını və 12 əyaləti əhatə etdiyini göstərir (Григорян Г., 1990, s. 61). Söhbət Aşağıdakı əyalətlərdən gədir: Culfa, Qarqar dağı və qalası, Oxçu qalası, Dərələyəz mahalı, Göyçə mahalı, Basarkeçər, Şuşa-Əskəran bölgəsi, Qafan şəhəri, Zəngilan, Meğri, Kəlbəcər və s. bölgələrdən gədir.

Qafan məlikliyinin Səlcuqlular dövrü tarixinin və ümumiyyətlə yaranışdan süquta kimi keçən dövr tarixinin öyrənilməsində XIII əsr alban tarixçiləri Giraqos Gəncəli və Stepanos Orbelinin verdiyi məlumatların, eləcə də Zəngəzur ərazisində yerləşən alban kilsə və vənglərinin (monastrlarının) kitabə və sənədlərinin olduqca böyük önəmi var.

Bu sırada Səlcuqluların vəziri Nizam ül-Mülkün verdiyi bəzi bilgələri də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, o özünün məşhur “Siyasətnamə”sində bildirir ki, 1064-cü ildə Alp Arslanın ordusu Zəngəzur bölgəsinə daxil oldu və Bəlx (Qafan) məliyi Qriqor sultana tabe olaraq, öz hakimiyyətini qoruya bildi. Buradakı hüzzur Məlik şahin dövründə də davam etdi (Сиасет-Наме, 1949).

Q. Alişan “Siascan” adlandırdığı Qafan Məlikliyinin son paytaxtının “Baqaberd” adlandırdığı Oxçu qalasının olduğunu qeyd edir (Алишан Г., 1893). Bu fikir, əlbəttəki, şəhər yox, kiçik bir qala idi və məlik Senekeremin Səlcuqlulardan qorunmaq üçün ömrünün son günlərini orada keçirməsi həmin qalanı paytaxt hesab etməyə imkan vermir.

Qeyd edək ki, Oxçu qalası Qafan rayonunda Oxçuçay və Kığı çaylarının qovuşan yerində Novruzuyurd adlı hündür bir təpəliyin üstündədir. Bu qala Zəngəzurun iki zirvəsini - Xustub və Gəzbel dağ zirvələrini bir-birindən ayıran hərbi-strateji baxımdan çox əhəmiyyətli bir mövqedə yerləşmişdir (Həmzə Vəli, 1992).

Qalanın inşa olunma tarixi VI-VII əsrlərə aid edilir. Oxçu qalası Zəngəzurdakı beş Babək qalasından biridir. Böyük Azər-

baycan sarkerdəsinin son døyüşlərindən birinin bu qalada baş verdiyi söylənilir. Qalanın tədqiqi göstərir ki, bu, istehkam xarakterli tikili olmuşdur.

Son vaxtlara kimi Oxçu qalasının 17 bürcü qalmaqda idi. Ümumiyyətlə, qalanın 26-27 bürcü olduğu güman edilir. Qalanın iki tərəfi sıldırım, digər iki tərəfi isə ikiqat hasar divarları vasitəsilə ətraf ərazilərdən ayrılır. Oxçu qalası vulkanik yonulmamış daşlarla, əhəng məhsulu vasitəsilə tikilmişdir. Bu qala ilə üzbəüz Oxçu çayının digər sahilində başqa bir (çox güman ki, keşikçi) qalanın qalıqları vardır.

Oxçu qalası uzun illər Sünikin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qala 1170-ci ildə Səlcuq türkləri tərəfindən alınan zaman dağıdılsa da, sonralar yenidən bərpa olunmuşdur (Ələkbərli Ə., 1994, s. 83-88).

Görünən budur ki, Senekeremdən sonra Qafanda məlik titulunu, formal da olsa, oğlu II Qriqor daşımışdır. Lakin məlikliyin şöhrəti bir daha I Sumbat məliyin (970-998), Vasak məliyin (998-1040), II Sumbat məliyin (1040-1051), I Qriqor məliyin (1051-1072) və Senekerem məliyin (1072-1094 və ya 1096) dövrlərindəki kimi ala bilməmişdir.

Urud abidələri

Görünən budur ki, Senekeremdən sonra Qafanda məlik titulunu, formal da olsa, oğlu II Qriqor daşımışdır. Lakin məlikliyin şöhrəti bir daha I Sumbat məliyin (970-998), Vasak məliyin (998-1040), II Sumbat məliyin (1040-1051), I Qriqor məliyin (1051-1072) və Senekerem məliyin (1072-1094 və ya 1096) dövrlərindəki kimi ala bilməmişdir.

Əldə olan məlumatlara görə Səlcuqlar 1104-1105 ci illərdə erməni-hayların 1968-ci ildə adını dəyişərək “Vorotonberd” qoyduqları Urud qalasını ələ keçirdilər və bu sırada alban bəylərindən Xosrovik əsir alındı.

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (01.03.1940-cı ildən Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən Vorotan) kəndi ərazisində yerləşən Urud abidələr kompleksinə daxil olan Urud qalası Urud kəndi yaxınlığında yerləşən tarixi alban qalasıdır. Hündür sıldırım qayanın üstündə ucalan qala üç tərəfdən Bazarçay çayının dərin dərəsi, bir tərəfdən isə divarla əhatələnmişdir. Yerli azərbaycanlı əhali arasında qaladan çaya gizli yolun olması haqqında fikirlər vardı. Qala - qayanın aşağısında təxminən yarım kilometr uzanan böyük bir yaşayış məntəqəsinin qalıqları görünürdü.

Urud qalasının adı mənbələrdə 450-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən çəkilir. Qala 1104-cü ildə Səlcuqlular, 1386-cı ildə Əmir Teymur, 1407-ci ildə Qara Yusif tərəfindən fəth edilmişdir (Ələkbərli Ə., 2007, s. 44-45).

03. 07. 1968-ci ildə erməni-haylar Urud kəndinin adını dəyişərək “Vorotan”, Urud qalasının adını isə “Vorotanberd” qoymuşlar (Ələkbərli Ə., 1994, s. 115-116).

Abidələr kompleksinin ən mühüm hissəsi isə Urud kəndi yaxınlığındakı orta əsrlər Azərbaycan məzarlığıdır. Məzarlıqda bədii tərtibatlı məzar daşları, qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri olmuşdur (Ələkbərli Ə., 1994, s. 202-205). Qəbiristanda 13 sənduqə, 4 qoç heykəlli məzar daş qeydə alınmışdı (Неймат М., 2001, s. 71-73, 184-190).

Urud qalasını aldıqdan sonra Səlcuqlular Axtala dərəsindən keçib Qafan şəhərinə yetişdilər. Senekerimin oğlu II Qriqor Səlcuqlulara tabe oldu və formal da olsa, məlik titulunu qoruyub saxladı. Lakin onun ixtiyarında sadəcə Qafan və ətrafı qalmışdı. Bölgə, Qafan da daxil olmaqla, bütövlükdə Gəncə əmirliyinə tabe edilmişdi.

1166-cı ildə Qafanın formal olaraq məliyi hesab edilən II Qriqor və qardaşı Sumbat gözlənilmədən öldülər. II Qriqorun oğlan övladları olmadığı üçün Qafan II Qriqorun qızı Katanın oğlu, həmin dövrdə Gəncə əmirliyinə tabe olan Xaçının formal məliyi Həsən oğlu Vaxtanqın hökmü altına keçdi (Minorsky W, 1953, s. 74).

Tarixçilərin bir qismi Qafan (Bəlx)-Alban Məlikliyinin 1103-cü ildə süqut etdiyini söyləsə də, bu fikir “Senekeremin qətlə yetirilməsindən sonra Bəlxin hakimi onun oğlu Qriqor olmuşdur” (Орбелян С., 1861, s. 245) – deyə yazan S. Orbelinin məlimatı ilə ziddiyyət təşkil edir. Elə həmin müəllif II Qriqoru “Bəlx məliyi” adlandırır (Орбелян С., 1861, s. 235). Yenə eyni müəllif özünün “Ağı” adlı poemasında bunları yazır:

Sonuncu məlik Senekerim
Və onun oğlu Qriqor
Yox oldu bu məliklik
Eldəgəzin dövrümdə... (Орбелян С., 1846, s. 17-18).

Beləliklə, II Qriqorun, formal da olsa, Qafan məliyi hesab edildiyini nəzərə alsaq, sözügedən məlikliyin süqut ili kimi 1166-cı il, yəni II Qriqor və qardaşı Sumbatın gözlənilmədən öldükləri il qəbul edilə bilər. Bu fikri S. Orbelinin aşağıdakı məlumatı da bir daha təsdiq edir:

“Belə olan halda, Bəlxdə hökm sürən Qriqor Xaçın bəylərindən Həsən adlı birini dəvət edib, Katanı ona ərə verdi və onu öz məlikliyinin varisi etdi”(Орбелян С., 1861, s. 274) .

Həmin dövrdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edən böyük alban tarixçisi və mütəfəkkiri Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” adlı əsərindəki qeydlərin sözügedən dövrü tam başa düşməmiş baxımından çox böyük önəmi vardır.

Müəllifin özünün də dediyi kimi, Musa Kağankatlının “Tarix” davamı olan “Alban salnaməsi” 1130-1162-ci illərdə, Səlcuqluların hakimiyyəti dövründə Arranda baş verənləri əks etdirir. Əsərin alban (qarqar-qırçaq) dilindən erməni-hay dilinə çevrilmiş mətni 1901-ci ildə Q. Əlişan tərəfindən, ingilis mətni 1958-ci ildə Ç. C. Dousett tərəfindən, rus mətni 1960-cı ildə Z. M. Bünyadov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Hazırda bu əsərin iki əlyazması məlumdur. Onların hər ikisi Venesiyada (İtaliya) qorunur. Onlardan biri “Bizim Bzommar Ümmulilahə” Unitar Monastırında (8 №-li əlyazması), digəri isə San Lassarò mxitaristlərinin monastırında (1237 №-li əlyazması) saxlanılır.

Əsərin məzmunu haqqında əldə olan məlumat Alişanın 1901-ci ildə ingilis dilində “The Albanian Chronicle of Mxhi-

tar Ghosh” adı altında nəşr etdirdiyi tərcümə əsərinə əsaslanır. Həmin əsəri Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edən mərhum Ziya Bünyadov onu 1993-cü ildə Azərbaycan oxucusuna təkrara təqdim etmişdir.

Salnamə Mxitar Qoşun “Törə birigi” adlı möhtəşəm əsəri ilə eyni dövrdə yazılmağa başlanmış, fəqət yarımçıq qalmışdır. Bunu 1237 №-li əlyazmasının sonuna əlavə edilmiş qeyd sübut edir: “Bizim “Törə bitiki”ni bu yerdə yarımçıq qoymağa məcbur edən xilaskarımız İsayə və onunla birlikdə Ruhani Ataya və Müqəddəs Ruha eşq olsun! Lakin biz bu sonluğu yazmaqdan qa-
baq “Qanunlar Kitabı (Törə bitigi) burada sona yetir” – dedikdə bu, həmin kitabın sonu deyildi; biz ehtimal ki, işimizi hissə - hissə davam etdirmək üçün *fasilə verməyi qərara almışdıq. Həm də yazmağı elə davam etdirmək istəyirdik ki, bizdən başqa yazmaq, həmçinin nəyi isə əlavə etmək qərarına gələnlərə mane olma-
yaq. Təsis edilmiş bütün qanunları yazmağa başladığımız ildə xaricdən deyil, ağır bir yük kimi üzərimizə düşən ölkə daxilindəki təqiblər üzündən bu salnamənin tərtib edilməsi işi dayandırıl-
sa da, biz həmin salnaməyə alban katalikoslarının siyahısını da daxil etməyi lazım bildik” (Tuncay, 2010, s. 145).*

Mxitar Qoşun təqdim etdiyi siyahı belədir:

“Müqəddəs Şuphalişo,

Matteos,

Sahaq,

Karen

Pand,

Lazar. O, Baqaməcdə Hazarpatı və Müqəddəs Panteleon kilsəsini tikdirmişdir. O bunları Bəy Tanrıdan ona vəhy gələn-
dən sonra ucaltmışdır. Müqəddəs Yeliseydən müqəddəs Kirkora (Qriqoriyə - Ş.H, B.T.) qədər 300 il keçmişdir. Sonralar albanlar ermənilərdən müqəddəs Giraqosu (Qriqorisi, Cərcisi -Ş.H, B.T.) xahiş edib istəmişdilər. Müqəddəs Giraqos 15 yaşında patriarxlı-

ğa seçilmiş və katalikos olduğu zaman dinsizlər tərəfindən öldürülmüşdür. O zaman Roma tarixinin 101-ci ili idi.

Aşağıda göstərilənlər isə Çolda patriarx olanlardır:

Zəkəriyyə,

Davud,

Müqəddəs Yovhannes

İeremiya.

Lakin tavağanın başladığı ildə (11 iyul 552 - 10 iyul 553-cü il - Ş.H, B.T.) onlar katalikosluq taxtını Bərdəyə köçürmüş və ona patriarx qismində müqəddəs ata Abbası əyləşdirmişdilər.

Abbas 23 il katalikos olub.

Qədim albanlarda məktubda ünvanı belə yazmaq adət idi: “Albaniyanın, Lipinin (Labanın – B.T.) və Çolun katalikosundan...”

Müqəddəs ata Viro, 33 il idarə etmişdir, müqəddəs ər, xeyirxahlıqda məşhur idi - tavağanın 75-ci ili (23 iyun 626-22 iyun 627-ci il).

Müqəddəs ata Zəkəriya, müqəddəs və nöqsansız ər. 17 il. Müqəddəs Yovhannes (İohan – Z. B.), 25 il.

Müqəddəs ata Uxtanes, 12 il.

Müqəddəs ata Yeliazar, 6 il, o, Tanrı tərəfindən axiyepiskop rütbəsinə təyin edilmişdi. Tavağanın 137-ci ili (7 iyun 688 - 6 iyun 689-cu il).

Müqəddəs ata Nerses, 15 il. O, Xalkedon küfrünün tərəfdarı idi.

Müqəddəs ata Simeon, 1,5 il.

Müqəddəs ata Mikayıl, 35 il. Tavağanın 190-cı ili (25 may 741 - 24 may 742-ci il)

Müqəddəs ata Anastas, 4 il.

Müqəddəs ata Yusif, 15 il.

Müqəddəs ata Davud, 4 il.

Digər bir müqəddəs ata Davud, 9 il. Tavağanın 225-ci ili (16

may 776 - 15 may 777-ci il).

Müqəddəs ata Matteos, 1,5 il.

Müqəddəs ata Harun, 2 il.

Müqəddəs ata Solomon, 0,5 il.

Müqəddəs ata Teodoros, 4 il. Tavağanın 234-cü ili (14. V. 785 - 13.V. 786).

Müqəddəs ata Solomon, 11 il.

Müqəddəs ata Yovhannes, 25 il.

Müqəddəs ata Movses, 0,5 il.

Müqəddəs ata Davud, 28 il.

Müqəddəs ata Yovsep, 22 il. Tavağanın 327-ci ili

Müqəddəs ata Samuil, 15 il.

Müqəddəs ata Yovhannes, 8 il.

Müqəddəs ata Simeon, 21 il.

Müqəddəs ata Davud, 35 il. Tavağanın 378-ci ili (8. IV. 929 - 7.IV. 930)

Müqəddəs ata Sahaq, 25 il.

Müqəddəs ata Qagik, 10 il.

Müqəddəs ata Davud, 6 il.

Müqəddəs ata Petros, 12 il. O, hələ sağlığında taxtdan əl çəkmiş və Parisosun rahibi olan müqəddəs ata Movsesi öz varisi təyin etmişdi. Movsesdən sonra isə patriarxlıq taxtına mömin və müqəddəs ata Markos əyləşmişdi.

Markosdan sonra patriarxlıq taxtın müqəddəs ata Yovsep, ondan sonra başqa bir müqəddəs ata Markos, daha sonra müqəddəs ata Stepannos tutmuşdur, sonra da müqəddəs ata Yovhannes tutmuşdur.

Sonra müqəddəs ata Stepannos gəlir. O, gənclik illərində katalikosluğa cəlb edilmiş və patriarx kimi il yarım çalışmışdır. Onun ölümündən sonra Albaniya ölkəsi 8 il patriarxsız qalmış və bu müddət ərzində burada katalikos olmamışdır. Həmin müddətdə Albaniyada başqa vilayətdə ruhanilik etməli olan adamları

katalikos seçirdilər. Bu dövrdə müqəddəs yağın miqdarı o qədər azalmışdı ki, uşaqları adi su ilə vəftiz edir və üstünə cüzi miqdarda sirkə yaxırdılar. Lakin 8 il keçdikdən sonra, daha doğrusu, tavağanın 588-ci ilində (15.II.1139 - 14.II. 1140) Ərməniyyə katalikosu olan müqəddəs ata patriarx Kirokosun nəslindən olan Ərzurum yepiskopu Sahaq, məşhur Davud vardapetin şagirdi, ölkəmizin vardapedi Kirkorun təşəbbüsü ilə və onun xahişinə əməl edərək öz adamları ilə birlikdə Ərməniyyədən Albaniyaya gəldi” (Mxitar Qoş, 2006, s. 262-264).

Burada adları çəkilən katalikoslardan birinin – III Stepanosun üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Çünki onun adına Mxitar Qoşun “Törə bitigi” kitabında da rast gəlirik və yazılanlardan belə aydın olur ki, sözügedən kitab məhz onun tövsiyyəsi əsasında yazılmışdır. Bu barədə Ziya Bünyadov yazır ki, “Qoş bu “Qanunnamə”ni (“Törə Bitiki”ni - Ş.H, B.T.) “Alban çarlığı kilsəsinin nəcib rəhbəri” Albaniya katalikosu III Stepannosun dəfələrlə etdiyi xahişinə görə yazmışdır”.

Maraqlıdır ki, Bu fakt, kitabın Oksent oğlu Xaçeresin üzünü köçürərkən azacıq dəyişikliyə məruz qalmış girişində də öz əksini tapmışdır. Fəqət Mxitar Qoşun “Salanamə”də onu “alban katalikosu” kimi təqdim etməsinə rəğmən, dəyişdirilmiş mətnədə Stepannos “bütün ermənilərin katalikosu” kimi təqdim edilir: “Haybatlı ari vardapetinq yasağını, bu Törə bitikini xoltxasından Sdepannos qatoqigosninq barça ermenilikninq”.

Əsərin digər yerlərində də Stepannosun adı redaktəyə məruz qalmış və onun adının yanına “bütün ermənilərin katalikosu” ifadəsi əlavə edilmişdir. Bu halla biri-birinin surətləri olan hər üç əlyazmada rastlaşırıq (Tuncay, 2010, s. 145-148).

Bu məsələnin üzərində çox ciddi durmağa ehtiyac var. Məsələ burasındadır ki, XIII əsrdə yaşamış və dövrümüzədək alban (qarqar-qıpçaq) dilində “Alğış Tenqrigə, Nersess gatoğiqosnunq aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə”

adlı bir moizəsi yetişmiş başqa bir alban katalokosu Nersesə münasibətdə də eyni halla rastlaşırıq. Həmin moizə Polşa Milli Muzeyinin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmada, eləcə də 1126 №-li Venesiya əlyazmasında yer almaqdadır. Nersesin adı çəkilməsə də, eyni mətn “Alğış surp Erortutiunğa” başlığı altında 1618–ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderlanda) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir. Eyni mətnin ilk 8 bəndi müəyyən fərqlə Venesiyada, Müqəddəs Lazar adasında yerləşən Erməni Mxitaristləri İttifaqında qorunan 11 №-li əlyazmasında da var. Burada mətnin əvvəlinə sonradan əlavələr edilmişdir:

“Alğış surp Nerses, ermenilər gatoğiqosununq aytkanı.

Alğışı surp Nerses, ermenilər gatoğiqosununq aytkanı, xaysı ki çıxarıptır künnünq 24 sahatı üsnə da tiyər hər krisdan adəmisinə kündə 3 kez aytma bar yürək bilə, xaysı ki tapar boşatlıx yazıxlarga” (Tuncay, 2010, s. 157-158).

Ola bilsin ki, burada məqsədyönlü təhrif yoxdur. Çünki “erməni” adı o dövrdə “monofizit” kəlməsinin sinonimi idi və bütün monofizit xalqların, o cümlədən hayların, albanların və s. xalqların məzhəbini bildirirdi. Çəşqınlıq oradan qaynaqlanır ki, bu gün haylar bütün monofizit xalqların tarixlərini mənimsəyərək özlərinə saxta bir tarix düzəltməyə girişdikləri üçün “erməni” adını “hay” etnik adının sinoniminə çevirməyi bacarmışlar. Və hər kəs də fərqi nə varmadan bunu elə beləcə də qəbul edir.

Yenidən Stepanosun üzərinə qayıdaraq qeyd edək ki, onun qəbri Qafandakı Vaanvəng adlı alban monastırının həyətində yerləşir. Həmin qəbrin başdaşında yazılıb: “Mən, Albaniya katalikosu, hökmlü Stepannos taciklərin (müsəlmanların- Ş.H., B.T) təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Şahanduxt və bacısı Kata tərəfindən tikdirilmiş kilsəyə gəldim və burada rahatlıq tapdım. Tanrı məni mükafatlandıraraq yuxarı mərtəbədə yerləşdirdi. Tanrı məliyimizi (Qafan məliyi Senekərimi - Ş. H., B.T) öz qüdrəti ilə

qorusun”.

Qeyd edək ki, Səlcuqluların və onların davamı olan Eldə-nizlərin hakimiyyəti illəri tarixə Azərbaycan, o cümlədən alban mədəniyyətinin renesans dövrü kimi düşüb. Təsədüfi deyil ki, Mxitar Qoşun “Alban salnaməs” və “Törə bitigi” kimi əsərləri məhz həmin dövrlərin məhsuludur.

Mxitar Qoş haqqında əsas məlumatları Giraqos Gəncəlinin “Tarix” kitabından alırıq. Giraqos Gəncəli sözügedən kitabın “Mxitar vardapet haqqında, haradan olması və necə adam olması barədə” başlıqlı XIII fəslində yazır:

“Bu məşhur, müdrik alim Gəncədən, xristian valideynlərin ailəsindən idi. Valideynləri onu müqəddəs kitabları öyrənməyə göndərmişdirlər. Həddi - *bülüğa çatdıqdan sonra isə o, ruhani olmağı* qərara aldı və heç vaxt evlənməyəcəyinə söz verdi. Ruhani vəzifəsində olduğu uzun illər ərzində o, müqəddəs kitabların və onlardakı müqəddəs kəlamların mənasını dərinləndirərək etməyə *çalışmışdır. Tale onu “Tovuzlu” ləqəbi ilə tanınan, müdrik və alim* adam kimi ad çıxaran vardapet Yovhannes ilə rastlaşdırdı.

Çox illər dünyəvi həyat tərzini keçirdikdən sonra, arvadını itirirmiş və evlənməməyə söz vermiş bu şəxs ömrünün qalan hissəsini müqəddəs kitabların tədqiqinə sərf etmiş və vardapet rütbəsi qazanmışdı. Mxitar onun yanında çox vaxt keçirir və ondan elm öyrənirdi.

Vardapet Yovhannes səyahət etməyi, tez-tez yer dəyişməyi sevirdi. O, insanlara Tanrı sözünü çatdırır və onları əməlisalehliyə dəvət edirdi. O, xristian adət - ənənələrinin yenidən bərpası üçün *çox şey edirdi, çünki həmin dövrdə çoxları qırxgünlük mərasimlər zamanı, şənbə və bazar günlərində ibadətini pozurdular. O, adamları ibadətlərində sabitqədəm olmağa, tək-cə şənbə günləri deyil, həftənin bütün günlərində əzabkeşləri yad etməyə, bazar günləri isə İsanın dirilməsini qeyd etməyə səsləyirdi. Beləcə, alligünlük ibadət mərasimləri hər tərəfdə bərqərar oldu. Onun və*

digərlərinin yanında yaşayan Mxitar vardapet rütbəsini qazandı. O, bununla da kifayətlənmədi və qərbə, Qara Dağ adlanan yerə, orada dərs deyən vardapetlərin yanına yollandı. *Özünün də vardapet olduğunu gizlədərək, onlardan çox şey öyrəndi*, (sonra) Karin şəhərinə gəldi. Orada gürcü *çarından* qaçan və bu şəhərdə yaşayan Qurd adlı əməlisaleh bir xristian işxanı tapdı. Onunla tanış olub, onu doğma atası kimi sevdi. Bundan sonar vətəninə geri döndü. Onun şöhrəti tez bir zamanda bütün ölkələrə yayıldı və çoxları ondan ilahiyyat dərsi alırdı. Daha sonra müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığına görə, Albaniya katalikosu Stepannosun dəvətini qəbul edib, Xaçın vilayətinə, Atrek bəyi Vaxtanqın və qardaşlarının yanına gəldi. Onlar onu çox böyük hörmətlə qarşıladılar. Orada bir neçə il qaldı...

...Vardapet Mxitar işxanın (Qurdun - Ş. H., B.T.) öz əyalətinə geri döndüyünü eşidər - *eşitməz, aralarında olan xoş müna-sibət və məhəbbəti* yada salıb, onun yanına gəldi və Axstev çayının sağ sahilində yerləşən Qoşavəng monastırında məskunlaşdı. Monastırın başçısı onun şagirdi, Sarğavaq adlandırılan vardapet idi. O onu (Mxitarı) sevinclə qarşıladı və şəxsən qulluğunda durdu..." (Киракос Гандзакечи, 1961, s. 141-142).

Mxitar Qoşun "Törə bitigi"nin alban (qarqar - qırçaq) dilində üç əlyazma variantı məlumdur ki, onlardan biri hazırda Polşanın Vrotslav şəhərində, Ossolinskilər adına Milli İnstitutun kitabxanasında (1916/II №-li əlyazma), digəri Avstriyada, Vyana-dakı erməni mxitaristlərinin mərkəzində (468 №-li əlyazma), üçüncüsü isə Fransada, Paris Milli kitabxanasında (Arm. 176) qorunmaqdadır.

Əsər dövrümüzədək bir çox əlavələrlə gəlib çıxmışdır. Bu da təbiidir, çünki müəllif hələ sağlığında kitabı, ondan sonrakıların da əlavələr etmələrinə və qanunlar toplusunu daha da təkmilləşdirə bilmələrinə şərait yaradacaq bir tərzdə qələmə aldığını söyləmişdir.

Mxitar Qosun adı ilə bağlı olan Qosavəng monastırı

Bu barədə müəllif özünün Venesiya şəhərindəki San – Lasaro mxitaristlərinin monastırında saxlanılmaqda olan (1237 №-li əlyazma) “Alban salnaməsi” əsərinin əlyazmasında xəbər verməkdədir. Mövzu ilə bağlı Ziya Bünyadov yazır: “1237 №-li əlyazmasının belə bir sonluğu vardır: “Bizim Qanunlar Kitabının (Qanunnamənin – Z.B.) bu hissədə yarımçıq qoymağa məcbur edən xilaskarımız İsayə və onunla birlikdə Ruhani Atayə və Müqəddəs Ruha eşq olsun! Lakin biz bu sonluğu yazmaqdan qabaq “Qanunlar Kitabı burada sona yetir” - dedikdə bu, həmin kitabın sonu deyildi; biz ehtimal ki, işimizi hissə - hissə davam etdirmək üçün fasilə verməyi qərara almışdıq. Həm də yazmağı elə davam etdirmək istəyirdik ki, bizdən başqa yazmaq, həmçinin nəyi isə əlavə etmək qərarına gələnlərə mane olmayaq...”

Fəridə Məmmədova isə yazır: ““Qanunnamə” sonrakı əsr-

lərdə də, çox güman 1836–cı ilə qədər alban xristianları üçün öz həyatiliyini itirməmişdir. O, digər xalqlar arasında da yayılmışdı. Gələcəkdə “şəraitə, habelə həyatın və dövrün tələblərinə görə” “Qanunnamə”də düzəlişlər aparılması, oraya əlavələr edilməsi və onun zənginləşdirilməsi barədə Qoşun arzusu çin oldu.”

Mxitar Qoş bu arzusunu Həzrət Musanın (ə) kitablarını eyni vaxtda yazmaması, ondan sonra daha 12 peyğəmbərin onun başladığı işi tamamlaması, eləcə də “İncilin” eyni vaxtda və eyni adam tərəfindən qələmə alınmaması ilə əsaslandıraraq, istəyini belə dilə gətirmişdir:

Mxitar Qoşun qəbri üzərində ucaldılmış tapınaq

“...Xayıp tiyəsidir bilməgə ki, tügüldür yalnız bu Törə bitiki, xaysın ki hali yazıyır biz, tügül yalnız menden bolğay tügəllənməki munqar, zera oxşaşı bar ğanonkka, ne türlü ki, ğanonk birdən yazılmadı, a ne bir yerdə, a ne bir adamdan, yoxsa az-az yazıldı, *əvəl arakellərdən, sonqra Niqiada, sonqra Puzandiada, andan* sonqra Epesosta, alay ox bu Törə bitiki. Əvəl başlanmağı mununq bizdən boldı, da bizdən sonqra kerək ki, az-az yazılğay da tügəl bolğay, zera qanonktan boyruxtur, yılda 3 kez joqovk bolğay, da terğöv etkəylər, egər ki dünyada nema yanqı badiyət çıxıp esə, ani barça baxıp, ari atalar artıxsılıxını kerə salğaylar da toğru yolğa keltirgəylər. Bu türlü tiyəsidir bilmağə yarqu bitiklərinə: necə ki yənqi nema törə yoluxsa, da terğəp, uslular baxkaylar toğru esə, yazğaylar ani da bu bitiktə. Egər ki kimsə es yoxsa, tapar barça ari bitiklərdə bu türlü ki, az -az ilgəri kelip tügəllənəptir. Ne türlü Ararack bitiki Movsestən tügül ki birdən yazıldı, alay ox 12 markarelər düğül ki bir zamanda yazıldı ya 1 adamdan, alay ox barça markarelər. Bu türlü surp Avedaranlar da tügül ki, bir zamanda yazıldı, ya 1-indən, hər biri yazdı kendi vaxtı bilə, ol türlü bitikləri Boğos arakelininq. Dağı da köp bitiklər ari atalardan u vardapetlərdən yazıldı kendiləri vaxtına. Bu türlü orinaq bilə bu bitikni də biz başladıq yazmağə. Egər bizdən az-az ilgəri kelip yazıldı esə, emdi də egər köplərdən yazılsa özgə vaxtlarda, nema eksiklik tügüldür, yoxesə tek toğru törə bolsun ki, barça yaxşılar biyəngəylər də mununq eksikin tügəlləgəylər.”

Çağdaş Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi: “...Eləcə də bilmək lazımdır ki, hazırda yazmaqda olduğumuz bu “Törə bitig”i ehkam deyil, yalnız bizim tərəfimizdən tamamlana bilməz. Çünki o, birdən - birə peyda olmayan, bir adam tərəfindən və bir yerdə qələmə alınmayan, əksinə, parça – parça, öncə həvarilər tərəfindən, sonra Nikeyada, daha sonra Bizansda, ondan da sonra Efsədə yazılan qanunlar kimidir. Eləcə də bu “Törə bitiki”. Onun başlanğıcı bizim tərəfdən qoyuldu və vacibdir ki, ona

əlavələr edilsin və o təkmilləşdirilsin. Çünki qanunlar ildə 3 dəfə toplanan müqəddəs atalar tərəfindən təhlil edilməli, dünyada baş verən yeniliklər diqqətə alınaraq, lazımsızlarından təmizlənməli və onlara düzəlişlər edilməlidir. Qanun kitabları ilə də eyni cür davranılmalıdır. Müdrik adamlar bütün yeni qanunları gözdən keçirməli, təhlil etməli və zəruru olanlarını kitaba əlavə etməlidirlər. Əgər diqqətlə baxan olsa, görər ki, müqəddəs kitablar da eyni qayda üzrə təkmilləşdirilmişdir. Necə ki, Musa “Varlıq” kitabını eyni vaxtda yazmayıb, 12 peyğəmbərin kitabları da, eləcə də digər peyğəmbərlərin kitabları bir adam tərəfindən və bir vaxtda qələmə alınmamışdır. Eləcə də müqəddəs “İncil” birdən-birə və eyni müəllif tərəfindən yazılmamışdır, *əksinə, hərə öz dövründə yazmışdır. Eləcə də Pavelin* müraciəti. Eləcə də müqəddəs ataların və müəllimlərin hərəsi öz vaxtında yazılmış kitabları. Əgər bizdən öncə yazılmışsa və bundan sonra çoxları yazacaqsa, bu, əskiklik deyil, yetər ki, qanunlar doğru olsun, əməlisaleh adamların xoşuna gəlsin və əyər - əskiyyə aradan qaldırılsın”.

Bu cümlələr “Törə bitiki”nin alban dilində dövrümüzədək yetişmiş əlyazmalarının son cümlələridir. Vortslav variantında bundan sonra Oksent oğlu Xaçeresin XVI əsrdə türkcə (alban – qıpçaq dilində) tərtib etdiyi qanunlar, ardınca isə polyak dilində əlavə edilmiş mətn gəlir. Vyana variantında bunlar yoxdur. Əvəzində Vyana əlyazmasında kiçik bir kolofondan sonra Mxitar Qoşun qələminə məxsus olduğunu ehtimal etdiyimiz xristian məzmunlu müxtəlif didaktik hekayələr yer alır ki, onlar XII əsr, bəlkə də daha qədim türkdilli (qıpçaqdilli) Azərbaycan (alban) ədəbiyyatının şedevrləri hesab edilə bilər (Tuncay, 2010, s. 81-82).

Mxitar Qoşun dövrümüzədək ana dilində yetişən əsərlərindən biri də “Alğış tum zamanna” (Bütün zamanlar üçün şükür duası) əsəridir. Bir çox əlyazmalarda sadəcə “Alğış tum zaman” adı ilə keçən bu duanın məhz Mxitar Qoş tərəfindən tərtib

edildiyini Saltıkov Şedrin adına Sankt - Peterburq Dövlət Kitabxanasında qorunub saxlanmaqda olan, alban dilindən erməni dilinə tərcümə olan, fəqət başlıqları alban dilində verilən bir dua kitabındakı qeydlər sübut edir. Söhbət sözügedən kitabxananın əlyazmalar şöbəsində “Dorn 636” şifrəsi altında saxlanılan əlyazmadan gedir. Həmin əlyazmada haqqında söz açdığımız dua “Aytkanı Mxitar vardabetning. Alğış tum zamanına” (Vardapet Mxitar qoşun dilindən. Bütün zamanlar üçün şükr duası) adı altında verilmişdir. Həmin əsərin aşağıdakı qısa variantı Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmadan dərlənmişdir. Eyni mətn “Alğış tum zamanına” başlığı altında 1618–ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderlanda) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir. Təqdim edilən bütöv variant isə 143 №-li əlyazmadan dərlənmişdir Bu əlyazmada əsər “Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Jisus Krisdosğa xarşı. Aytılğan Mxitar surp vartabedning, evet tiyişlidir kendin aytma surp Badaraknıng zamanında ” başlığı altında qeyd edilib.

Təqdim edilən mətnlərə XVI əsrdə edilmiş redaktə və əlavələr qalınşırıftlə verilir.

Aytkanı Mxitar vartabedning Alğış tum zamanına

Ari Canı Krisdosnunq, arıt meni.

Teni Krisdosnunq, saxla meni.

Xanı Krisdosnunq, içir meni.

Köksündən çıxkan suvu, tümüzlə meni.

Xıyınları Krisdosnunq, xuvatlat meni.

Yaxşı ütücü Krisdos, işit men yazıxlı da kerəksiz xulunqnu, da kerı bolma mendən, da yaman işkildən saxla meni. Da xolar-men sendən, Biy yarlığovucu da şağavatlı, kerı bolma mendən,

da ölüm künümdə keri bolma mendən, da arzani et meni, işanmağan fərəhlikkə, zera sensen, Biy, işançm da fərəhlikim da seni maxtarmen menqi menqilik, amen.

**Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Yisus Krisdosğa xarşı.
Aytılğan Mıxtar surp vartabedninq, evet tiyişlidir kendin
aytma surp Badarakninq zamanında**

Biy Tenqrim benim Jisus Krisdos, sözü da sıfatı Atanınq, tiri da tiri etüci, umsa da xutxarılmıxı barçasınınq, xaysıları ki sarnarlar sanqa. Xaysı ki bağışlarsen arzanilikimizdən artıx da berirsən xolğanlarğa barça kerüklürin alarınınq. Zera dügül ki yalğız yaratınnq, yoxsa ekincidə yaznıxlanğanımızdan sonqra taptınnq xıyımlarınınq bilə xaçınınınq seninq da hər kez də beriyirsən kendi kendinqni tirliki da xutxarılmıxı üçün adamlarınınq, dağı artıx duşmanlarğa da heçkə berücilərgə buyru xunqnu seninq, ne ki dostlarğa da sövücilərgə seni. Anınq üçün uludur çax kökkə dinqrə yarlıxamaxınq seninq da bütün dünyaya körüldü haybatınq seninq.

Da alay bek biyikləndi başxışlarnınınq seninq nışanları ki, dügül yalğız adam milləti tamaşalanıp unutuluyırlar, yoxsa köktəgi xuvatlılar da, xaysıları ki dağın yuvuxturlar sanqa.

Nedən ki seskənip haybatlıyırlar tıyğısız avaz bilə aytıp: «Ari, ari, ari Biyi xuvatlılarınq». Neni ki biz də, övrənip alardan, sarnıyrbiz seninq ölümsüz xurban bolğan zamanınqda, birlənip tensiz sanlılar bilə, [tek yalğız seni alğışlarbiz, zera ortamızda körüp aytovsuz sağışnı da bizim bilə bolğan orinaöin könü ölümünqnünq adəmilikkə körə, alar da bizim bilə yırlıyırlar alğış yırların. Zera egər ki alar bolmaslar bilmə yolun ögməxninq, yalğız tek ari çaxırıp atınqni, yüzlərin da ayaxların yapup, ya biz ne türlü alğış da *şükürlük sunğaybiz?*

Evet yalğız seni alğışlıyıx titrəməx bilə da inam bilə yuvux-

lanıyix körümsüz [da körümlü] aytovsuzluxunqa.

Alğışlarbiz Atanı yeberüçini xutxaruçınqni.

Ağışlarbiz Ari Cannı tügəllövüçini da arıtucını sezikli orinağnıq.

Alğışlarbiz yetövsüz seninq aşaxlıxnıqni.

Alğışlarbiz ulu seninq tatlılıxnıqniq erkinq.

Alğışlarbiz seni ki, teninqni berdinq bizgə [hakimlik tirlikkə.

Alğışlarbiz seni ki, xanınqni seninq berdinq bizgə] arınmaxlıxka.

Alğışlarbiz seni ki, otu tenqrilikinqniq seninq küydürməstir tarbiyatımızni topraxtan.

Alğışlarbiz seni ki, olturupsen keerovpelərdən yoğarı da tınıyirsən arilikniq seğanında.

Alğışlarbiz seni, xaysın ki kötürməslər barça köklər, kötüriyirlər materiyalını da ini yığövlər.

Alğışlarbiz seni, xaysın ki, yoğarığı köklər da toxuz tasları tensizlərinq kendilərində tutulmaslar, kötüriyirlər on barmaxları kahanalarınq.

Alğışlarbiz [seni], xaysın ki, serovpe klişçalar bilə beriyir edi ağzına markareninq, da hali prespecenstvo bilə ülüsləniyirsən xol bilə topra xlılarğa da barmaxlar bilə beriyirsən ağızğa.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki, igrənməssen igrəncilikindən ten işlərindən, yoxsa arıtıyirsən arilikinq bilə seninq.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki türlü-türlü yazıxlarnı körümsüz etiyirsən adam oğlanlarınq, xaysılar ki inam bilə umsanırlar sanqa.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki posrednictvosu bilə teninqniq da xanınqniq seninq barıştıyirsən Atanqni seninq biz oğullux diftərindən buzulğanlar da yatlanmışlar bilə yazıxlardan utru.

Alğışlarbiz seni, xaysı ki ilgərtin orinağın ari teninqniq

seninq da xanınqınq körgüzdüinq *sezikli orinağlar bilə tür-lü-türlü* zamanlarda - Apel bilə da Noy bilə, Melkiseteg bilə da Apraham bilə, Sahaq bilə da Jaqop bilə, da çıxkandan sonqra Mısırdan Movses bilə da Aharon bilə, Jesu bilə da Samuel bilə, Tavit bilə da Solomon bilə, da paxıllı Eğiay bilə.

Da barça orinağların tamamladıinq, sözü Atanınq Jisus Krisdos, vernadunda sezikli da materiyalrı nemələrdən köktəgi da canlı ündəlməx bilə sekretni ari badaraknınq, ari arakellərgə aytıp: “Bunu etinqiz benim işadağlıxıma Yənqi Törədə” - dağı artıx, ne ki Movsesninq, etip dekret: «Kimlər ki yeməsələr, bolmastır alarınq tirlikləri”.

Da yegənlərgə da işkənlərgə – sıxınmaxrı sendə da seninq alarda xaysı ki inanıyırmen bolma arınmaxlıx dünyəğa xanıx bilə seninq surp Jovhannes avedaranıçkə körə ki, xanı Tenqri Oğlununq arıtır bizni yazıxlardan, zera toğru teninq da xanıq seninq tğəl *çəşməxlixdir da xutxarılməxlixdir bağlarından yazıxlarınq.*

Na men bu zamannı yollu anqıyırmen kendi xoltxaları mabarçasına tapma boşatlıx ölülərgə da tirilərgə.

Ey barçasından yaxşı Jisus Krisdos, berüci başxışları, hali kelip necik suçlu bolğan alınqqa seninq, zera egər ki arilər barçası bir yerdə hasrəttirlər yaxşılıxınqqa seninq da parexosluxunqqa, ne türü dağın artıx men də tüşkən şnorh-kunqdan!

Zera ki hali yarlıxamasanq, xaçan ki açıpsen eşikin ay-tovsuz müft başxışlarınq, xaçan bersərsen *özgə zamanda?*

Zera egər yoluxsa kimsə padşahınq sexanıma yeməx zamanında da andan boş çıxsə, xaçan bolğay toyunma zırgel bolğan spulrıy başxıştan?

Zera ki toğru bu zamandır alma sendən xoltxamrı benim, necik ki alarda tatlılıx zamanında.

Zera egər ki, xaçan bu zaman bütün dünya, yer u kök bir

Yerdə parexosel bolıyırar, işitməsənq, dağın xaysı zamanda yığıştırgaymen barçasın?

Zera egər ki negincə alğasalanıyırar tensizlərinq böləkləri comartlıxına başxışlarınqınq seninq, da tek yalğz alğış sunıyırar, na egər ki hali almasam, na, xaçan tərəzügə xoysanq, ne türlü bolğaymen alma?

Da xaçan ki çaxırıp aytıyırar: “Yarlığa seninq yaratkanlarınq”,– manqa ülüş berməsənq, xaysı özgüləri bilə bolgaymen alma?

Xaçan toğru buyruxunqa körə seninq arınmasam bütün dünya bilə ari xanınq aşıra seninq, sonqra kim je meni arıt-kay?

Zera bolmandır men xutulma kendi uçınoklarım bilə, da ne özgə zaman tapma vaxtnı alğışka sanqa yöpsünövlü, evet bu zamanğa tözdüm ki, başxışlarınq arzanı tapulğaymen boşatlıxına yazıxlarnıq.

Yənə də xolıyırmen erincəklikim üçün benim, kləsə ki, senimqki hadirdir, evet inanırmen alma yalğız sendən, tüşkən barça yaxşı əməldən. *Da artıx bu fikirdə toxtattım, kendi kendininq biyəncli bilip zamannı, xolarımen sendən, Biy, bolmağay ki hali də boş xaytarğaysen meni ölçüvsüz başxışlarınqdan seninq, Biyim, xaçan axıyır, necik rıka toluluxundan tenqizninq, ululuxunqunq başxışları, xaysılardan ki manqa da bir tamcı yetkincədir, zera seninq azğına bergəninqninq ölçüvsüzdür ululuxu da artıxtır, ne ki terənliki tenqizninq. Zera egər ki saçılmaxında günəş yarixinıq yarıxlanmasam, kecə ne türlü bolğay yarıxlanmağa? Da xaçan ki müft onqaltucı yuvuxsen da tirlik hakimlikin berməsənq, dağın xayda tapkaymen hakim? Egər ki ölüdən turğanınq yoluxup ölsəm, meni kim turğuzğay?*

Egər ki sen, ki tarbiyatınqdan xocalatuçısen, miskinlikimni kötürməsenq, na xaysına dağın bariyim xocalardan? Egər ki xanlıxınq seninq tüşüp bolmasamda bunqar dek

hanuz tutsa meni buyruxcısı bu dünyanıq, dağın xaçan xarşı turucımnı sürsərsen? Xaxıyırmen hali zera açıxtır eşikinq, ber prespekenstvonu ki, algaymen.

Eminliki bilə dünyanıq, xaysı ki beriyirsən, ber manqa da eminlik xalabalıxlarından kendi xılınganlarımnıq. Eminliki bilə yığövnünq toxtat teprəngən canımnı menim.

Kahanajabedlər bilə da kahanalar bilə, sargavarklar da tıbir da barça uxdu bilə surp yıxövnünq közətücü xuvatınq bilə seninq meni də kölgənq tibinə seninq berkəytkin.

Padşahlar da buyruçılar, hetmanlar da jolnerlər bilə meni də yenqücü etkəysen körümsüz duşman üsnə.

Keçkənlər inam bilə dünyadan anqğın meni də, Biy, yazıx bilə *ölgənni, xaysıların ki, çıxarıyrsen terənlikindən antuntkunnq, alar* bilə çıxar meni də yamannıq zındanından miçnortluxu bilə ari teninqninq da ari xanınqninq seninq.

Atağa seninq benim üçün də bolğaysen pərexos, inam aşra meni də toğru etkəysen, necik xaraxçını, zera men də inanırmen, Biy, xanlıxınqda seninq anqğın meni də.

Etkin erkinqni Atanqninq seninq, zera anıqdır kləgəni ki, kimsə tas bolmağay. Ol igitlər bilə turğuzğaysen meni də, xaysıların ki turğuzsarsen alınına Atanqninq seninq. Uludur yarlıxamaxlıx, da anı kliyirsən dağın artıx, ne ki bütöv xurbanıq, etkin sen də yarlıxamaxlıx.

Bilirmen ki, ölçüvsüzdür seninq yarlıxamaxınq, evet men kendimninq yamanlıxlarımdan xorxıyırmen ki, boş çıxarmağaylar meni andan ya yarlıxamaxınqdan. Arzani etkin meni hali da *şükürlənm yarlığamaxınqdan seninq.*

Şükürlümen sendən, Biyim ki, arzani ettinq meni körümünə ari teninqninq da ari xanınqninq seninq.

Şükürlümen ki, titrövlü da xorxulu işittim alğış avazın. Şükürlümen ki, seninq Tenqrilik gələcilərinqni işittim.

Şükürlümen ki, taşlanmadım seninq sözündən, necik kazan

sürülgən.

Şükürlümen ki, canımnı umsa bilə toldurdunq da yürəkimni fərəhlik bilə.

Ne türlü alğışnı ya xaysı şükürlüknü sanqa sunğaymen, egər arzani etsənq meni tirlik ötməkinə da ölümsüz pajajınqa seninq?

Zera egər ki alar, xaysıları ki tek kördülər, san aldılar sendən, könü bilücidən, xaysı sanlıxnı tapmağaylar, kimlər ki ülüşlü bolıyırlar.

Zera egər ki ol, xaysı ki seni, sözüñ Tenqrininq, aytovsuz adam tilinə, toğurdu da san berdi kendi kendinə, xaysı ki toğru sanlıdır, ne xadar sanlıxka bolğaylar arzani, xaysıları ki hər kez seninq ari teninqni da ari xanınqnı ujivat etiyirlər!

Da bu başxış sendən dağın yoharıdır, ne ki estən da axıldan dügül yalğız yerdəgilərninq, yoxsa köktəgilərninq də, xaysı ki titrəp seskəniyirmen, bolmağay ululuxuna körə bununq kləğəy-sen oxşaşlı arzanilikində.

Da bu belgili körümdür ki, dərman yoxtur bunqar manqa.

Zera egər ki arilərgə xorxulu basxışlar bilə, ne türlü bolğay men murdarğa?

Egər serovpelər da kerovpelər yüzlərin yapıyırlar, men ne türlü harsız sürət bilə baxkaymen?

Egər ki kök olturğucunq seninqdir da yer podnojokudur ayaxlarınqninq seninq, men ne türlü sıxınma sanqa benim içimdə smit etkəymen?

Egər ki sen barçanı tolduriyirsən, men ne türlü kendimdə xabul etməgə umsa tutkaymen? Egər yergə baxsanq, berirsən titrəmə bunqar, yuvuxlasanq tağlarğa, na tutuşurlar, benim xaysı xuvatım turğay alınqa seninq?

Yamandırmen, ya manqa bu ariliklə yuvuxlanma da sərgərdanlıxtır yıraxlanma, a zvlaşça ki, toğru sımardlıninq aytnp: “Egər ki xaysı yeməsə tenimni benim, tirliki bolmas-tır boyunda kendininq». Oştı belgili vıznavat etiyirmen ki,

men ölgənmen da seninqdir meni ölüdən turğuzma.

Yoxtur manqa da ni heç də bununq içində fikir etmə arzanilikimni benim. Sen baxkın, yapuxlar bilüci, ber da onqarğın arzanilik bilə bundan sonqra Atağa seninq yalbarma.

Kləsə ki dügülmen arzani, necik yaraşır, yoxsa ne xadar da esə yoluxkaymen aninq adam sövüklükünə da haybatlağaymen seni Atanq bilə seninq barçadan xuvatlı, da barçadan ari, da könü Ari Caninq bilə hali da hər kez da menqi menqilik. Amen.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mxitar Qoş özünün yaşadığı dövrün salnaməsini qələmə alıb və həmin salnamənin tariximizin qaranlıq səhifələrini öyrənmək baxımından önəmi böyükdür. Aşağıdakı sitatadan belə aydın olur ki, müsəlman türklər və ümumiyyətlə müsəlmanlar xristianların sərbəst toplaşmasına, müzakirələr aparmasına, ibadətində qətiyyənlər mane olmamışlar:

“Tavağanın 588-ci ilində (15.II.1139 -14.II. 1140) Ərməniyyə katalikosu olan müqəddəs ata patriarx Kirokosun nəslindən olan Ərzurum yepiskopu Sahaq, məşhur Davud vardapetin şagirdi, ölkəmizin vardapedi Kirkorun təşəbbüsü ilə və onun xahişinə əməl edərək, öz adamları ilə birlikdə Ərməniyyədən Albaniyaya gəldi.

İndi müqəddəs ata Sahaq bu Albaniya ölkəsinə gəldikdə hamını Qurigen məliyin oğlu məlik Abas Baqratunun evinə, öz yanına çağırırdı. O da hamını Tovuz qalasında onun ətrafında topladı. Bura bu müqəddəslər və yepiskoplar cəm oldular:

Abas məliyin qardaşı Davud məlik, Qurigenin oğlu, onların qardaşı müqəddəs ata Stepannos, Davud vardapetin şagirdi Sərqis vardaprt, Gəncə arxiyepiskopu Kirkor, Sərqis vardapetin şagirdi yepiskop Sahaq, Koqt vilayəti və Şəmkir şəhərinin yepiskopu Stepannos, Şəmirməcər yepiskopu Sərqis, Qabr yepiskopu Manuel, Həşibəng keşişi Sərqis.

Bu yığıncağın başında Ərməniyyə katalikosunun baş yepis-

kopu müqəddəs Sahaq, habelə tərkî - dünya və müqəddəs vardapet Sərqis dururdu.

Beləliklə, onlar gurultulu mərasim və təntənəli ibadət şəraitində rəhmətlik Albaniya katalikosu müqəddəs ata Stepannosun qardaşı oğlu Kirkoru Albaniya katalikosluğuna layiq gördülər. Həmin məclis günü tre ayında, Tavağanın 27 tre 588–ci ili (11. VI. 1130.) Işıqlı Dirilmə günü ilə Müqəddəs Ruhun Zühuru günü üst -üstə düşdü.

Bundan sonra nümayəndələrin hər biri öz evinə qayıtdı. İslaholma günündə (30 iyul 1139-cu il) yenidən hamı Katalikos qalası adlı qalaya toplandı. Bu dəfə yuxarıda adını çəkdiyimiz yepiskoplar, vardapetlər, müqəddəs atalar, habelə başqa vardapet və ruhanilər öncəkindən çox gəlmişdi. Həmin gün onlar daha iki yepiskop seçib, müqəddəs yağ üçün xeyir-dua verdilər. Sonra müqəddəs yağdan bütün şəhərlərə bol-bol payladılar. Onlar bu kilsə məclisini bayram edib, şənlikləri Müqəddəs Ruhun Ucalması gününədək (17 sentyabr 1139–cu il) davam etdirib hamılıqla Tanrıya alqış edib sevindilər” (Mxitar Qoş, 2006, s. 264-265).

Mxitar Qoşun verdiyi məlumatlar içərisinsə Gəncədə baş verən zəlzələnin təsviri və xristian gürcülərin bundan istifadə edərək törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumat da çox maraqlıdır. Yazılanlatdan belə aydın olur ki, diofizit gürcülər təkcə müsəlmanlara deyil, monofizit xristianlara qarşı da çox amansız olmuşlar:

“Areq ayında, bu ayın 18-ci günündə, şənbəyə keçən gecə, Müqəddəs Georgi bayramı günündə (30. VIII.1139) Tanrının dünyaya qəzəbi tutdu, yerin hiddəti və böyük dağıntılar dəhşətlə yayılaraq bu Albaniya torpağına da çatdı, necə ki deyilib: “(Tanrı) gözünü yerə dikir, o da titrəyir”. Bu zəlzələ nəticəsində bir çox şəhərlərdə, Parisos və Xaçın vilayətlərində, istər düzənlikdə, istərsə də dağlarda çox yer dağıldı. Zəlzələdən paytaxt Gəncə də əhalisi ilə birlikdə məhv oldu. Dağlıq mahallarda əhalinin başına

uçan bir çox qala və kəndlər, vənglər (monastırlar) və kilsələrlə birlikdə viran oldu. Viran olmuş qala və binaların altında çox sayda adam tələf oldu. Bu hadisə tavağanın 588-ci ilində baş vermişdi.

Zəlzələnin baş verdiyi elə həmin gündə Davud məliyin oğlu, Gürcüstan məliyi Demetre böyük bir qoşunla hərəkət edərək, Arran vilayətinə gəldi. O öz sərkərdəsi İvanenin başçılığı altındakı qoşunla paytaxt Gəncə şəhərinə çatdı. Onlar sağ qalan şəhərlilərin üstünə qəddarcasına və kobudluqla hücum edib, hamını qılıncdan keçirtilir, ya da özlərinə qul etdilər. İşgalçılar möhtəşəm bir şəhər olan Gəncənin birdən-birə cəhənnəmə çevrildiyini (çünki buradakı qızıl xəzinələri insanlarla birlikdə gömmülmüşdü) gördülərsə də, əsla mərhəmət göstərmək istəmədilər. Qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb özləri ilə apardılar. İşgalçılar öz basqınlar və işgəncələri ilə (xalqa) zəlzələdən daha çox əzab verdilər. Zəlzələ zamanı bizim vardapetlərimiz Sərqis və Kirokor fəlakətin qəzəbinə dözə bilməyib, özlərini Tanrıya bağışladılar.

Bir neçə gün keçdikdən sonra müsəlman əmirilərindən farsca “Cahandar” adlandırılan Qara Sonqur adlı birisi Əcəm torpağından hərəkət edərək, bu Arran vilayətinə gəldi və ölkəni bərpa edib möhkəmləndirməyə başladı. O. Gəncə şəhərinin dağılmış divarlarını bərpa edərək, şəhərin hüdudları daxilində sülh yaratdı. Bundan sonra o, gürcü məliyinin hakimiyyəti altında olan ölkəyə yollanıb, onların əli ilə viran edilmiş ölkələrinin intiqamını aldı. Qara Sonqur gürcülər ölkəsinə birinci, sonra ikinci dəfə həmlə edərək, onları dəhşətə gətirib tir-tir əsməyə məcbur etdi. Onların istehkamlarını ələ keçirib, özünə tabe etdi və oradan Geqam vilayətindən keçən yolla geri döndü. Sonra o, Araz çayını keçib Adurbatakan sərhədlərinə çatdı və tavağanın 589-cu ilində (15.II.1140 – 13. II. 1141) vəfat etdi” (Mxitar Qoş, 2006, s. 265-266).

Aşağıda yazılanlardan isə belə aydın olur ki, Azərbaycan

xalqının formalaşması müsəlman oğuz türkləri ilə xristian qırçaq türkləri (albanlar) arasında bitmək bilməyən çəkişmələr şəraitində keçmişdir:

“Onun (Qara Sonqurun) yaxın adamlarından olub, Gəncə şəhərinin əmiri təyin edilmiş Qutluq adlı birisi həyasızlaşaraq, sultana qarşı çıxaraq, öz bəyliyindən kənara doğru yürüş təşkil etdi. O. Böyük bir ordu ilə Gəncədən çıxıb, Xudaharay dağlıq vilayətinə doğru hərəkət edərək, Katalikos qayası və bunun yaxınlığındakı Karapet qayası adlanan qalalarına yanaşdı. Qutluq hər iki qalanı uzun müddət mühasirədə saxlayıb, çox böyük çətinliklə ələ keçirdi və dağıdıb yandırmaqla onları viran qoydu. Müqəddəs kilsələr isə, tavağanın 591-ci ilində (14. II. 1142 – 13. II. 1143) Katalikos qayası qalasını tamamilə dağıdıb talan edənə qədər pozğunçuların tapdağı oldu. Nəticədə Qutluq üsyanı davam etdirərək bir neçə gün hakimiyyət sürdü. Lakin sonra Əcəm ölkəsindən Çavlı adlı bir sipəhsalar gəldi. O əmrində olan ordusu ilə qiyamçı Qutluğun oturduğu Gəncə şəhərinin lap darvazalarına qədər yaxınlaşıb, şəhəri bir ay mühasirədə saxlayaraq, ələ keçirdi və Qutluğu tutub gözlərini çıxartdırdı. Çavlı tavağanın 592-ci ilində (14. II. 1143 - 13. II. 1144) hamını özünə tabe etdi.

Elə həmin il məlik oğlu yepiskop Stepannos Xalınça qayası qalasında vəfat etdi. Çavlı isə lovğalıq edib, Xaçın dairəsinə hərəkət edərək, oranın bütün qalalarını ələ keçirdi, kilsələri dağıtdı, vəngləri (monastrları) yandırdı, adlı-sanlı adamları öldürdü, qoşunları əsir aldı və müxtəlif vasitələrlə hər şeyi dağıdıb məhv etdi. Sonra o buranı tərk edib yenidən Əcəm ölkəsinə qayıtdı.

Sonrakı ildə (1144 – 1145) Çavlı yenidən bu Aran vilayətinə qayıtdı və tələmtələsik Abas məliyin möhkəmləndirdiyi Tovuz qalasına həmlə etdi. O, böyük səylə bu qalanı uzun müddət mühasirədə saxladı və nəhayət, ələ keçirdi. Lakin Məlik Abas 594-cü ildə (13. II. 1145 - 12. II. 1146) gürcü məliyinin yanına yollandı. Elə həmin ildə Qurigenin oğlu Davud məlik Məsnə qalasında öm-

rünü Tanrıya tapşırırdı və yerinə oğlu Qurige keçdi. Çavlı isə ikinci dəfə Xaçına, Tancikə və Adahya doğru hərəkət etdi, çünki hələ birinci səfərdə ələ keçirmiş olduğu bu qalalar əlindən çıxmışdı: belə ki, həmin qalaları Çavlının əlində olduğu bu qısa müddətdə meşələrdəki mağaralarda gizlənmiş ayanlar öz qalalarına qayıdıb, müsəlmanlara qarşı üsyan etmişdilər. Bundan qəzəblənən Çavlı intiqam almaq niyyəti ilə onlara qarşı yürüş etdi.

Çavlı qalaları ələ keçirə bilməsə də, vilayəti talan etdi. O həmçinin həvari tərəfindən tikilmiş Dadunvəng adlı monastırı yeli-dibli yandıraraq, külə döndərdi. Sonra Çavlı Midiya ölkəsinə getdi və sultana qarşı üsyan edib, tavağanın 595–ci ilində (13. II. 1146 – 12. II. 1147) Zəncan şəhəri yaxınlığında əzabla öldürüldü” (*Mxitar Qoş, 2006, s. 266-267*).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində müsəlman oğularla xristian qıpçaqların (albanların), qıpçaq mülklərinin qarşıdurmasının kökü Səlcuqlular dövründən bir neçə əsr daha qədimə gedir və biz həmin qarşıdurmaya VII əsrin yadigarı olan “Dədə Qorqud” eposunda da şahid oluruq. Söhbət “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” boyundan gedir (*Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 37-51*).

QAFAN VƏ ARRAN ELDƏNİZLƏRİN (ELDƏ-GIZLƏRİN) HAKİMİYYƏT İLLƏRİNDƏ

Yuxarıda deyilənlərdən belə aydın olur ki, Qafan-Alban Məlikliyi Rəvvadilərin hakimiyyəti dövründə, daha dəqiq desək, Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Rəvvadilər sülaləsinin ilk nümayəndəsi Əbülhica ibn ər-Rəvvadın (981-988) Sumbat ibn İshaqı Bəlx (Qafan) bölgəsinin ilk məliyi təyin etməsilə tarix səhnəsinə qədəm qoymuş, 1166-cı ildə, yəni Eldənizlərin (Eldəgəzlərin) hakimiyyəti dövründə sonuncu mülük II Qriqorun gözlənilmədən ölməsilə tarix səhnəsini tərk etmişdir.

Azərbaycan Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə

Elmi ədəbiyyatda adı daha çox “Eldənizlər” (Eldənqizlər) kimi keçən, bir çox hallarda da “Eldəgəzlər” adlandırılan sülalə tarix səhnəsinə Azərbaycan Atabəyləri kimi daxil olmuşdular. 1136-1225-ci illərdə Azərbaycanı, Doğu Anadolunu, Quzey İraqı, bugünkü İranı idarə etmiş bir müsəlman qıpçaq soylu idi. Sülalənin əsasının qoyulması Səlcuqlu hökmdarı Arslan şahın atabəyi olan Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. Sultan Məsud tərəfindən Arranı iqtə aldığı bilinən bu şəxs qısa müddətdə hökmünü bütün Azərbaycana yaya bilmişdi. Uşaqlıqda qul kimi satıldığı bilinməkdədir.

Mirxondun yazdığına görə, “qıpçaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: əgər hər hansı bir tacir bir dəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi”. İş elə gətirmişdi ki, Sultan

Mahmudun hakimiyyəti dövründə bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qul da Eldəniz olmuşdu (**Bünyadov Z., 2007a, 37**).

Bəzi mənbələrə görə Eldənizin mənşəyi Qafqazdakı qırpaqlardan, yəni albanlardan, bəzilərinə görə isə, Mərkəzi Asiya və ya Xorasan qırpaqlarından gəlməkdədir. Xarəzm tarixçisi Bahaəddin Məhəmməd ibn Müəyyəd Atabəy Chan Pəhləvana aid bir məktubdan bəhs edərkən, atabəyin Xarəzm ordularının başında Taraza qədər gəlmiş qırpaq Uran qəbiləsinin rəislərindən Kıranla «qohum olduğunu» yazmaqdadır. Xarəzm ordusuna keçənə qədər adı çəkilən boyun böyük hissəsi hələ müsəlman deyildi (**Əkbər N.Nəcəf, 2010, s. 22**).

Eldənizi qul kimi alan Səlcuqlu vəziri Sümeyrəminin 1122-ci ilin mayında sui-qəsdlə öldürülməsindən sonra Sultan Mahmud onun bütün var-dövlətini müsadirə etdirirdi. Eldəniz də sultanın xidmətisinə keçdi. Sultan Mahmud Eldənizin bacarığını görüb, tərbiyəsini Əmir Nəsrə tapşırır. Tezliklə onu sultan mətbəxinə başçı qoydular. O, bu vəzifəsində ikən Sultan Mahmudu ölüm yaxaladı. Sultan I Toğrulun hakimiyyəti dövründə Eldəniz sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirildi. Sultanın xanımı Möminə Xatun ona xüsusi iltifat göstərirdi (**Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 305**).

1136-cı ildə Sultan Məsud Arranı atabəy Eldənizə iqta torpağı verdi və o, Arranın paytaxtı Bərdəyə, öz iqamətgahına yola düşdü. Eldəniz burada çox qısa bir müddətdə yerli əmirləri öz ətrafında cəmləşdirdi, sultandan asılılıqdan, qismən də olsa, çıxdı. O, saraya nadir hallarda gəlirdi. Yavaş-yavaş o, bütün Azərbaycana yiyələndi və xırda əmirlikləri özünə tabe etdirdi. Cüzcani yazır «Eldəniz Azərbaycan ərazini öz hakimiyyəti altına alıb, çoxlu işlər gördü və bu ölkədə onun fəaliyyətinin izləri hələ də qalmaqdadır» (**Bünyadov Z., 2007a, 38-39**). Beləcə müstəqil Eldənizlər dövlətinin və bu dövləti idarə edən Eldənizlər sülaləsi-

nin əsası qoyuldu. Eldənizin ələ keçirdiyi torpaqlara daxil olan Naxçıvan paytaxt elan edildi.

1160-cı ildə oğulluğu Arslan şahı taxta çıxartdıqdan sonra Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuqlu Sultanlığını da faktiki olaraq ələ keçirdi. Onun dövründə Azərbaycan atabəylərinin torpaqları Arran, Şirvan, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, Fars, Xuzistan,, Əhlat və Ərzurum torpaqlarını əhatə edirdi (Nuriyeva İ. T., 2015, s. 18).

Ziya Bünyadov haqlı olaraq yazır ki, “Atabəy Eldəniz (İldəgiz) əsl hökmdar idi. Əmrləri o verir, iqta torpaqlarını o paylayır, dövlət xəzinəsinə o nəzarət edirdi. Sulan Arslan şah Toğrul oğlunun ancaq adı hökmdar idi” (Tuncay B., 2012a, s. 185).

Sultan Arslan şah və Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin ilk ilində, yayda Yuxarı Arranın (bugünkü Gürcüstan ərazilərinin) xristian gürcü-qıpçaq məliyi III Georgi (mənbələrdə o, gah gürcülərin, gah da abxazların hökmdarı adlandırılır) gürcü-qıpçaqlardan və abxazlardan ibarət 30 minlik qoşun ilə Dəbil şəhərlərinə gəldi, şəhəri qarət edib, 10 mindən artıq kişini qətlə yetirdi. Alban və erməni-hay qadınları əsir alıb, lüt-üryan etdi, əsir kimi özü ilə apardı. Bütün bunlar barədə məlumat verən İbn Əsir bu halın gürcü qadınlarının ərlərinə qarşı üsyanına səbəb olduğunu yazmaqdadır.

Georginin bu vəhşiliyinə qarşılıq olaraq, Şəmsəddin Eldəniz 1163-cü ilin yanvarında 50 minlik bir qoşunla onun nəzarətində olan torpaqlara hücumla keçdi, bir ay çəkən döyüşdən sonra bütün xristian qoşunlarını darmadağın etdi. Georgi canını güclə qurtararaq, dağlara qaçdı. Müsəlmanlar çox sayda əsir və qənimtlə geri döndülər. Fəqət baş verənlər III Georgiyə dərs olmadı, o, Şəmsəddin İldəgizin başının daxili üsyanları yatırmağa qarışmasından istifadə edərək, 1164 və 1166-cı illərdə iki dəfə müsəlman ərazilərinə soxuldu, qətlər və talanlar törətdi. Bu yürüslərdən ən çox Gəncə ziyan gördü.

Hər iki halda gürcü-qıpçaq və abxazların hücumlarını dəf etməyi bacaran Şəmsəddin Eldəniz, nəhayət, 1174-cü ildə xristianlara qarşı genişmiqyaslı hücumə keçdi. Bu hücumun nəticələri barədə mənbələrin birində belə yazılıb: “Abxazlar darmadağın edildi, müsəlmanlar elə bir qələbə çaldı ki, beləsini kimsə xatırlaya bilmirdi”.

Növbəti il, yəni 1175-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz, ardınca isə Sultan Arslan şah vəfat etdi. Taxta Arslanşahın 7 yaşlı oğlu III Sultan Toğrul keçdi. Eldənizin böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan sultanın atabəyi təyin olundu və o, atasının yerinə, faktiki olaraq, imperatorluğun gerçək hakiminə çevrildi.

Sülalənin möhkəmlənməsində Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın xüsusi rolu olmuşdur. O, 1175-ci ildə, Sultan Arslan şahın ölümündən sonra onun 7 yaşlı oğlu III Toğrulu sultanlıq taxtına oturaraq, özünü onun atabəyi elan etdi və eynən atası Şəmsəddin Eldəniz kimi bu yolla hakimiyyəti faktiki olaraq öz əlində cəmləşdirdi (*Antoine Constant, 2002, s. 96*). Onun dövründə paytaxtı Naxçıvandan Həmədana köçürülmüşdü (*Houtsma M. T. E.J., 1987, s. 1053*).

Səlcuqlar İmperatorluğu, əslində, artıq bir neçə yerə parçalanmış və onun yerində bir neçə dövlət yaranmışdı: Azərbaycan sultanlığı, Anadolu (Konya) sultanlığı, Misir-Suriya sultanlığı və Xarəzmşahlar sultanlığı. Bütün bu dövlətlər de-fakto müsəqil olsalar da, de-yure hələ də vahid imperatorluğun tərkib hissəsi sayılırdılar. Azərbaycan sultanlığı onların ən qüdrətli idi.

Cahan Pəhləvanın dövründə üsyançı xristianlar bütünlüklə ram edildi, Xorəzmşahlar, İraq və Konya sultanları onunla hesablaşmağa məcbur oldular. Ölkədə sülh və sabitlik hökm sürməyə başladı. Yalnız Misir-Suriya sultanı Səlahəddin Yusiflə bəzi problemlər yaşanmaqda idi. 80-ci ilin ortalarında münasibətlər daha da kəskinləşdi və vəziyyət müharibə həddinə gəlib çatdı. Cahan Pəhləvan 1185-ci ildə Azərbaycan qoşununu qar-

daşı Qızıl Arslanın başçılığı ilə Mosula göndərdi, özü isə Əhlata gəldi. Munaqişəni dinc yolla həll etmək mümkün oldu.

Atabəy Cahan Pəhləvandan sonra hakimiyyətə qardaşı Qızıl Arslan gəldi. Onun dövründə paytaxt Təbrizə köçürüldü. Cahan Pəhləvanın dul arvadı İncə Xatun, III Toğrul və bir çox əmir-lər birləşərək Qızıl Arslana qarşı çıxdılar. Cahan şahın oğlanları da öz anasına qoşulmuşdular. Üsyançılara Xorəzmşah Təkiş də dəstək verirdi.

1188-ci ildə Həmədan yaxınlığında üsyançılarla Qızıl Arslan üz-üzə gəldilər və bu döyüşdə Qızıl Arslan məğlub oldu. 1190-cı ildə baş verən həlledici döyüş isə Qızıl Arslanın qələbəsi ilə bitdi və bu döyüşdə Sultan III Toğrul və oğlu Məlikşah əsir düşdülər. Qızıl Arslan Toğrulu qandallayaraq Naxçıvan zindanına saldırdı. 1191-ci ildə Qızıl Arslan özünü sultan, Azərbaycanı isə səltənət elan etdi. Beləcə, bu vaxta qədər de-fakto onsuz da müstəqil imperatorluq olan Azərbaycan həmin ildən bunu de-yure rəsmiləş-dirmiş oldu. Fəqət elə həmin il Sultan Qızıl Arslan İncə Xatu-nun təşkil etdiyi sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

1191-ci ildə Sultan Qızıl Arslanın ölümündən sonra taxt mü-haribələri yenidən başladı. Bu müharibələrdə Cahan Pəhləvanın oğulları Əbu Bəkr, Əmir Əmiran Ömər və Qutluq İncə əsas rol oynayırdılar (Nuriyeva İ. T., 2015, s. 19-20).

Ölkədəki qarışıqlıqdan istifadə edən xristianlar da dinc dur-murdular.

Məlumat üçün bildirək ki, III Georgi və qızı Tamaranın ha-kimiyyəti illərində Yuxarı Arran ordusunun başında bəzi mən-bələlərə görə, xristianlığı qəbul etmiş yezidi kürdü (Alexei Lidov, 1991, s. 14; Minorsky V, 1953, s. 192; Richard Barrie Dobson, 2000, s. 107; William Edward David Allen, 1932, s. 104) olan Sarqis Zakir (Zakare // Zaxare) sonradan alban bəyləri soyun-dan olan İvane Orbeli ilə birlikdə Ani bölgəsini idarə etməyə göndərilmişdilər. Sarqis Zakirin iki oğlu vardı: Zaxare və İvane.

Xristianları üsynlarına bu iki qardaş başçılıq edirdilər. Ölkədə dərəbəylik olduğundan onların qarşısını ala biləcək düz-əməlli bir qüvvə də yox idi. Xristianların törətdikləri üsyan, qiyam və özbaşınalıqları “erməni xalqının milli azadlıq hərəkəti” kimi qələmə verən Y. Manandyanın dili ilə desək, həmin dövr xristianlar üçün “davamlı qələbələr və yüksəliş dövrü idi” (**Манандян Я. А., III, 1959, s. 129**). Üsyançılar bir-birinin ardınca Çuxursəd, Pəmbək (Yaqublu) və Qafanı ələ keçirdilər. 1192-ci ildə Ani (**Киракос Гандзакечи, 1961, с. 163**), 1198-ci ildə erməni-hayların “Anberd” adlandırdıqları Alagöz qalası, Axta (**Орбелян С., 1861, s. 19**), 1203-cü ildə Dəbil (**Абраамян В. А., 1946, s. 16-17**), 1206-cı ildə Kars (**Акопян В. А., 1952, s. 113-120**), 1209-cu ildə Əhlat üsyançıların əlinə keçdi. Bütün bu bölgələrdə müsəlmanlara qarşı kütləvi soyqırım həyata keçirildi.

Hakimiyyətdə olan sonuncu hökmdarlar Əbu Bəkr və Özbəyin Azərbaycan atabəylərinin torpaqlarının çoxu itirilmişdi, Özbəyin dövründə bütün Eldəniz torpaqları Cəlaləddin Məngüberdinin əlinə keçdi. Ona heç bir müqavimət göstərməyən Özbək 1225-ci ildə Əlincə qalasında öldü (**Гүләй Öгүн Беzer, 2013**).

Eldənizlər əslən qıpçaq olsalar da, oğuz əsilli sultanlarla qohum idilər, İslamı qəbul etmişdilər və yerli oğuzlar tərəfindən dəstəklənirdilər. Bunlar yivalar, beqdelilər, əfşarlar, qınıqlar, dügərlər və salurlar, əsasən də yivalar idilər. Odur ki, Azərbaycan səltənətinin qurucusu təkcə qıpçaqlar deyil, həm də oğuzlar idilər. Onların qurduqları səltənətə, yəni Azərbaycan səltənətinə Azərbaycanın Şirvanşahların əlində olan Kürdən şimaldakı torpaqları (Dərbəndə qədər) dışında bütün torpaqları, o cümlədən Qərbi Azərbaycan (bugünkü qondarma Ermənistan) və Borçalı, Tiflis, Cənubi Dağıstan, indiki İraqın şimalı, o cümlədən Mosul, Kərkük, Süleymaniyyə və Ərbil, Əcəm İraqı, Cənub-Şərqi Anadolu (əski Urartu ərazisi), Xuzistan, Fars, indiki İran Kürdüstanı, Kirman, Gilan, Mazandaran, Cənubi Türkmənistan, Sistan və

Bəlucistan daxil idi. Şirvanşahlar dövləti isə bu imperatorluğun vassalı idi (Tuncay B., 2012a, s. 186).

1210-1211-ci illərdə Bizans tərəfindən qızıqdırılan gürcü, alban və haylardan ibarət birləşmiş xristian qoşunları Azərbaycanın bölgələrinə növbəti dəfə dağıdıcı basqınlar etdilər. Onlar Naxçıvanı mühasirəyə aldılar, lakin ələ keçirə bilmədilər. Sonra Mərəndi talan etdilər, Təbrizi mühasirəyə aldılar. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın həyat yoldaşı Zahidə Xatun çoxlu pul, daşqaş və sənətkarlıq məhsulları verib şəhəri dağıntıdan qurtardı. Təbrizlilərin, eləcə də Minayənin bütün malqarası aparıldı, ətraf yerlər qarət edildi. Gürcü qoşunları geri çəkilməyə miyanətilər üsyan qaldırıb gürcü qarnizonunu qırdılar. Yenidən şəhərə hücum edən gürcü dəstələri şəhər hakimini ailəsi ilə birlikdə qılıncdan keçirdilər, dərilərini soyub minarənin başından asdılar, sonra isə şəhəri qarət edib yandırdılar. Zəncan, Qəzvin və Abxar əhalisində eyni cür divan tutdular. Uçan şəhərinin, Ərdəbilin bütün varidatlarını karvanlarla apardılar. 12 min ərdəbilli qılıncdan keçirildi. Özbəyin hakimiyyəti illərində Eldənizlər dövlətinin süqutu daha da sürətləndi (Nuriyeva İ. T., 2015, s. 20-21).

Həmin hadisələrdən söz açan S. Orbeli sevincini gizlətmədən böyük coşqu hissi ilə yazır ki, xristian qoşunlar Arrandan Böyük Kəpənəyin aşağılarına, Bərgüşatdan Mjnakertə (?) qədər əraziləri “azad edib”, Kars, Ağrı, Kağızman, Sürməli, Ani, Alagöz, Axta, Dəbil, Girdman, Gəncə, Şəmkir, Şəki, Bərdə və Tərtəri ələ keçirdilər. Tavağanın 660-cı ilində (1211) Qafan “azad edildi”. Və Zakirilər (Zaxaryanlar) ölkəmizi taciklərin (müsəlmanların) zülmündən azad etdilər (Орбелиан С., 1861, s. 274).

Birləşmiş xristian ordular tərəfindən ələ keçirilmiş bu ərazilərin böyük əksəriyyətinin idarəçiliyi ulu babaları vaxtilə alanlar və xəzərlər ölkəsindən keçərək Çindən (Григорян Г., 1981, s. 11, 33), daha dəqiq desək, Doğu Türküstandan Zəngəzura köçmüş Orbeli alban bəy soyunun nümayəndələrinə verilirdi. Elmi

ədəbiyyatda haqlarında bəzən yanlış olaraq erməni kimi bəhs edilən (Steven Runciman, 1988, s. 160-161; Bayarsaikhan D., 2010, s. 34; George Lane, 2009, s. 205) Orbelilər 1211-1435 – ci illərdə Qafanda, Dərələyəzdə, Qarabağ ərazisinin bir hissəsində və Naxçıvanın şimal hissələrində hakimiyyətdə olmuş, hətta tatarların hakimiyyəti illərində məlik tituluna yiyələnə bilmişdilər.

Orbelilərdən olan Liparitin kiçik oğlu İvane Orbeti qalasına sahib olmuş, İslamı qəbul edən digər oğlu Əliqum Gəncə əmirlərinin xidmətinə girmişdi. O, Şəmsəddin Eldəgəzin oğlu Məhəmməd Pəhləvanın xidmətçisi idi. Məhəmməd Pəhləvanın etibarını qazanmışdı və bu səbəbdən də Məhəmməd Pəhləvan sonralar onu Rey, İsfahan və Qəzvinin əmiri təyin etmişdi (Орбелян С., 1861, s. 287).

Əliqum birləşmiş xristian ordularına sarsıdıcı zərbə endirmək üçün Naxçıvana getmək barədə icazə istəmiş və bu icazəni də ala bilmişdi. Nəzərə alsaq ki, gürcü-qıpçaqlara güvənən albanların üsyanları 1177-1178 ci illərdə baş vermişdi, Əliqumun Naxçıvana getməsinin də məhz həmin illərə təsadüf etdiyini düşünmək olar.

Naxçıvana gələn Əliqum burada Culfa qalasının başçısı oldu. Elə orada da Orbelilərin gələcək həyatında böyük rolu olan katalikos Stepanosla tanış oldu və dostlaşdı. Katalikos onun bacısı qızı Xatunla evləndirdi. Onun atası Abbas Qfan bölgəsinin ən tanınmış adamlarından biri idi. Onların bir oğlu oldu və Əliqum onun adını bəy olmuş babasının şərəfinə Liparit qoydu. Ümumilikdə isə Əliqum və Xatunun üç övladı olduğu (Liparit, Zena və İvane) ehtimal edilir (Алишан Г. Сисакан. Венеция, 1893, s. 187).

Əliqumun 1184-cü ildə gürcü-qıpçaq və alban qoşunlarının Gəncəyə hücumu zamanı şəhid düşdüyü məlumdur. Bundan öncə isə onun arvadı və körpəsi xəyanət etməsinə deyərək Məhəmməd Pəhləvan tərəfindən girov qismində Qarqar qalasına göndə-

rilmişdilər. Xatun əri Əliqumun ölüm xəbərini eşitdikdən sonra qardaşlarının – Zakiri (Zaxaryan) bəylərinin yanına getməyi düşündü. Fəqət onu və körpəsini Naxçıvana göndərdilər və Xatun burada bir müsəlmana ərə getdi. Atabəy İvanenin başçılıq etdiyi üsyançı gürcü-qıpçaq və alban qoşunları Qafana yaxınlaşanda katalikos Stepanos onlara Xatun barədə məlumat verdi. Xatuna xəbər verildi və o da ərindən ayrılıb qardaşının yanına gəldi. Atabəy İvane bacısı oğlu Lipariti böyük məhəbbətlə qəbul etdi və onu öz qoşunlarından birinin başçısı təyin etdi. O, qızı Tamtanı Liparitə ərə vermək barədə düşündü (Орбелян С., 1861, s. 290-291). Lakin ordu başçılarından və Liparitin özü kimi Orbeli soyundan olan Bupak (Bubak // Bupa) qabağa düşdü və Lipariti öz qızı Aspa ilə evləndirdi.

Bupakın adı Göyçə yaxınlığındakı Ayrıvəngin 1211-ci ildə yazılmış kitabəsində yad edilməkdə, o böyük sərkərdə və ətraf torpaqların hakimi adlandırılmaqdadır (Свод, т. 4, 1973, s. 69. 43). Onun adına Müqəddəs Xaçın oğurlanması münasibəti ilə Dəbildə keçirilmiş Toplantının iştirakçıları arasında da, özü də ilk sırada çəkilməkdədir. S. Orbelinin yazdığına görə, o, “ölkənin baş xəcupu” (xəcib ?) idi (Орбелян С., 1861, s. 269).

Nora vəngində keçirilən orucluq günlərində “böyük bəy Bupa”nın yerli keşiş və rahiblərə torpaq və başqa mülklər payladığı bilinməkdədir. Onun bununla bağlı verdiyi fərmanda həmin torpaqların qan bahasına yadlardan təmizləndiyi qeyd edilib (Орбелян С., 1861, s. 269). Bupak barədə məlumatlara gürcü yazılarında da rast gəlinməkdədir (Мурадян П. М., 1977, s. 122-131). P. M. Muradyanın yazdığına görə, İrəvanda 50 km kənarında yerləşən bir gürcü məbədinin kitabələrində (Tejaruyk yazıları) Bubaidlər nəslindən də söhbət getməkdədir. Buradakı adlar vasitəsilə Keçaruy və Noravəngin yazılarının, eləcə də S. Orbelinin verdiyi məlumatların aydınlaşdırılmasında, “Qelakunik” və “Sünikdə” (Zəngəzurda) baş vermiş hadisələrin tarixinin dəqiqləşdirilmə-

sində önəmli rol oynamışdır. “Əmirilər əmiri” tituluğun olması Bubaidlərin Tiflisin məşhur əmirilərindən olmuş və Tamaranın dövründə böyük rol oynamış Əbül Həsənin soyundan olduqlarını ehtimal etməyə imkan verir. Əbül Həsən Orbelilərin qovulması və Zakirilərin möhkəmlənməsi dövründə Tiflisi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı (Мурадян П. М., 1977, s. 288).

1177-ci ildə əmirspasapar İvane Orbeli, öz vədini pozaraq qardaşı oğlu və taxtın hüquqi varisi Demetrinin taxta gəlməsinə imkan verməyən III Georgiyə qarşı bəylərin üsyanına rəhbərlik etmişdi. Lakin III Georgi bəylərin böyük bir hissəsini, o cümlədən sonradan əmirspasapar titulu almış Zakiriləri öz tərəfinə çəkərək üsyançıların qüvvələrini parçalamağa nail oldu. İvane Orbeli isə III Georgiyə təslim oldu və 1177-ci ildə edam edildi. Onunla birlikdə Orbelilərin öndəgələn nümayəndələri də edam edilmiş, sülalənin bütün hüquqları əlindən alınmış və sağ qalmış nümayəndələri isə Yuxarı Arandan sürgün edilmiş və Zəngəzurdə məskunlaşmışdılar.

Əldə olan məlumatlara görə Bupak bəy XIII əsrin 30-cu illərində ölmüş (Мурадян П. М., 1977, s. 127) və “Tejaruk kilsəsində dəfn edilmişdir (Мурадян П. М., 1977, s. 122-123). Zəngəzur dağları üsyançıların əlinə keçərkən onun kürəkəni, Orbeli bəylərindən olan III Liparitə “Raşkəberd” (?) qalası, Dərələyəz, Ellər, Göyçə və s. bölgələrdə yerləşən bir neçə kənd qismət olmuşdu (Орбелян С., 1861, s. 291).

Adı çəkilən bölgələrin üsyançıların əlinə keçdikdən sonra həmin əraziləri tərk etmiş albanlar tədricən oralara qayıtmağa və tərk edilmiş ata-baba ocaqlarını, kilsə və vənglərini bərpa etməyə başladılar. Bupakın kürəkəni III Liparit bəyin sayəsində ətrafda həyat canlandı. “Müqəddəs Karapet (?) kilsəsi”nin və “Amaqun (?) vəngi”nin tikilib qurtarmasından sonra Liparit Orbeli dini kompleksin şimal tərəfində öz soykökü barədə məlumatlar yazılmış kitabə qoydurdu. Burada onun babalarının “abxaz çarları”

ilə aralarının dəyməsindən və “abxazlar ölkəsini” tərk etməsindən də söz açılmaqdadır (Григорян Г., 1990, s. 71).

Bu yazı dövrümüzədək yaxşı vəziyyətdə yetişmişdir:

“670-ci (1221) ilin yayında Tanrının hökmü ilə mən Əliqum oğlu və böyük Orbelilərin nəvəsi Liparit atam Əliqumun abxazların çarı ilə aralarının dəyməsi səbəbindən onun çox böyük hörmətlə qarşılayan Atabəy Eldəgəzin hüzuruna getdi. O, atama Həmədan şəhərini verdi. Mən, onun oğlu Liparit hidayət olundum və yenidən Müqəddəs Georginin dininə qayıtdım və böyük atabəy İvanenin yanına gəldim və o, Raşkəberd (?) qalasını bütün gəlirləri ilə birlikdə mənə verdi və mən Nora adlanan vəngi, eləcə də Qafan yepiskopu Sarqisin tövsiyəsi ilə bu kilsəni tikdirdim. Və atabəy İvanədə olan Müqəddəs Avaq Nişanını geri gətirdim (və Nəravəngə verdim), iki-kəndi - Ağyar və Txarb (?) kəndlərimi öz sərhədlərimə daxil etdim.

Yepiskop Sarqis və qardaşlar baş kürsünün yanında mənim üçün həftədə üç dəfə - bazar, şənbə və cümə axşamları, arvadım Aspa üçün ildə bir dəfə - Rəbbin valideynlərinə verilməsi günü dua etmələri barədə fətva vermişdir.

Qoy, bu yazını oxuyanlar Məsihdən oğlanlarım Əliqum, Sumbat, İvane, Bəhram Dövlə və Tərsaic üçün uzun ömür diləsin. Buna qarşı çıxanlar – istər mənim xalqımdan (albanlardan), istərsə də yadlardan - hay və ya gürcüəyanlarından olsun, - mənim vəqf etdiyim kəndləri ələ keçirmək istəyənlər və ya qaydaları pozanlar 318 ata-babsı ilə birlikdə lənətə gəlmiş olsunlar və bizim günahlarımızın əzabını çəksinlər.

Əgər başçı tadjik (müsəlm olarsa və kəndi zorla almaq istərsə, öz dininin və Məhəmmədin lənətinə gəlsin. Ona min, min, min dəfə lənətə gəlsun (Свод, т. 3, 1967, s. 211).

Səlcuqluların zəiflədiyi dövrlərdə Qafanın və ətraf bölgələrin sahibinə Proşilər, Orbelilər, Axtamarilər, Maxevanlar və digər alban bəy nəsiləri çevrilmişdilər. III Liparit Orbeli də keçmiş

Qafan Məlikliyinin ərazilərinin təkbaşına sahibinə çevrilmişdi (Манандян Я. А., Ачарян Гр., 1309, s. 96-97). S. Orbeli bu barədə belə yazır: “Və çar Laşa və atəbəy İvane Lipariti vilayətin başçısı – valisi olaraq, göndərdilər” (Орбелян С., 1861, s. 157). Bununla belə, ilkin qaynaqları təhlil edən Q. Qriqoryan III Liparit Orbelinin vali olmadığını, sadəcə həmin bölgədə bəzi əyalətlərə sahib olduğunu, valnin isə daha sonralar onun oğulları “məlik” Sumbatın və Tərsaiçin olduqlarını yazmaqdadır (Григорян Г., 1990, s. 73).

Eldəgizlərin hakimiyyəti illərində baş vermiş bu kimi hadisələrə baxmayaraq, fakt budur ki, bu sülalə Qızıl Arslanın dövründə, daha dəqiq desək, 1191 – ci ildə Azərbaycanı müstəqil dövlət və səltənət (“səltənət” ərəbcə imperiya, yəni imperatorluq deməkdir) elan etdilər. Qızıl Arslan sultan titulu qəbul etdi. “Sultan” ərəb dilində imperator deməkdir və fars dilindəki “şahənşah” və türk dilindəki “xanlar xanı” və “xaqan” kəlmələrinin qarşılığıdır.

Bu fakt artıq XII əsrdə Türk-İslam zəminli azərbaycançılıq şüurunun formalaşmasının tam başa çatdığına dəlalat etməkdədir. Hətta mənbələrdən bu məfkurənin yaradıcısının və qızğın təbliğatçısının adı da məlumdur. Bu, Bağdadın “Nizamiyyə” Universitetində Azərbaycan tarixindən mühazirələr oxuyan və bu yolla azərbaycançılıq ideyalarını yaymaqla məşğul olan Mūsanna oğlu Fəxrəddin Fəzl İsmayıl Təbrizli (1185 – ci ildə vəfat etmiş və Təbrizdə dəfn edilmişdir) idi.

Atabəy Özbəyin hakimiyyətinin və Eldənizlilərin son dövründə tatarların Orta Asiya, Orta Doğu və Qafqaza ilk yürüşü gerçəkləşdi. Cəbə Noyon və Subutay Bahadırın (Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 324) başçılığı altında tatarlar Xorasan və İraqı Əcəmin torpaqlarından keçərək 1221-ci ildə yanvar ayında Təbrizə yetişdilər. Özbək tatarlara elçi göndərərək sülh təklif etsə də tatarlar Təbriz qarnizonlarındakı xarəzmlilərin onlara təslim edilməsini istədilər. Atabəy Özbək xarəzmlilərin bir hissəsini özü

öldürtdü, qalanını da tatarlara göndərdi. Bunun xaricində Özbək onlara təzminat olaraq pul, paltar və mal-qara da verdi (**Əkbər N.Nəcəf, 2010, s. 22**).

Gündən-günə artan tatar təhlükəsini görəndə gürcü-qıpçaq hökmdarı IV Georgi Laşa qonşu hakimlərə, o cümlədən atabəy Özbəyə, Xilat və Cəzirə hakimi əl-Məlik əl-Əşrəfə müraciət etdi. Atabəy Özbək və Georgi barışıq müqaviləsi imzaladılar və tatarlara qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəldilər (**Əliyarlı S., 2009, s.130**). Lakin tatarlar bu plandan xəbər tutdular və onlar yenidən Yuxarı (Gürcüstan) və Aşağı Arrana soxuldular. Gürcü-qıpçaq qoşunları darmadağın edildi (**Bünyadov Z., 2007a, 100**).

Bundan sonra yenidən Təbrizə qayıdan tatarlar növbəti dəfə bu şəhərə hücum etdilər. Şəhər əhalisi yenə də təzminat verməklə təhlükəni dəf edə bildilər. Bundan sonra tatarlar üzlərini Marağaya sarı çevirdilər. 1221-ci ilin martında Özbəyin həyat yoldaşı Süləfə Xatuna mənsubun idarəçiliyi altında olan Marağa şəhəri mühasirəyə alındı. Mühasirəyə tab gətirməyən marağalılar məğlub oldular. Nəticədə şəhər yandırıldı və qarət edildi (**Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 326**).

Daha sonra tatarlar Həmədanı, ardınca da Ərdəbili tutdular, yenidən Təbrizə gəldiklərində Atabəy Özbək Naxçıvana qaçdı. Təbrizin hakimi Şəmsəddin ət-Tuğrayı tatarlara hədiyyələr verərək şəhəri onların hücumundan qurtardı (**Əliyarlı S., 2009, s.132**). Tatarlar buradan Səraba yollandılar, oradan da Naxçıvana hərəkət etdilər. Atabəy Özbəyin oğlu Xamuş onların yanına elçi göndərərək üzrxahlıq etdi. Tatarlar da onlara toxunulmazlıq əlaməti olaraq üzərində damğa olan baysa verdilər (**Əkbər N.Nəcəf, 2010, s. 46**).

Naxçıvandan sonra şimala, Gəncə və Beyləqana doğru hərəkət edən və bu şəhərləri də ram edən tatarlar daha sonra Beyləqanı aldılar, oradan Gəncəyə hücum edib şəhəri mühasirəyə aldılar. İbn əl-Əsir yazır ki, «bu şəhərin çoxlu müdafiəçiləri

olduğunu, onların gürcülərlə daimi mübarizədə qazandığı igidliyini və şəhər divarlarının keçilməzliyini öyrənmişdilər». Tatarlar yalnız təzminat almaqla kifayətlənərək, şəhərdən kənara çəkildilər. Sonra Dərbənd keçidi vasitəsilə şimala keçmək üçün cəhd göstərdilər. Onların ilk cəhdi baş tutmadı, belə ki, Dərbənd darvazalarını tutan qıpçaqlar onlara müqavimət göstərdilər. Bununla belə, onlar şimala keçməyi bacardılar və Azərbaycanı tərk etdilər (*Əliyərli S., 2009, s.133-134*).

Atabəy Özbəkin fəaliyyətsizliyinə və nüfuzunu itirməsinə baxmayaraq, onun atası Cahan Pəhləvanın vassalları ənənə üzrə Azərbaycan Atabəyləri sülaləsinə olan ehtiramı saxlayırdılar. Belə ki, Mosul Atabəylərinin torpaq sahibləri arasında nifaq düşərkən II İmadəddin Zəngi 1222-ci ildə Mosul hakimi Bədrəddin Lülü tərəfindən öz mülklərindən qovulmuşdu. II İmaməddin Zəngi atabəy Özbəkə pənah apardı, Özbək iltifat göstərərək onun mülklərini pay torpaqlarına, yəni iqtaya bölüb, özünü isə sarayda xidmətə götürdü (*Bünyadov Z., 2007a, 103-104*).

Səlcuqluların Orta Asiyadakı qolu olan Xarəzmşahlarda Ələddin Məhəmmədin ölümündən sonra oğlanları müəyyən ərazilərdəki hakimiyyətlərini bərpa etmişdilər. Onlardan ən qüvvətli Qiyasəddin Pir şah idi. O, İraqı İcni ələ keçirmişdi, digər qardaşı Cəlaləddin Məngüberdi isə Hindistana Hərəkət hərəkət etmişdi. Cəlaləddin Hindistanda bir müddət qaldıqdan sonra, oradan da Farsa yollandı. Cəlaləddindən əvvəl qardaşı Pir şah Eldənizlərin mülklərinə hücum etmiş, Marağanı tutmuşdu. Atabəy Özbək ona sülh təklif etdi və bacısı Cəlaləyyə xatunu da ona arə Verdi (*Əkbər N.Nəcəf, 2010, s. 47*).

Bundan sonra Qiyasəddin Pir şah öz qoşunlarını Reyə çəkdi. Burada onunla atabəyi və qayını İğan-Taisi arasında nifaq düşdü və nəticədə İğan-Taisi 50 minlik ordu ilə kənara çəkildi. Onların arasındakı nifaqdan istifadə edən Özbək Pir şaha təslim olmaqdan boyun qaçıraraq, ona qarşı çıxdı. Eyni zamanda Pir şah İğan-Taisini məğlub edərək onu geriyyə - Azərbaycana çə-

kilməyə məcbur etdi. Azərbaycana daxil olan İğan-Taisi qarət və qırğına başladı (*Əliyərli S., 2009, s.139*). Sonra isə xəlifə ən-Nasirin əmri ilə Həmədana tərəf hərəkət etdi ki, bura başqa vilayətlərlə birlikdə ona Xəlifə tərəfindən iqta adıyla verilmişdi. Burada İğan-Taisi Hindistandan gəlmiş Cəlaləddinin qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınaraq darmadağın edildi və özü əsir alındı. Bundan sonra Cəlaləddin Bağdad üzərinə hücumu başladı (*Bünyadov Z., 2007a, 105-106*).

Bağdadlıları darmadağın edən Cəlaləddin 12 gün Bağdad ətrafında qaldıqdan sonra, Marağa əhalisinin dəvəti ilə Azərbaycana tərəf hücumu başladı. 1225-ci ilin may ayında Marağa müqavimət göstərmədən Cəlaləddinə tabe oldu. Bundan sonra o, Uçanı keçərək, Təbriz şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər rəisi Nizaməddin ət-Tuğrainin başçılıq etdiyi Təbriz qoşunu yeddi gündən çox müdafiə oluna bilmədi. 1225-ci ilin iyun ayının 25-də atabəy Özbəyin hələ Xarəzmşah Marağada olarkən tərək etdiyi Təbriz şəhəri Xarəzm qoşunları tərəfindən tutuldu (*Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 328-329*).

Azərbaycandakı qarışıqlıqdan istifadə edən xristianlar İvane-nin komandanlığı altında 60 minlik ordu ilə Dəbilin yaxınlığında topladılar. Onların əsas məqsədi Xilafətin mərkəzini – Bağdadı, eləcə də Təbrizi ələ keçirmək idi. Bir neçə həftə Təbrizdə qalan Cəlaləddin vəziri Şərəf əl-Mülkü buraya öz naibi təyin edərək (*Əkbər N.Nəcəf, 2010, s. 48*) Dəbilə doğru hərəkətə başladı. Cəlaləddin birləşmiş, gürcü qırpaq, alban və erməni-hay qoşunu ilə döyüşə çıxdı. Baş vermiş döyüşdə xristianlar darmadağın edildilər və 20 min itki ilə geri çəkildilər (*Əliyərli S., 2009, s.142*).

Bundan sonra Tiflis istiqamətində hərəkət edən Cəlaləddin yol üstə olan Beyləqan, Bərdə, Dəncə, Şəmkir şəhərlərini, eləcə də Bərdəylə Gəncə arasında yerləşən Şutur qalasını tutdu. Sultanın bu yürüşü ərəfəsində Gəncədə qalan atabəy Özbək, ondan Gəncə və onun nahiyələrinə mülkiyyət hüququ əldə etsə də, çox keçmədən Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında sığınacaq

tapdı. Həyat yoldaşı Məleykənin öz razılığı ilə sultan Cəlaləddin ilə evlənməsi (*Əliyarlı S., 2009, s.143*) xəbəri sultana çatanda o mənbələrin yazdığına görə «başını yastığa qoydu, o saat hərərəti qalxdı və o, bir neçə gündən sonra vəfat etdi (*Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 330*).

Atabəy Müzəffərəddin Əbu Nəsr Özbək ibn Məhəmməd ibn atabəy Eldəniz ət-türki əs-səlcuqi ət-Toğrulun ölümü ilə Azərbaycan Atabəyləri öz mövcudluğunu itirdi. Eldənizlərin övladlarının hakimiyyəti altında olan ərazilər – Azərbaycan, Arran, Şirvan xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti altına keçdi. Bu, 1231-ci il avqustun ortalarında davam etdi və həmin il Cəlaləddinin qoşunları tatarlar tərəfindən darmadağın edildi, özü isə öldürüldü (*Əliyarlı S., 2009, s.112*).

Atasının ölümündən sonra atabəy Özbəyin yeganə oğlu Qızıl Arslan Xamuş Gəncəyə gələrək, Cəlaləddinə xidmət etmək istədiyini bildirmişdi. «Anadangəlmə lal-kar olan», buna görə də «Xamuş» ləqəbini alan məlik, Marağanın hakimi, Ağsunqurlular soyundan olan Əlaəddin Körpə Arslan əl-Əhmədinin nəvəsi Süləfə xatuna evlənməmişdi (*Azərbaycan tarixi, II, 2007, s. 330*).

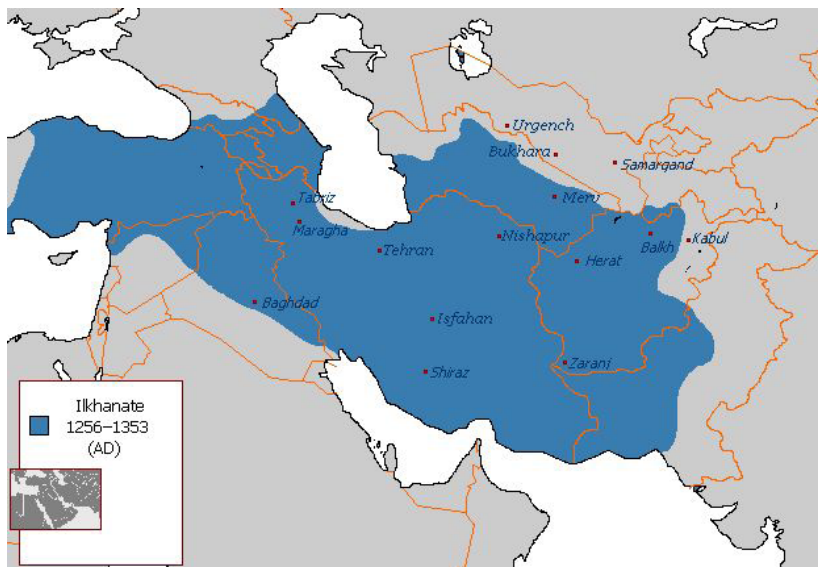
1226-cı ildə atabəy Özbəyin məmlükləri Bəklük əs-Sədidi və Seyfəddin Sunqurca Sultan Cəlaləddinə qarşı qiyam qaldırdılar. Onların bu çıxışı uğursuz nəticələndi – Sultan Cəlaləddin onları Xoy bölgəsində mühasirə edərək təslim olmağa vadar etdi. Məğlubiyyətə uğramış məmlüklər Sultana xidmət etməyə başladılar. Lakin 1229-cu ildə Bəklük əs-Sədidi və Seyfəddin Sunqurca Atabəyin başqa məmlükləri, o cümlədən Nəsirəddin Ağ Quş və başqaları ilə birlikdə Xamuşun oğlu Nüsrəddini həbsdən çıxararaq Eldənizlərin hakimiyyətini bərpa etmək üçün qiyam qaldırdılar. Lakin bu qiyam da uğursuz nəticələndi Ağ Quş və Bəkliyi çarmıxa çəkdilər (*Bünyadov Z., 2007a, 112*).

Bununla da Azərbaycanda Eldənizlərin hakimiyyəti sona çatdı.

AZƏRBAYCANDA ELXANİLƏRİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİ VƏ QAFAN MƏLİKLİYİNİN BƏRPASI

Əldə olan məlumatlara görə, alban bəyi III Liparit Orbeli Cəlaləddinə qarşı Boratan qalsı yaxınlarında baş vermiş savaşda öldürüldü (Алексян В. 1975, s. 13. 62). Onun yerinə oğlu Əliqum bəy oldu. O, Mamiqunlar nəslindən Qriqorun qızı ilə evli idi və bu izdivacdan Burtel adlı oğlu vardı.

Hülakülərin hakimiyyəti dövründə Orbelilərin nüfuzu sürətlə artmağa başladı və onlar tez bir zamanda Qafan məliklərinə çevrildilər. Bu titula ilk olaraq III Liparitın ortancıl oğlu II Sumbat sahib oldu (Григорян Г., 1990, s. 74).

Azərbaycan Elxanlılar dövründə

1236-cı ildə Çormoğon Noyonun Qafqaza yürüşü zamanı bütün yerli alban bəyləri tatarların hakimiyyətini qəbul etdilər. III Liparitin varisi Əliqum bəy Orbeli də onların hakimiyyətini qəbul edir. Tatarlarla danışıqlardan sonra o, öz hakimiyyətini saxlaya bilsə də, ordusu ilə birlikdə tatarların sonrakı yürüşlərində iştirak etməyə məcbur olur. Sonradan tatarların paytaxtı Qaraqoruma, böyük xanın, yəni xaqanın hüzuruna gedən II Sumbat bəy Orbelilər nəslinin vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırır və Qafanın bəyi olur.

1249-cu ildə gürcü, hay və alban bəylərinin tatarların hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdıqları zaman, II Sumbat Orbeli açıq şəkildə üsyançılara qoşulmasa da, onları gizlin şəkildə dəstəkləyir. Belə ki, Tenqriqul vasitəsiylə II Sumbat bəy Svanetiyanın bəyi Davidin tatar əsirliyindən qaçmasını təşkil edir. Bu səbəblə II Smbat Qaraqoruma, xaqanın hüzuruna çağırılaraq sorğu-sual edilir. Üsyanla əlaqəsi olmadığını isbat edə bilir.

XIII əsrdə Orbeli, Zakiri və Proşilər sülalələri arasında hakimiyyət uğrunda müharibə baş verir. 1259-cu ildə Mengü Xaqanın ölümündən sonra gürcü bəyləri və bəzi alban bəyləri yenidən tatar hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırırlar. Üsyanın təşkilatçıları Xaçın məliyi Həsən Cəlal Dövlə və Zakirlərdən olan Zakir (Zaxare) bəy idi. Bu dəfə II Sumbat daha ehtiyatlı davranır və ümumiyyətlə üsyançıları dəstəkləmir. 1261-ci ildə üsyan yatırıldıqdan sonra tatarlar II Sumbatın sadıqlığını nəzərə alaraq ona “məlik” titulu verilir. Sonra o, Təbrizə - Hülakülərin sarayına gətirilir və burada da ölür (1273).

II Smbatın ölümündən sonra onun kiçik qardaşı Tərsaic Orbelyan hakimiyyətə gəlir və 1290-cı ilədək Qafanı və ətraf bölgələri idarə edir (Григорян Г., 1981, s. 11-33).

II Sumbat və Tərsaicın hakimiyyəti dövrlərində rəqib alban sülalərinin nüfuz dairələri nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır. Bununla belə, onlar da məlik tituluna yaxın olan işxan (bəy)

tituluna sahib olmuşlar (Свод, т. 4, 1967, s. 150, 317. 71). Hərçənd ki, XIII-XIV əsrlərə aid sənədlər birinciliyin Orbelilərə aid olduğundan xəbər verir. Bu hal onların hələ bəy olduqları dövrdə də belə idi. Təsadüfi deyil ki, katalikos Qriqora göndərilmiş bir diləkçədə digər alban bəylərinin adı Orbelilər soyuna mənsub Əliqum və Liparit bəylərdən sonra gəlməkdədir (Орбелян С., 1861, s. 338). Daha əvvəlki sənədlərdə buna rast gəlmirik (Овсеян Г., 1913, s. 26, 41).

Qafan-Alban məliklərinin hakimiyyəti illəri Azərbaycanda Elxanilərin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.

Elmi ədəbiyyatda adı bəzən “Elxanilər dövləti”, bəzənsə “Hülakülər dövləti” kimi çəkilən tatar ulusunun əsas 1256 -cı ildə Çingiz Xanın nəvəsi Hülakü Xan (1256-1265) tərəfindən qoyulmuşdu (Elxanilər dövləti, 1980, s. 53). Onun hakimləri Elxan adlandırılırdılar. “Elxanilər dövləti” anlayışı da Buradan qaynaqlanır. «Elxan» adı «elin xanı» mənasını verir. Elxanların ulusu da digər tatar ulusları kimi Qaraqorumda oturan böyük xanlara, yəni xaqaqlara tabe idilər.

Hülakü xan Çingiz Xanın oğlu Toluy Xanın və kereitlərdən olan Sörköktəni Bəyim oğlu idi. Sörköktəni Bəyim bütün oğullarının tatar elinin lideri olmasını təmin etməyə çalışırdı. O, Şərq (Uyğur) Xristian Kilsəsinə mənsub idi və oğlu Hülakü xanın da xristianlığa münasibəti yaxşı idi. Hülakü xanın sevimli həyat yoldaşı Doqquz Xatun da yaxın dostu və sərkərdəsi Kit Buğa da xristian idilər. Görünür, onun xristianlara, o cümlədən albanlara xoş münasibəti buradan qaynaqlarıdır. Təsadüfi deyil ki, Qafan-Alban Məlikliyi məhz onun hakimiyyəti illərində ikinci dəfə bərpa edilə bilmişdi. Xaçın-Alban Məlikliyinin yüksəlişi də məhz həmin dövrə təsadüf etmişdir.

Xaçın da eynən Qafan Məlikliyi kimi orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş xristian-alban məlikliyi idi (Геюшев Р. Б., 1984).

Qeyd edildiyi kimi, XII-XIII əsrlər Xaçın Məlikliyinin də yüksəliş dövrü hesab olunur. Sözügedən məlikliyin mərkəzi Xaçınçayın və qismən Tərtər çayının hövzələrində yerləşirdi. Alban Aransahlar sülaləsinin nümayəndələrindən (Minorsky W., 1953, s. 508) və xələflərindən biri olan Həsən Cəlal (1215-1261) bu yerlərin məliyi idi. Həsən Cəlal Xaçın və qismən Arranın süveren məliyi olub.

Alban tarixçisi Giraqos Gəncəli özünün “Alban ölkəsinin qısa tarixi” adlı kitabının 55-ci bölümündə Həsən Cəlal haqqında məlumat verərək onu “Xaçın məliyi” adlandırır, Batı xanın suriyalı xristianlar tərəfindən tərbiyə edilən və xristianlığı qəbul edən oğlu Sartax tərəfindən qəbul edildiyini, Sartaxın Əsən Cəlalı atasının yanına apardığını qeyd edərək yazır ki, Batı xanın fərmanı ilə Səlcuqluların onun babalarının əllərindən aldıkları Çiraberd, Akan və Qarqar vilayətləri Əsən Cəlala qaytarıldı, o vergilərdən azad edildi və alban katalikosu Nersesin katalikosluq hüququ təsdiqləndi (Киракос Гандзакци, 1961, s. 218-220).

Maraqlıdır ki, əslə alban türkcəsində olan “Alban ölkəsinin qısa tarixi” (Tuncay B., 2010, s. 169-170) kitabını rus dilinə “Ermənistan tarixi” adı ilə (Киракос Гандзакци, 1961) tərcümə edərək ona çoxlu əlavə və dəyişikliklər edən erməni saxtakarları kitaba Həsən Cəlalın guya erməni olduğu barədə kiçik bir əlavə etməkdən də çəkinməmişlər. Bunu edərkən “alban patriarxı katalikos Nerses” ifadəsini “erməni patriarxı katalikos Nerses” ifadəsi ilə əvəz etməyi unutmuşlar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, katalikos Nerses barədə Gəncəli Giraqos özünün “Tarix” kitabının “Hökmlü Alban katalikoslu Nersesin saraya dəvət edilməsi barədə” başlıqlı 39-cu fəslində məlumat verməkdədir: “Haqqında yuxarıda söz açdığımız suriyalı Raban Albaniya katalikosu barədə eşidir və tatarların Ərməniyyə və Albaniyanın qışlaqlarında istirahət etməsindən istifadə edərək, Çarmağunun xəstəliyindən sonra ölkəni idarə edən ar-

vadı Eltinə Xatuna deyir ki, bu yerlərin xristianlarının başçısı haradasa yaxınlarda gizlənir və bizimlə görüşə gəlmək istəmir. Onun yanına adam göndərilər: “Bunu necə başa düşək? Yalnız sən hələ də hüzurumuza gəlməmişən. Təcili gəl! Bunu könüllü etməsən, səni biabırçılıqla buna məcbur edərək”...” (*Киракос Гандзакечи, 1961, s. 182*).

Həmin Nersesin ana dilində dövrümüzədək bir əsəri gəlib çatmışdır ki, bu da XIII əsr türkdilli alban (qarqar-qırçaq) ədəbiyyatının əldə olan nümunlərindəndir. Söhbət Polşa Milli Muzeyinin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmada, eləcə də 1126 №-li Venesiya əlyazmasında rastlanan, “Alğış Tenqriyə, Nersess gatoğiqosnunq aytkanı, xayısı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə” adı altında təqdim edilən mətndən gedir.

Nersesin adı çəkilməsə də, eyni mətn “Alğış surp Erortuti-unğa” başlığı altında 1618-ci ildə Lvovda çap olunan və hazırda yeganə nüsxəsi Leydendə (Niderland) qorunan “Alğış bitiki” kitabına da daxil edilmişdir:

[1.] Inam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, Ata Oğul da Ari Can, etilməgən da ölümsüz tarbiyat, etüci friştələri, da adəmilərni, da barça bolğanları, da yarlığa seninq yaratkanlarınqa da manqa, köpyazılığa.

[2.] Inam bilə tapunurmen da yerni öpərmen sanqa, ayırılmağan yarix, birləngən ari Errortutiun, da bir Tenqrilik, etüci yarixni da sürücü xaranğuluğnu, sürgin canımdan benim xaranğulu yazixni da biliksizlikni, da yarixlat esimni benim, bu sahatta alğış etmə sanqa biyəncli, da yöpsüngəysen xoltxamni benim, da yar.

[3.] Ata köktəgi, Tenqri könü ki, yeberdinq Oğlunqnu seninq sövüklü xoltxasına bularğan xoylarınq, meğa kökkə da alninqa seninq, yöpsün meni, necik kerəksiz oğulnu, da kiydir manqa kiyinişni əvəlgi ki yalanaclandım yazix bilə, da yar.

[4.] Oğlu Tenqrininq, Tenqri könü ki, aşaxlandıx Atanınq xoynundan, da aldinq ten ari qojs Mariamdan, bizim xutxarılmaxımız *üçün xaçlandıq, da kömüldünq, da turduq ölüdən, da ağındıq* haybat bilə Atağa, meğa kökkə da alnınqqa seninq, anq meni, necik xaraxçını, xaçan kelsənq haybatıq bilə seninq, da yar.

[5.] Canı Tenqrininq, Tenqri könü ki, endinq Jortananğa da vernadunğa da yarıxlattıx meni krisdanlıki bilə ari avazannıq, meğa kökkə da alnınqqa seninq, arıt meni biyiktəgi Tenqrilik otunq bilə, necik yalınlı til bilə ari arakellərni ari vernadumda, da yar.

[6.] Etilməgən da ölümsüz tarbiat, meğa sanqa sağışım bilə menim, can u tenim bilə, anqmagın yazıxlarımni menim, əvəlgi da sonquği, seninq atın üçün ari, da yar.

[7.] Baxucı tarbiyatı barçasınınq, meğa sanqa sağışım bilə, sözümlə da xılınğanım bilə, buz xolbitikin yazıxlarımınq menim, da yaz atımni menim düftərində menqilikninq, da yar.

[8.] Tergövüci yapuxnu, meğa sanqa kləgənim bilə da kləməgənim bilə, bilgənim bilə da bilməgənim bilə, boşatlıx bağışlağın manqa, yazıxlığa ki, toğuşundan avazannıq bu küngə dinqrə yazıxlımen alını Tenqrilikinqninq seninq seziklikim bilə menim da barça boğunum bilə tenimninq, da yar.

[9.] Barını ayovucı Biy, xoy közət közlərimə menim xorxunqnu seninq ari ki, heç baxmağay artıxsı, da xulaxlarımə menim ki, tatlılıx bilə işitməgəy işlərni yaman, da ağzıma menim ki, sözləməgəy yalğannı, da yürəkimə menim ki, sağışlamağay yamanlıxnı, da xollarımə menim ki, xılınmağay törəsizlikni, da ayaxlarımə menim ki, barmağay yoluna könüsüzlüknünq, yoxsa toğru et teprənişin bularınq bolmağa dayma erkinqə seninq barçağa, da yar.

[10.] Ot tiri Krisdos, otlı sövükünqnü seninq ki, xoydunq dünyada, palayla boyuma menim ki, küydürgəy kirin canımınq

menim, da sürtkəy mışxılıxın esimninq benim, da çebərləgəy yazıxın tenimninq, da yandırğay yarıxın biliklikinqninq seninq yürəkimə benim, da yar.

[11.] Axılı Atanınq Jisus, ber manqa axıl yaxşılıxını xılınmağa, sağışlamağa da sözləməgə alınqqa seninq hər sahat, da yaman sağıştan da xılınmaxtan xutxar meni, da yar.

[12.] Kləvüçi yaxşılıxını Biy, yaxşı etüci, xoymağın meni erkinə boyumnunq benim barmağa, yoxsa körgüz manqa bolmağa dayma erkinqə körə seninq yaxşı sövüklülərinqninq, da yar.

[13.] Xan köktəgi, ber manqa xanlıxınqni seninq ki, atadınq sövüklülərinqə seninq, da küçəyt yürəkimni benim kördəlməmə yazıxını, da sövməgə seni yalğız, da etməgə erkinqni seninq ari, da yar.

[14.] Ayovucı etkənlərinqni, saxla nışanı bilə xaçınqninq seninq can u tenimni benim aldanmaxından şaytanlarınq, da könüsüz adamlardan, da barça satamadan cannınq da tenninq, da yar.

[15.] Saxlavucı barçasın Krisdos, onqunq seninq kölegə bolsun *üstümə benim kündüz da kecə, olturğanda övdə, barğanda yolğa*, yuxlağanda da turganda ki, heç seskənməgəymen, da yar.

[16.] Tenqrim benim ki açarsen xolunqnu seninq, da toldurursen barça yaratkanlarınqni seninq tatlılıxınq bilə seninq, sanqa sınırlarmen boyumnu benim, sen xayğur da hadirlə kerəkin can u tenimninq benim bu künden çax menqilikkə diyin, da yar.

[17.] Xaytarucı bularğanları, xaytar meni yaman övrəngənimdən benim yaxşı övrətməxkə, da xada canımna benim titrövlü *ölüm künümnü, da xorxusun tamuxnunq, da sövükün xanlıxınqninq* seninq ki, xaytkaymen yazıxtan da xılınğaymen aruvluxnu, da yar.

[18.] Çovraxı ölümsüzlüknünq, çovraxlat yürəkimdən benim yaş poşmanlıxka, necik bornigninq ki, yuvqaymen yazıxını boyumnunq benim əvəl, ne ki çıxkanımdan burun dünyadan, da yar.

[19.] Bağışlavucu yarlıxamaxnı, bağışlağın manqa toğru inam bilə da yaxşı xılınmax bilə da ülüşlü bolup ari teninqə da xanınqa seninq, da yar.

[20.] Yaxşı etüci Biy, yaxşı friştəgə sımarlağaysen boyumnu menim, tatlılıx bilə alğay canımnı menim da uruşsuz keçirgəy yamanlıxlarından bularınq ki, bardırlar tibinə köknünq, da yar.

[21.] Yarix könü Krisdos, arzani et canımnı menim sövüncülük bilə körməgə yarixin haybatınqınq seninq ündəlgən kündə da tınmağa umsa bilə yaxşı böləkinə artarlarınq çax kününə ulu ikinci kelgəninq seninq, da yar.

[22.] Yarğucu könü, xaçan kelsənq haybatı bilə Atanınq yarğuşu etməgə tirilərgə da ölülərgə, kirməgin yarğuşa xulunq bilə seninq, yoxsa xutxar meni menqilik ottan da işittir manqa sanlı ündövün yazıxsızlarınq köktəgi xanlığınq seninq, da yar.

[23.] Barına yarlığovucu Biy, yarlığaa barça inanğanlarğa sanqa, menimkilərinə da yatlarğa, tanığanlarğa da tanımağanlarğa, tirilərgə da ölülərgə, bağışla duşmanlarıma menim da körəlməgənlərgə boşatlıx ki, manqa xarşı yanqıldılar, da xaytar alarnı yamanlıxlarından ki, bardır menim üçün, da yarlığa alarğa da men köpyazıxlığa.

[24.] Haybatlı Biy, yöpsün yalbarğanların xulunqunq seninq da tügəllə yaxşılıxka xoltxamnı menim parexosluxu bilə surp Asduacacıninq, da Jovannes elçinqninq, da surp Sdepanosninq, *əvəlgi tanıxınqınq, da atamzınq bizim surp Krikor Lusavoriçninq*, da surp arakellərinq, markarelərinq, hajrabelərinq, cknavorlarınq, da arilərinqınq seninq, friştələrinq, Mikajelning, Kaprielning, da barça köktəgi xuvatlılarınq, da sanqa haybat da yerni öpməx menqi menqilik, amen (**Tuncay B., 2010, s. 158-161**).

Onu da qeyd edək ki, Həsən Cəlalın tikdirdiyi Xəzinədəğ (Gəmcəsər) məbədinin üzərindəki kitabədə də alban katalikosu Nersesin də adı vurğulanmaqdadır ki, bu da Xaçın bəyliyin bir

alban bəyliyi olduğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir. Belə ki, məbədin kitabəsindəki yazı bu cümlələrlə bitir: “Kilsə 689 (1240) - cu ildə Albaniya katalikosu Nerses tərəfindən izzətlənmişdir. Bu yazı Rəbbin iradəsi ilə təsdiqlənmiş və ona qarşı çıxanlar Tanrının və onun müqəddəslərinin lənətini qazanacaqlar”.

Dövrümüzədək Həsən Cəlalın öz dəsti-xətti ilə yazılmış bir xatirə yazısı da çatmışdır ki, bu yazı Matedaranda “387 sayılı əlyazma” şifrəsi altında qorunmaqdadır. Yazının rusca tərcüməsi isə Vrej Atabəqyanın “Hökmdar, sərkərdə və müqəddəs Əsən Cəlal Dövlənin tarixi” adlı məqaləsində təqdim edilməkdədir və bu məktub da sözügedən şəxsin alban olduğunu bir daha birmənalı şəkildə təsdiq edir: “Mən Həsən Cəlal Dövlə kilsənin sülh içində olması məqsədi ilə ailəmlə birlikdə Şərqə - oxçuların hökmdarlarının yanına, Şimal soyu (tatarlar) tərəfə yollandım. Mən və arvadım Mamağan və Tanrı tərəfindən əta edilmiş oğlum Atabəy Şimal-Şərq qarşısında baş əydik. Və mən dünyanın kənarına, hökmdarın - Mengü xanın hüzuruna getdim. Və beş ildən sonra geri döndüm. Eləcə də Mamağan və Atabəy döndülər. onlar öz məkanlarına qayıtdılar və mən Təbrizdə olduğum müddətdə Mamağanı dəhşətli ölüm haqladı və onu Məsihin dərgahına apardı. Mən isə qayıdanda öz işıqlı evimi - bütün əsgər və atlı cəngavərlər, eləcə də kilsə və müqəddəslərin hüzur yeri olan evimi qəm içində, sakitləşmək bilməyən göz yaşları içində gördüm. Və budur, bir il sonra, 1261-ci ildə hazırda müqəddəsdən də müqəddəs taxtında oturaraq xeyirli işlərlə məşğul olan müqəddəs ata Nersesin xeyir-duası ilə bizim müqəddəs, maarifpərvər Alban taxt-tacında gözəl xanım, Tanrı qulu Mamağanın xatirəsinə Müqəddəs İncili bərqərar etdik...”.

Dövrümüzədək Həsən Cəlalın qızı Minə Xatunun imzaladığı bir sənəd də yetişib. Həmin sənəddə yazılıb: “Qüdrəti hər şeyə yetən Tanrının iradəsi ilə bu yazı mənim - Məlik Həsən Cəlalın qızı və Məlik Tarsaiçin xatunu Minə Xatun və oğlum Cəlal

haqqındadır. Ona görə ki, Vedidəki Norpetdə (?) onun gerçək sahiblərindən halal vəsaitimzlə bağ almış, orada ağaclar əkmış, ...hasara almışığı. Nəzərə alaraq ki, bu bağ bir vaxt Noravəngə bağışlanmışdı, biz də onu həmin vəngə qaytarırıq” (Tuncay B., 2010, s. 52).

Məlumat üçün bildirək ki, 1702-1727 - ci illər arasında Alban katalikosu olan və “Alban ölkəsinin qısa tarixi” adlı kitabı ilə şöhrət tapan məşhur alban tarixçisi Esayi Həsən Cəlali də Həsən Cəlal Dövlənin soyundan olmuşdur (Tuncay B., 2013).

Hülakü Xanın qardaşı Mengü xan 1251-ci ildən Uluq Uluşun (Turanın) xaqan olar-almaz, Hülakü Xanı Cənub-Qərbi Asyanın ərazilərini Uluq Ulus dövlətinə qatmaq üçün dövrünüm ən böyük tatar ordusunun rəhbərliyinə gətirdi. Xaqanın əmri ilə bütün tatar döyüşçülərinin üçdə ikisi Hülakü Xanın ixtiyarına verildi və o bu ordu ilə yürüşə çıxdı. Məqsəd lorları, İsmaililəri (xaşxaşiləri) tabe etmək, bundan sonra İrak, Suriya və Misiri ələ keçirmək idi. Bu barədə qərar 1253-cü ildə keçirilən qurultayda alınmışdı. Qurultayın qərarı ilə Hülakü qarşısında bu vəzifələri yerinə yetirmək idi. Xaqan Mengü Xan digər qardaşı Hubilayı da eyni amaçla Çinə göndərmişdi. Cüveyniyə görə, Mengü, qardaşı Hülakünün hərəkətlərindən onun xarakterində var olan “dünyanı yönətmək yetənəyini” sezmiş və onda sadəcə “dünya fatehlərində” ola biləcək xüsusiyyətlərin olduğunu görmüşdü (Murat Tural, 2017, s. 22).

Hülakü Xan dövründə tatarlardan mülklük hüququnu təsdiqləyən müxtəlif tərhanlıq yarlıqları alan təkə albanlar deyildi. Eyni münasibət eynən erməni-hay və albanlar kimi monofizit xristianlara münasibətdə də baş vermişdir. Deyilənlərə tərhanlıq yarlığı üçün tatarların paytaxtına gedərək, xaqanla görüşən Kiliya məliyi Haytonun da adını əlavə etmək lazımdır.

Hülakü xan lorları asanlıqla məğlub etdi, xaşxaşilərin əlində olan Ələmutu döyüşmədən təslim aldı. 1257-ci ilin noyabrında

üzünü Bağdada, daha sonra isə Suriyaya sarı tutdu.

Qeyd edək ki, Çingizxoğulları dövründə aid ən əski sənədlərdən biri də Hülakü Xan tərəfindən, Mengü Xanın adından Suriya Əyyubilərindən Sultan əl-Melikün-Nəsirə göndərilən, dövrümüzədək ərəb dilinə tərcümədə yetişən yarlıqdır. Bu yarlıq haqqında məlumatı İslam aləmində “Əbül Fərəc” və “İbnül-İbrî” adları altında tanınan XIII əsr suryani tarixçisi Qreqorius Bar Hebraeusun “Târîx-i Müxtəsərid-Düvəl (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, 1941) adlı əsərindən almış oluruq. Sözügedən əsərin suryanicə variantı “Chronicon Syriacum” (Gregorius Bar Hebraeus, 1890) adlanmaqdadır.

Bar Hebraeus Yaxın Şərqdəki tatar fütuhatına bilavasitə şahid olmuş, tatarlarla şəxsi əlaqələr belə qurmuşdu. O, tatar hökmdarı Hülakü Xan ilə də görüşmüş və suryani camaatının patrikləri üçün müxtəlif tərxianlıq yarlıqları almışdı. Əhməd Təküdar Xanın (öl.1284) da hüzurunda da olmuş və ondan da yarlıq almışdı (Tolga Ersoy, 2013, s. 365). Elə bu səbəbdən də George Lane kimi bir sıra alimlər Bar Hebraeusun əsərində tatarlara olan isti münasibətin bundan qaynaqlandığı hesab edirlər (George Lane, 1999).

Murat Tural elm aləmində Hülakü Xanın xristianları himayə etdiyi barədə yaygın olan fikirlərdən, eləcə onların qaynağından söz açaraq, onları aşağıdakı kimi sıralamışdır (Murat Tural, 2017, s. 25-26):

1. Hülakünün Qərb istiqamətindəki hərəkətini Şərq xristianlarını müsəlmanların hakimiyyətindən qurtarmaq amacıyla başlatmış olması (Korykoslu Hayton, 2015, s. 101-104).

2. İsmaililərin qalalarının ələ keçirildiyi əsnada xristianların qətl edilməmiş olması (Galstyan A. G., 2005, s. 103; Mustafa Akuş, 2011, s. 119).

3. Hülakünün arvadı Dokuz Xatunun xristian olması və onun tövsiyəsi ilə Bağdadın ələ keçirilməsi əsnasında şəhərdəki

bütün xristianların canlarının bağışlanması (**Vartan, 1936, s. 37; Kiragos, 1928, s. 209**).

4. Hülakünün Bağdadda xristianlara təkrardan kilsə zənglərin çalma özgürlüyünün verilməsi. Üstəlik də Hülakünün inşa edilən kilisələrdə icra edilən ayinlərə qatılması (**Bertold Spuler 2011, s. 231**).

5. Hülakünün 1258-ci ildə Bağdadda inşa edilən bir kilisəyə nestorian katolikosu olaraq, Makkikanı təyin etməsi və ona bir köşk hədiyyə etməsi. Eləcə də adı çəkilən katolikosa müsəlmanlar tərəfindən gerçəkləştirilən bir saldıının ardından bu olayın faillərinin edam edilməsi (**Bertold Spuler 2011, s. 231, 235**).

6. Hülakünün vəzifələrə qoyduğu adamlar içərisində xristianlara üstünlük verməsi. Məsələn, 1259-cu ildə erməni (əslində alban) yepiskopu Sergiusa Ərzincanın idarəsinin verilməsi (**Bertold Spuler 2011, s. 235**).

Maraqlıdır ki, Bar Hebraeus “Chronicon Syriacum”da tatarlardan öz adları ilə deyil, “hun” adı ilə bəhs etməkdədir. Əsərlərində tatarları “moğol” adlandıran Tolğa Ersoy bu barədə yazır: “Aynı durum muhtəlif antik kroniklərdə de Hunların İskit olaraq təmsil edilməsi şəklində görülməkdədir. Bu isim seçiminin kənağı nedir? Bar Hebraeus bizzat Moğol həkümdârları ilə görüşmə şansına sahib olmuş, yapıtında Moğolların mənşəinə kədər malûmat vermişdir. Dolayısıyla burada ikincil kənaq kullənımından kənaqlanan bir hata düşünüləmez. Keza Chronicon Syriacum’da, Hunlara “Roma İmparatorları” bölümündə oldukça sınırlı bir yer verilmişdir. Hiçbir şəkildə iki kəvim arasındakı akərabalık ihtimâline dair bir iddia iləri sürülməmişdir. O halde Bar Hebraeus’un Moğolları, Hun olaraq təmsil etməsindəki məksadı nə olabilir?” (**Tolga Ersoy, 2013, s. 370**).

Alim bu suala belə cavab verir: “Bar Hebraeus’un Chronicon Syriacum’da Moğolları “Hun” olaraq adlandırması yapıtlarındakı Moğolların təmsilinin genel kəarakteristikləri, yazmış ol-

duğu kilise tarihi olan Chronicon Ecclesiasticum'un kaynakları ve özellikle Geç Antik kilise tarihçisi Socrates Scholasticus gibi kaynakları kullandığını bilmemiz göz önüne alındığında, yapıtlarındaki Moğol təmsilinin Geç Antik tarihçilərin mətinlərindəki Avropa Hunları təmsilinin bir anlamda yenidən üretilmiş olduğunu düşünməmiş olanaklıdır. Zira Geç Antik kilise tarihçiləri və bu kaynakları kullanan Hıristiyan kronik yazarları, Hunların kendilerine günahları için verilmiş ilahî bir ceza olduğu şeklinde kültürel tema yaratmışlardır. Bu anlayış daha sonrakı dövəmlərdə “flagellum dei” (Tanrı'nın kırbağı) şeklinde bir sıfatın Avropa Hunları için kullanılmasına yol açmıştır (Tolga Ersoy, 2013, s. 371-372).

Hülakü Xanın xristianlardan fərqli olaraq, müsəlmanlara münasibətinin çox sərt olduğunu söyləyə bilərik. Onun Mengü Xanın adından Suriya Əyyubilərindən Sultən əl-Melikün-Nəsirə göndərdiyi yarıqlığın məzmunu deyilənlərə ən gözəl misaldır. Həmin sənədin əvvəlində tatarların Bağdad üzərinə hücumə keçərək şəhəri “Tanrının qılıncı ilə” aldıkları, Hülakünün xəlifəni yanına çağırdığı, ona iki sual verdiyi, ancaq bu suallara cavab alamadığı anladılır. Bu hissədə Quran-i Kərimin “Ər-Rəd” surəsinin 11-ci ayəsi misal çəkilir:

نَا لِلّٰهِ اِلٰهًا ۝ اَرْمٰۤا مِمَّنْ هُوَ وُظِفَّ حٰیۤا ۝ فَلَاحَۤا مَوۤا ۝ هٰیۤا دٰیۤا ۝ نٰیۤا بۤا مِمَّنْ تَابَقَۤا مِمَّنْ هَلۤا
 اَمۤا رٰیۤا عٰیۤا اَلۤا لَلۤا
 اَلۤا فۤا اءۤا وُسۤا مۤا وُقۤا بۤا لَلۤا اَدَارۤا اَدَاوۤا ۝ مۤا سۤا فۤا نۤا اَبۤا اَمۤا اَوۤا رٰیۤا عٰیۤا اٰیۤا حۤا مۤا وُقۤا بۤا
 لۤا اَوۤا مۤا مۤا وُدۤا مۤا مۤا هَلۤا اَمۤا هَلۤا دَرۤا مۤا

“Allahın əmri ilə insanın həm önündə, həm də arxasında daim onunla birlikdə olub onu qoruyan mələklər vardır. Həqiqətən də, insanlar nəfslərində olanı dəyişmədikcə, Allah da onlarda olanı dəyişməz. Əgər Allah hər hansı bir camaata pislilik etmək istəsə, heç nə onun qarşısını ala bilməz. Onların Ondan başqa ixtiyar sahibi yoxdur”.

Xəlifənin başına gələnlərin bu ayə əsasında şərh edildiyi yar-

lıqda bildirilir ki, xəlifə tatarların qəzəbinə öz günahları üzündən müstəhaq olmuşdur. “Malını əsirgədiyi üçün malına gələcək olan canına gəlmişdir”.

Bundan sonra “Əl-Kəhf” surəsinin 49-cu ayəsi misal gətirilir:

نَؤلُوقِي وَيَهِي فِئِمْ نَئِي قِفْشُم نَئِي مَرْجُمًا اِي رَتَفْ بَاتِكُلَا عَضُؤُ
اَذْهَلَام اَنْتَلْيُو اَي
اَمْ اُوْدَجُو ءَاَهْ اَصْحَا اَلْاَثَرِي بَاكِ اَلْوَثَرِي عَصْرُ رَاغِي اَلْبَاتِكُلَا
اَلْوَاَرْضَا اَحْ اَوْلَمَع
اَدْحَا كُبْرُ مَلْظِي

“(Hər kəsin)kitabı(qarşısına) qoyulacaq və sən günahkarların orada (yazılmış) olanlardan qorxduqlarını görəcəksən. Onlar deyəcəklər: “Vay halımıza! Bu necə bir kitab imiş! O nə bir kiçik, nə də bir böyük günahı buraxmadan hamısını sayıb yazmışdır!” Onlar etdikləri əməlləri öz qarşılarında görəcəklər. Rəbbin heç kəsə haqsızlıq etməz!”

Hülakü Xan tərəfindən Mengü Xanın adından Suriya Əyyubilərindən Sultan əl-Melikün-Nəsirə göndərilmiş məşhur yarlığın sonrakı hissəsinin məzmunu belədir:

“Biz Tanrının qüvvəti ilə qaldıq və Onun qüvvəti ilə müvəffəq olduq və olmaqdayıq. Heç şübhə yoxdur ki, biz Tanrının yer üzündəki əskəriyik, O, qəzəbinə uğratmaq istədiyi kimsələrin üzərinə bizi göndərir. Hadisələr sizə ibrət və sözümlər sizə nəsihət olsun.

Necə-neçə adamı yox etdik, nə qədər uşağı atasız qoyduq, yer üzünün üstünü dəyişdirdik və alt-üst etdik. Sizə qaçmaq var, bizdə isə kaçıqları yaxalamaq var, sizin için bizim qılıncımızdan qurtuluş yoxdur. Siz harada olursunuz olun, oxlarımız size yetişər, atlarımız hər atdan sürətlə qaçar və oxlarımız bütün sipərləri dələr, qılıncımız endiyi yerə ıldırım kimi enər.

Ağıllarımız dağlar kimi sağlamdır, sayımız isə qumlar qədər çoxdur. Bizdən aman diləyən salamata çatar, bizimlə savaşa

girənlər sonunda peşiman olar.

Siz bizə “kafir” deyirsiniz, biz də sizə “fasiq” deyirik. Biz bütün işləri tədvin və təqdir edən Tanrı tərəfindən sizə müsəllət edildik. Yer üzünün batı və doğusu bizim əlimizdədir, heç bir yerə qaçıb qurtula bilməzsiniz.

Tanrı sizin əleyhinizədir” (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri, 1941, s. 37-38).

Hülakü Xanın Abbasi xəlifəsinə göndərdiyi yarlıqlar barədə də əlimizdə bir çox mənbə var. Məsələn, Cüveyninin Nəsirəddin Tusiyə istinadən verdiyi məlumatla görə, Hülakünün xəlifə Mötəsimbillaha göndərdiyi yarlıqlardan birincisi Əlamut qalasının ələ keçirilməsindən öncə ondan dəstək istəmək məqsədi ilə yazılmışdı. Mötəsimbillah əvvəl-əvvəl əskər göndərməyin tərəfdarı olsa da, ətrafının məsləhəti ilə bu fikrindən daşındı.

Əlamutun ələ keçirilməsindən sonra Hülakünün xəlifəyə daha bir yarlıq göndərdiyi, həmin yarlıqda xəlifədən əskər göndərməməsinin səbəbi soruşulmuş, Mötəsimbillah isə cavab yazmamaq qərarına gəlmiş (Cüveyni Əlaəddin Ata Məlik, 1391, s. 806-807), daha sonrakı yarlığında cavab olaraq onu təhqir edərək, Hülakünü “yeniyetmə” adlandırmışdı (Rəşidüddin Fəzlullah, II, s. 998, 1003-1004) bunun ardınca isə Hülakü yuxarıda məzmunu təqdim edilən yarlığın məzmununa yaxın məzmununda bir yarlıq göndərmişdi. Tatarların və ümumilikdə türklərin “İlahi cəza” olaraq gözdən keçirilməsi həmin dövrdə çox yaygın idi. Deyilənlərə ən gözəl misal kimi yepiskop Stepanosun məşhur Sənaməsini göstərə bilərik. Həmin əsərdə tatarlar tərəfindən təqib edilən Xarəzmşah Cəlaləddinin Arrana (Qafqaz Albaniyasına) gəlməsi, burada ona qarşı çıxan alban mənşəli sərkərdə İvanenin başçılıq etdiyi alban, gürcü və ermənilərdən ibarət ordunun darmadağın edilməsi və məğlubiyyətin səbəbi belə şərh edilməkdədir: “Amma Tanrı onları yolsuzluq və doğru yoldan sapıqları üçün cəzalandırdı” (Galstyan A. G., 2005, s. 40). Aknerli Qriqor

da, Tanrının tatarları qövmlərinin günâhlarından və ilahi əmirləri yerinə yetirmədiklər səbəbindən cəzalandırma amacıyla göndərdiyini yazmaqdadır: “Beləcə, Allahın Peyğəmbərinin ağzıyla söylədiyi “Nabuxodonosor əlimdə bir altun qədəhdir, onu kimə istəsəm içirərəm” (Yermiya, 51.7) təhdidedici sözləri gerçəkləşmiş oldu. Beləliklə, bu gərib surətli qövm, çeşidli günahlarımızdan dolayı, sadəcə qədəh olaraq deyil, eyni zamanda zəhər halında üzərimizə gəldi. Zira etdiyimiz əməllərdən ötrü sürəkli olaraq Allahın qəzəbini cəlb edirik. Bu səbəbdən də Allah əmirlərini yerinə yetirmədiyimiz üçün, dərs olsun deyə, bunları üzərimizə müsəllət etmişdir” (*Galstyan A. G., 2005, s. 20*).

İsfahan yaxınlığındakı Yeni Culfa şəhərindəki Xilaskar Məsih kilsəsindən saxlanılan 1248-ci il tarixli bir əlyazmasında tatarların, günahlarından ötrü xristian xalqın üzərinə göndəridikləri belə ifadə edilməkdədir: “Şimal-Şərqdən vəhşi görünüşlü yabancı xalq gəldi. Torkom və Agarın soyları olaraq tanınan bu xalq, müqəddəs katalikos Nersesin öngördüyü kimi, günahlarımızın cəzası olaraq, Tanrı tərəfindən üzərimizə göndərildi” (*Galstyan A. G., 2005, s. 91*).

Erməni katolikosu Partsırpetli Konstantinin 1251-ci il tarixli “Nəsihət məktubu” adlandırılan və tatar xanlarından söz açılan məktubu da maraqlıdır. Orada deyilir “Zira, xanların qəlbi Tanrının əlindədir və O, bütün dünyanı xanın idarəsinə verdiyi və bundan belə verməyə davam edəcəkdir” (*Galstyan A. G., 2005, s. 89*)

Harput şəhərindəki İncildə yazılı bir xatirə qeydi də bu şəkildədir: “Tavağanın 685-ci (1236) ilində Tanrının qəzəbinə uğradıq. Doğudan vəhşi, qəddar, xunxar insanlar gəldi” (*Galstyan A. G., 2005, s. 85*).

Bənzər yanaşma ilə Matteus Parisiensisin “Chronica Maiora” adlı əsərində də rastlaşmaqdayıq. Əsərdə tatarların hücumu xristianların işlədikləri günahların nəticəsi kimi gözdən keçirilir

və onların uğurlarından Tanrının istəyi kimi bəhs edilməkdədir. Tatarlar “Tanrının dəyənii, Tanrının qəzəbinin qılıncı” adlandırılır (**Altay Tayfun Özcan, 2012, s. 449-450**).

Məsələyə bu cür baxışa təkcə dövrün xristian salnaməçilərinin deyil, müsəlman salnaməçilərinin də sahib olduğunu yazan Tolga Ersoy bildiri ki, “Bu anlayış sadəcə Ortaçağ Hıristiyan tarix yazıcılığı ilə sınırlı olmayıb, dönmədaşı İslâm tarix yazıcılığında da ortaq olan bir anlayışdır. İbnü’l-Esîr, Moğolların insanların kalbine soktukları korkunun kökenini ilahî bir kaynaktakı olduğunu düşünməkdədir. Alâaddin Ata Melik el-Cüveynî isə digər İslâm devletləri tarafından mağlûp edilememiş bir gücün Moğollar tarafından yok edilmesine şahit olur. Tarihçi, Alamut kalesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesini və İsmailî tarikatının gücünü kaybetmesini ilahî bir planın parçası olaraq telâkki etməkdədir. Allah’ın ilahî adaletinin insanlar tarafından kolay anlaşılamayacaq bir yol ilə gerçəkləşməsi olaraq görür və Cengiz Han’ın yüksəlməsinin arkasındakı ilahî planın bu netice ilə birlikdə dəyərləndirildiyində anlaşılabiləcəyini düşünür. İslâm tarix yazımında tarihin itici gücünün temelde Tanrısal irade olduğu düşünülməkdədir. Ancak bu anlayışla çelişməyəcək biçimde İslâm tarihçileri siyâsî ve iktisâdî faktörlərə də belli bir yer verirler (**Tolga Ersoy, 2013, s. 369-370**).

1260-cı ilin 25 yanvarında Hülakülnün qoşunları Hələbi ələ keçirdilər. Həmin zaman Dəməşqdə olan Ən-Nəsr Yusif Əyyubi şəhərin köməyinə getmədi. O, ümumi düşmənə qarşı birlikdə yürüş təşkil etmək barədə Qutuzla anlaşa bilmədi. Həmin dövrdə Ən-Nəsinin xidmətində olan Bəybars da özünə bağlı türkmən və kürd dəstələri ilə onu tərək edərək, Fələstinə yollandı və Qəzza yaxınlığında düşərgə saldı. Buradan o, Misiri əsil sahiblərinə qaytaracağı təqdirdə amanda olacağı barədə Sultan Qutuzla danışıqlara başladı. Danışıqların əsas mövzularından biri tatarlara qarşı vahid cəbhədən çıxış etmək idi.

Bu arada tatar elçiləri gəlib, Hülakü Xanın Sultan Qutuza Mengü Xaqanın adından ünvanladığı yarlığını gətirdilər. Sultan tatar elçilərini qılıncdan keçirdi və mətni Rəşid əd-Din sayəsində dövrümüzədək yetişən aşağıdakı məşhur çıxışını etdi:

“Hazırda Diyarbəkr, Diyarrəbi və Şam (Suriya) göz yaşları içərisində boğulur. Bağdaddan Ruma qədər olan ərazi və torpaqlar boşaldılıb, oralarda nə səpin səpilir, nə də biçin biçilir. Əgər biz onları (tatarları) qabaqlamasaq Misiri də eyni aqibət gözləyir. Ölkəmizə təcavüz edən bu adamlara münasibətdə üç yoldan birini seçməliyik; ya sülh, ya düşmənçilik, ya da ölkəni tərək etmək. Başqa ölkəyə köçmək çətindir. Çünki bu zaman bizim yaşayış yerimiz yalnız Məğrib ola bilər. Aramızda sərt səhralar və uzaq məsafə var...”

Fikrim belədir: Gəlin birlikdə cihadı seçək. Əgər qələbə qazansaq, istədiyimiz olar, məğlub olsaq, ən azı xalqın tənəsinə tuş gəlmiş olmaıq” (*Рашид ит-Дин, 1946, s. 51-52*).

Bundan sonra Misirdən tatarlara qarşı sülh bağlamaq üçün Aqraya elçilər göndərildi. Lakin firənglər bitərəf mövqelərini qorumağa qərar verdilər. Bununla belə, Məmlük ordusuna Qüds krallığının sahilboyu ərazisindən keçməyə icazə verildi. 15 iyun 1260-cı il tarixində Qyutuz və Bəybarsın başçılıq etdikləri Məmlük ordusu Kitbuğanın başında durduğu tatar ordusunu darıma dağın etdi. Suriya Məmlüklərin nəzarətinə keçdi. Qutuz Səncər əl-Halibini Dəməşqə hakim təyin etdi. Hələbi isə Bəybarsa verdiyi sözə rəğmən Mosul atabəyi Bədrəddin Luluya verdi.

Geri dönərkən ordu Qəzza yaxınlığında daşərgə saldı. Orada bəhri və nüzziyərdən olan bəylər sultana sui-qəsd təşkil edərək, onu qətlə yetirdilər (15 iyun 1260-cı il) və Bəybarsı yeni sultan seçdilər (*Буниятов З. М. , 1986, s. 195*).

Hülakü Xanın Sultan Qutuza Mengü Xaqanın adından ünvanladığı yarlığın dövrümüzədək ərəb dilinə tərcümədə yetişmiş mətni:

“Tabe olunmalı olan, yaratdığı bütün ərazi və torpaqlar üzərində, o cümlədən məmlüklükdən Misirin mütləq hakiminə çevrilən və indi onun bütün işlərini, əmirlərini, ordusunu, yazıçılarını, qulluqçularını, köçəri və oturaq əhalisini, böyüklərini və kiçiklərini idarə edən Əl-Müxəffər Qutuz və əlindəki ərazilər üzərində hökm haqqını bizə vermiş Tanrının adı ilə.

Həqiqətən də biz Tanrının yer üzərindəki əsgərləriyik. Tanrı bizi öz qəzəbindən yaratdı və onun qəzəbinə uğrayanların üzərinə göndərdi. Siz o biri ölkə və dövlətlərin başlarına gələnlərdən dərs çıxarmalısınız. Bizim qətiyyətimiz sizlər üçün çaydırıcılıq timsalı olacaqdır.

Nə qədər ki, qılınclarımız qınından çıxmayıb və buraxdığına səhvlər özünü qəzəbi qarşı çevrilməyib, başqalarından öyrənin və öz işlərinizi araşdırın. Biz ağlayanlara rəhm etmir və şikayətlənənlərin dərdinə şərik olmuruq. Çox ölkələr fəth etdik və dünyanı pisliklərdən təmizlədik. Siz qaçmağa məcbur olacaq, bizsə sizi təqib edib axtaracağıq.

Sizə hansı ölkə sığınacaq verəcək? Hansı yol sizi xilas edə bilər. Bütün torpaq, su və zənginliklər bizim ixtiyarımızda olduğu bir vaxtda öz xilasınızı harada görürsünüz?

Bizim qılınclarımızdan qurtuluş yoxdur və əlimizdən qaça bilməyəcəksiniz. Bizim atlar başqalarından daha sürətli-dir, nizələrimiz daha itidir. Ozlarımız isə həmişə hədəfə dəyir. Ürəklərimiz dağa mənəyir, saylarımız isə qum dənələri qədər çoxdur. Bizə tabe olmaqdan imtina edənlər öz arvad-uşaqları, qohum-ərabası, qulları və şəhərləri ilə birlikdə yox oldular. Bu hər kəsə məlum olmalıdır. Şöhrətimiz Rüstəm və İsfəndiyarın dastanları kimi bütün dünyaya yayılmışdır. Əgər sən bizim qüdrətimizə tabe olacaqsansa, bac-xərac göndər, ayağımıza gəl, əks təqdirdə savaşa hazırlaş.

Qalalarınız önümüzü kəsə bilməz, ordularımız qarşımızda duruş gətirməz. Bizdən xilas olmaq barədə yalvarışlarınız eşidil-

məz. Çünki siz yeməyinizə haram qatdınız. Salama salmla cavab vermədiniz və içinizdə Tanrıya asilik yayıldı.

İndi qarşılaşdığınız rəzalət və bişərəfliyə “sevinin”. Gerçəkdəndə bizim “kafir”, sizinsə pislilik olduğunuz artıq təsdiq olundu. Bizi sizin üzərinizə bütün baş verənləri yönəldən və bütün qərarları təkbaşına verən (Tanrı) göndərüb.

Sayınızın çoxluğu bizim üçün heç nədir. Hörmətli adamlarınız bizim üçün alçaldılmışlardan başqa bir şey deyil. Hakimlərimizə alçaldılmaqdan başqa heç bir xilas yoxdur. Nə qədər ki müharibə alovu yüksəlməyib və onun qıgılıcımları ətrafı bürüməyib cavbı ləngitməyin və cavab verməyə tələsin.

Nizələrimiz sizə çatan anda bizdən aman və rəhm gözləməyin. Bütün bəla və bədbəxtliklər başınıza töküləcək. Ölkəniz sizdən təmizlənəcək və hökmdarlarınızın taxtları boş qalacaq. Bu məktubu və elçilərimizi göndərməklə sizinlə ədalətli davrandır və böyük lütf göstərdik (**Ali el-Makrîzî, 1/514-515**).

GİRAQOS GƏNCƏLİNİN “TARİX”İNDƏ ARRANIN TARİXİ İLƏ BAĞLI ÖNƏMLİ MƏQAMLAR

Alban və Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Giraqos Gəncəli 1201-ci ildə Gəncədə anadan olub. Erməni mənbələrində bəzən “Kirakos Qandzakasi”, bəzən alban olması səbəbindən “Şərqli” (Aravelisi), bəzən Nor-Getik (Qoşavəng) monastırında yaşamasından dolayı “Gedikli” (Qetesi), bəzən də sadəcə “vardapet Kirakos” adlanırlan, türkdilli alban mənbələrində isə adı yalnız vartabed Giraqos kimi çəkilən bu şəxs 1272-ci ildə vəfat etmişdir. Mxitar Qoşun şagirdi Vanağanın şagirdi olub. Özündən sonra çox zəngin bir irs qoyub. Fəqət onların çoxu dövrümüzədək orijinalının dilində deyil, xarici dillərə tərcümədə gəlib çatmışdır. Əldə olan yeganə

tamhəcmli orijinal, yəni anadilli əsəri özünün tərtib etdiyi dini məzmunlu “Xosdovanitiun” (Tövbə duası) əsəridir.

Giraqosun müəllimi Vardapet Vanağan (Vanakan Vardapet), qeyd edildiyi kimi, Mxitar Qoşun şagirdi idi. Onun haqqında Giraqos Gəncəli öz kitabının 43, 50, 51, 52 və 53-cü fəsillərində geniş məlumat verməkdədir. Onun yazdığına görə, dövrünün böyük xristian ilahiyyatçılarından olan bu şəxs Mxitar Qoşdan dərslər almış, vardapetlik həsasını da ondan qəbul etmişdir.

Vanağan barədə Fəridə Məmmədova yazır ki, “Vardan Areveltsi (Şərqli) və Vanakan Vardapet Mxitar Qoşun tanınmış şagirdləri olmuşlar. Hazırda Mxitar Qoş barədə əlimizdə olan məlumatların əksəriyyətini Vanakanın yetirməsi, Qoşu özünün “mənəvi babası” adlandıran Gəncəli Kirakos yazıb qoymuşdur”.

Giraqosun yazdığına görə, xristianlar arasında üç üqnuma inamla, başqa sözlə, xristian inancının əsasları barədə rumlarla ermənilər, başqa sözlə, diofizitlərlə monofizitlər arasında mübahisə yaranmış və problemi həll etmək iqtidarında olmayan ermənilər albanların ən müdrik ilahiyyatçılarına, o cümlədən Vanağana müraciət etmişlər. O da düşündükdən sonra bu barədə fikirlərini “**Inam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan**” (İmanın əsası: İnam ilə tapınıram müqəddəs üç üqnuma və tək Tanrıya ayırmadan) adlı əsərində dilə gətirmişdir. Həmin fikirlər iki müxtəlif variantada dövrümüzədək ulaşmışdır. Onlardan biri 1750 №-li Venesiya əlyazmasında qeyd edilib. Dövrümüzədək Vardapet Vanağanın daha bir neçə cümləsi də gəlib çatmışdır. Həmin yazı Matenadaranda (İrəvan) qorunan 2267 №-li əlyazmasında yer almaqdadır (**Tuncay B., 2010, s. 163**):

İmanın əsası (Birinci variant)

Inanırbiz bir Tenqrigə, Atağa barcanı tutucığa, yaratucısına köknünq da yerninq, körüngənlərnı da kürünməgənlərnı.

Alayox inanırbiz bir Biygə, Jisus Krisdoska, da Tenqri Oğluna, Tenqridən toğqanğa, Atadan yalğız toğqan, budur barlıxından Atanınq, Tenqri Tenqridən, Yarıx Yarıxtan, könü Tenqri, könü Tenqrininq Oğlu, da dügül etilgən, yənə ol kendi tarbiyatından Atanınq, xaysı bilə ki barça nemə boldu köktə da yerdə, körüngənlər da körünməgənlər. Xaysı ki biz adamlar üçün da bizim xutxarıma xımız üçün enip köktən ten aldı, adam boldu tügəllik bilə Mariamdan ari goystan Ari Can bilə, xaysı bilə ki, aldı ten, can, es da barçanı, ne ki bardır adamda. Toğru da dügül işkillik bilə xıynaldə, bu kendi xaçlandı, öldü, kömüldü. Üçünci kündə ölüdən turdu. *Çıxtı kökkə ol ten bilə, olturdu tüz yanına Atanınq.*

Kelməxtir ol ten bilə da haybat bilə Atanınq yarğulamağa tirilərnı da ölülərnı, xaysınınq ki ari da ölümsüz xanlıxına yoxtur uç. Alayox inanırbiz Ari Canğa da, xaysı ki yaratılmağandır da tügəl. Ol edi, xaysı ki sözlədi orenktə, markarelərdə da Avedaranda. Ol edi, xaysı ki edi Jortananga, karozel etti yeberilgənnı da sığındı arilərdə.

İnanırbiz bunqar bütün dünyada bolğan ğatoğige da arakellərninq yəxövü.

İnanırbiz bir mğrdutiunğa poşmanlıxka arınma xlıxka da boşatlıxka yazıxlarğa; *ölüdən turmaxka sonq yarğuşğa canlarğa da tenlərgə; köktəgi xanlıxka da menqilik tirlikkə.* Yoxsa kimlər ki aytıyırlar ki, bar edi zaman, xaçan yox edi Oğul, yaxot bar edi vaxt, xaçan özgə barlıxtan ya tarbiyattan, aytkanlar yaratılmağan Tenqri Oğlun ya Ari Cannı ki, özgə türlü bolmalı ya teşkirliməlidir, aninqki aytucılarnı yöpsünməstir, yoxsa nızovel etiyir gatoğige da arakellərninq ari yıxövü (Tuncay B., 2010, s. 164).

İmanın əsası
(İkinci variant)

Inam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan

İnanırmen Atağa ki, atalığı yetövüsüzdür.
nanırmen Oğulğa ki, toğqanı tergövsüzdür.

İnanırmen Ari Canğa ki, Atadan ilgəri kelgəni aytovsuzdur
Ata bilə da Oğul bilə haybatta da birlikdə.

İnanırmen da tapunurmen bir Errortutiundan yalğız Oğlunu,
erki bilə Atanınq da biyənməxi bilə Ari Cannıq.

Aşaxlandı bizim xutxarılmamız üçün, endi Köktən ave-
dum bilə hreštağabedninq yürəkinə ari goys Mariamnıq;

Aldı ten, can, es, adam tügəl yazıxtan başxa toğdu, tügəlliki
bilə Tenqri da adam, eki tarbiyattan birləndi ayırılmağan birlən-
məx bilə.

Sözü Tenqrininq adam boldu, da adam Tenqri boldu buzul-
maksız birlənməx bilə;

Kirdi orenkkə ki, alarnı, kimlər ki orenk tibinə edilər, sa-
tun alğay yazıxtan. Sünətləndi orenkkə körə ki, sünətlənməgən
yürəkimizni bizim arıtqay yazıxtan. Mığırdel boldu Jortananda
necik adam da ufattı başın duşmannıq necik Tenqri. Xaçlandı
cuhutlardan neçik adam da xutxardı adam millətin necik Tenqri.

Kömüldü kerezmanda necik adam da turdu ölüdən necik
Tenqri.

Ağındı haybat bilə kökkə da olturdu onq yanına Atanınq bi-
yiklikdə.

Kelməlidir ol kendi haybatı bilə Atanınq da Ari Cannıq
yarğu etməgə ölülərgə da tirilərgə ki, anıq ölümsüz xanlığına
heç tügəllənməx yoxtur.

Xaytıpmen benim yaman yazıxlarımdan, xaysın aytıyım ya
Xaysın biliniyim, zera ne ucu bar da ne xırığı.

Krisdanlik yergəsinə tügəl bolmıyırmen, canımnı da tenimni yazıx bilə xaramğulatıpmen, ölər künümnü sağışlamıyırmen, da Tenqrininq xorxulu yarğusun esimə keltirmıyırmen.

Vay manqa, vay manqa, vay men köpyazıxlığa ki, ne cuvap bersərmen Tenqrininq xorxulu yarğusuna!

Da hali, umsanıp Tenqrigə da anıñ yetövsüz şağavatına, aytarmen men menim yaman yazıxlarımni bu surp yıxövnünq içinə Tenqrininq alınına, da surp Asduacacinnıñ, da barça arilərninç, köktəgilərninç da yerdəgilərninç, da menim din atamnıñ alınına barça yazıxlarımni, xaysı ki xılınıpmen canım da tenim bilə, da barça sağışlarım bilə, sözlərim bilə, da etkənlərim bilə, erkli u erksiz, bilgənim bilə da bilməgənim bilə, kündüz da kecə, egər övdə bolğanda, egər yolda yürügəndə, egər yuxlağanda, egər oyax bolğanda.

Yazıxlımen beş seziklikim bilə, altı türlü teprənişim bilə, on eki gövdəm bilə, üç yüz altmış beş boğunlarım bilə, meğa Tenqrigə.

Yazıxlımen közlərim bilə: hamaşa baxıp özgələrninç sürətinə, suxlanıpmen er kişigə, iğitkə, özgəninç tirlikinə, közüm bilə körüp, esim bilə suxlanıpmen, da ne ki köz yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrikə.

Yazıxlımen xulaxlarım bilə: Tenqrininq buyruxun işitmə erinipmen, yox esə xulax xoyupmen tiyişsiz sözlərgə, yaman ögüt-kə, panpas etməxni, çıxara berməxni, yergəsiz gələcəsilərnı, yaman sözlərnı xulax xoyupmen, da ne ki xulax yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrigə.

Yazıxlımen ağızım u tilim bilə: boş sözlərnı sözləpmen, yalğannı aytıpmen, panbas etipmen, sökünc beripmen, xarğapmen, erikləpmen, küfür u yaman aytıpmen, artıxsı külüpmen, özgələrnı küldürüpmen, akah yepmen, akah içipmen, boş gələcilər bilə özgələrnı sağ fikirindən yaman sağışka keltiripmen, da ne ki ağız u til yazıxı bar, barçanı xılınıpmen, meğa Tenqrigə.

Yazıxlımen yürəkim bilə: yaman sağış etipmen, itlikkə, bor-niglikkə, oğurluxka da damahlikkə, zırgel etməxkə, yürəkim bilə kek saxlapmen urmağa, xanatmağa, öldürməgə, da Tenqrininq xorxulu yarğusun esimə keltirmiyirmen, benim ulu yazıxların xoyup, *özgşninq kiçi yazıxların sağışlapmen, meğa Tenqrigə.*

Xollarım bilə yazıxlımen: artıx alıp, eksik beripmen, alıp yaşırıpmen, kişininqkinə xıyıpmen, sadağa bermiyirmen, aldap-men, zırgel etipmen, urupmen, xanatıpmen, yazıx da uyat yer-gə xol uzatıpmen, ne xadar bolupmen dinsizlik, cansızlıx etmə, etipmen, ol xadar canıma xıyıpmen ki, bir boğunumnu sağ da yazıxsız Tenqrigə saxlamıyirmen, meğa Tenqrigə.

Ayaxlarım bilə yazıxlımen: yıxövümə tügəl bolmıyirmen, sağmosuma, ertəgi alğışka, tüş alğışına, tum haybatına da ke-cəgi alğışka, xastalarını sorma da zındandagilərnı barmıyirmen baxma, xarıblərnı övümə tındırmıyirmen, yalanaclarnı kiydir-miyirmen, aclarnı, susamışlarnı yedirip içirmiyirmen, da barça Tenqrininq yollarından yıraxlanıpmen, meğa Tenqrigə.

Vanağan vartabedninq aytkanı

Nedir manisi xıtım kecəsi ki, saruyağ yeyirbiz bolsun Bay-ramninq, alay Cnuntnunq? Yazıyır bunun üçün künü Gureğ Ağeksantraçin Teotos padşahğa bayram xıtımı üçün da aytıyır ki, ne *üçün kecədən çeziliyirbiz: anınq üçün ki, Krisdos kecədən turdu...* (Tuncay B., 2010, s. 165-166)

Gıraqosun özünün yazdığına görə, o, müəllimi Vanağan və Vanağanın digər şagirdləri ilə birlikdə tatarlara əsir düşmüş və əsir olduğu dövrdə, əsirlikdən qaçana qədər tatar bəylərindən bi-rinin mirzəsi və katibi olmuşdur. Bu fakt albanların dilinin hansı dil olduğunu göstərən ən gözəl faktlardan biridir. Görünür, al-banların öz dillərini həm də “tatar dili” adlandırmasının səbəb-lərindən biri də eyni dildə danışmaları olub. Məlumat üçün bil-

dirək ki, tatar dili də qırçaq dillərinə aid edilir. Hərçənd ki, onlar rəsmi dil kimi uyğur türkcəsindən istifadə etmişlər. Çingiz xanın dövrümüzədək ulaşan şeirləri də məhz uyğur türkcəsindədir. Tatar xanlarının əldə olan məktub və fərmanları da həmin dildədir.

F. Məmmədova alban ədəbiyyatının və tarixşünaslığının bu görkəmli nümayəndəsi haqqında yazır ki, “Alban ədəbiyyatının digər nümayəndəsi Kirakos Gəncəlidir... Mxitar Qoşun şagirdi Vanakanın yanında təhsil almış, ömrünün böyük hissəsini orada keçirmişdir”.

Giraqosun dövrümüzədək alban (qarqar-qırçaq) dilində yetişmiş “Tövbə duası” əsəri Polşadakı Milli Muzeyin kitabxanasının Krakov şöbəsində qorunan 2412 №-li əlyazmada, Vyanadakı Mxitaristlər İttifaqında qorunan 143 №-li və 545 №-li, eləcə də Vensiyada saxlanılan 1126 №-li əlyazmalarında da yer almaktadır.

Venesiya variantında eyni mətn “**Ögüt Giraqos vartabedniq**” başlığı altında keçir (Tuncay B., 2010, s. 169-170).

Giraqos vartabedniq tüzgəni

“Ögüt Giragos vartabedniq ki ne türlü kerək xosdovanel bolma yazıxlardan”

Tiyəsidir kristanlarğa, ne çaxta barma kləsə xosdovanutiunğa, uç türlü nemə esinə keltirməx kerək.

Əvəl muni: “Bu xosdovanutiunnu ki, aytırmən, Tenqriniq alınadır da kahananiq, da bu kahana xaysın ki baylasa munda, baylıdır köktə Tenqriniq alınına, da xaysın ki çeşsə munda, çeşövlüdür köktə Tenqriniq alınına, ne türlü ki Biyimiz Krisdos buyuruptır”.

Da ikinci, asrı xonarhlıx bilə tüşməx kerək kahananiq alınına yüzü üstünə, zera yazıxnıq xılınmaxı öktəmliktir u poşmanlıx da xosdovanutiun xonarhlıxtır, ne türlü ki anarag oğul atasına

meğğa keldi u tamğaçı dacarda boşatlıx taptılar Tenqridən.

Da üçünci, esinə keltirgəy ol künnü ki, ne kün xosdovanel boluptur əvəldən u sağışlağay ki, neçə vaxttır, yıl mıdır, yarım mıdır, bir ay mıdır, yarım mıdır, da neçə ki esə, barça yazıxların sağışlağay, da başlap ol kündən aytkay birərbirər, kecə mi yoluxuptur, yoxsa kündüz, da aytkay künün də, yıxkün mi edi, yoxsa ulukün mi edi, oruc mi edi, da aytkay yerin də yazıxnınq, ari mi yer edi, yoxsa aruvsuz, da aytkay yazıxnınq oxşaşın ki, ol yazıxka kendi mi səbəp boldu, yoxsa özgə.

Da xaçan barsa din atanınq alınına, üç kezcundur xoyğay Ata Oğul Ari Cannınq atına, andan sonqra, çöküp, başı açıx, kahananınq alınına xosdovanel bolğay yaş bilə, neçik Tenqrigə, da ol boşatkay garkınınq buyruxu bilə, necik Tenqri.

Da aytkay əvəldən surp Lusavoriçninq uğajpardinininq tavanutiuunun surp arakellərninq qanonkundən, xaysı ki bu türlüdür (**Tuncay B., 2010, s. 167-168**).

Gəncəli vardapet Giraqosun “Tarix” əsərinin əsli Matedaranda saxlanılır. Bu irihəcmli kitab haqqındakı təsəvvürlərimiz ermənilərin rus dilinə tərcümə edərək, müxtəlif, əlavə, ixtisar və təhriflərlə nəşr etdirdikləri, bəzən “Ermənistan tarixi”, bəzənsə “Ermənistanın şərq əyaləti – Alban ölkəsinin tarixi” kimi qondarma adlarla təqdim etdikləri kitablara əsaslanır. Kitabın gerçək adı isə “Alban ölkəsinin qısa tarixi”dir və orada bir çox xalqın - albanların, ermənilərin, rumluların, ərəblərin, tatarların və gürcülərin əsasən XIII əsr tarixindən, başqa sözlə, tatarların hakimiyyəti dövründən bəhs edilir. Bu barədə Fəridə Məmmədova haqlı olaraq, yazır ki, “Kirakos erməni, fars, türk və ərəb dillərini mükəmməl bilmişdir. Kirakosun “Tarix” əsəri monqol hökmranlıığı dövründə Zaqaqaziya xalqları - albanlar, ermənilər və gürcülər haqqında qiymətli mənbədir”

Sözgedən kitabın orijinalının hansı dildə olduğunu dəqiq söyləmək mümkün olmasa da (ermənilər kitabın erməni dilin-

də yazıldığını iddia edirlər), bu kitabın alban dilində yazıldığını söyləmək üçün çox ciddi əsas var. Bu əsası bizə həmin kitabın II fəslinin böyük bir hissəsinə alban (qırçaq – qarqar) dilində 1750 №-li Venesiya əlyazmasında rastlanması faktı verir. Giragos Gəncəlinin “Tarix” kitabının ermənilər tərəfindən rusca dərc edilmiş 2-ci fəslinin adı həmin dildə belə qeyd edilib:

«Послание о символе веры армянской церкви, написанное братом армянского каталикоса Григориса епископом Нерсесом по просьбе высокочтимого зятя самодержавного государя ромейского, великого патостратора Алексея, когда он выехал на Восток и находился стольном городе киликийцев Маместии, куда (Нерсес) последовал по его приглашению в 614 (1165) году».

Eyni başlığa eynilə alban dilində 1750 №-li Venesiya əlyazmasında rast gəlirik:

“Bitiki inamnnıq, erməni yıxövününq tapunğanı, yazılğan Nerses arhiebisğobostan, xardaşından Krikornunq, erməni gatorğiqosnunq, xoltxası üsnə Aleksiosnunq, ulu brdosdradusunq, urum çesarnınq kiyövününq, xaçan ki ketti kün toğuşuna da edi Mampuesdiada, baş şəhərində Giligecvoc ulusununq, erməni tvğankınında 614 [1165]”.

Fəslin rus dilində verilmiş mətni də sözügedən əlyazmadakı alban (qarqar-qırçaq) mətninin eynidir.

Məlumat üçün bildirək ki, kitabın ermənilər tərəfindən nəşr edilən rus variantı 65 fəsildən ibarətdir. Bu fəsillərin böyük əksəriyyəti müəllifin mənsub olduğu xalq - albanlar haqqındadır. Həmin fəsillər aşağıdakılardır:

1. Müqəddəs Qriqori və onun taxtına sahib olanların qısa tarixi və siyahısı.

2. Rumun mütləq hakiminin əlahəzrət kürəkəni patost-rat Aleksyin və onun dəvəti ilə 614 (1165)-cü ildə (Nersesin) onun ardınca Şərqə gedərkən baş çəkdiyələri Kilikiyanın paytaxtı

Mamesteyada (patostratin - Ş. H., B. T.) etdiyi xahişi əsasında Ərməniyyə katalikosu Qriqorisin qardaşı yepiskop Nerses tərəfindən erməni (monofizit – Ş. H., B. T.) kilsəsinin iman simvolu haqqında məktubu.

3. Levonun Qərbdəki mülkiyyəti.

4. Şərqi Ərməniyyənin (?) işxanları (mülkləri) Zakare və onun qardaşı İvane haqqında.

5. Zəkəriya tərəfindən bəzi məsələlərlə bağlı çağırılmış Məclid barədə.

6. Yadellilər tərəfindən sıxışdırılan alban katalikoslarının böyük işxanlara necə pənah apardıqları barədə.

7. Vaspurakan vilayətinin məşhur vardapetləri barədə.

8. Ordu başçısı Zakarenin ölümü barədə.

9. Levon mülk və onun ölümü barədə.

10. Alban ölkəsinin aşığıda hekayə şəklində təqdim edilən qısa tarixi.

11. Tatar ordularının necə züfur etdiyi və gürcü qoşunlarını qaçmağa məcbur etdiyi barədə.

12. Qoşunların Gəncə ətrafında məğlum olması.

13. Mxitar vardapet haqqında, haradan olması və necə adam olması barədə.

14. Qoşavəng (Nor-Qetik) monastırının tikilməsi barədə.

15. Onun şagirdlərin içərisində fəralənənlər barədə.

16. Qoş adlandırılan böyük vardapet Mxitarın ölümü barədə.

17. Ondan sonra monastırın idarəçiliyinə keçənlər barədə.

18. Sultan Cəlaləddin və gürcü qoşunlarının 674 (1225) - cü ildə məhv edilməsi barədə.

19. Sultan Cəlaləddinin məhvi və onun yer üzündən silinməsi.

20. Tatarların bütün dünyanı küfrə bürümək üçün necə züfur etdikləri barədə.

21. **Gəncə şəhərinin talan edilməsi barədə.**

22. Həmin qoşunlar tərəfindən Ərməniyyə və Gürcüstanın talan edilməsi barədə.

23. Şamxor şəhərinin tutulması barədə.

24. Vardapet Vanağanın və yoldaşlarının əsir alınmaları barədə.

25. Loru şəhərinin darmadağın edilməsi barədə.

26. İşxan Avaqın onların əlinə keçməsi barədə.

27. Ani şəhəri barədə və Rəbbin onu (düşmənlərə) təhvil verməsi haqda.

28. Qarsın talanı barədə.

29. İşxan Avaqın Şərqə - xaqanın hüzuruna göndərilməsi barədə.

30. Xaçın torpağındakı qətlə və işxan Cəlal barədə.

31. Onun tikdirdiyi kilsə barədə.

32. Tatarların xarici görünüşünün təsviri barədə (bu bölüm kitaba sonradan əlavə edilmişdir).

33. Suriyalı Raban barədə.

34. Feodosipolun talanı edilməsi haqda.

35. Sultanla tatarlar arasındakı savaşı barədə.

36. Erməni çarı Hetum barədə və onun əməlləri haqqında.

37. Lamboranlı işxan Konstantin barədə və onun Kilikiya ilə nə etdiyi haqda.

38. Davudun taxta oturması barədə.

39. Alban katalikosu Nersesin böyük saraya çağırılması barədə.

40. (Tatarların) Vaspurakanın bir çox əyalətinə yürüşləri barədə.

41. Ərməniyyə katalikosu Konstantinin kanonik fətvaları barədə.

42. Hökümlü Konstantinin sirkulyar fərmanı barədə.

43. Ərməniyyə katalikosu hökmlü Konstantinin kanonik fətvaları.

44. Xan tərəfindən göndərilən vergi toplayanlar barədə.
  45. Gürcü çarlarının xanın hüzuruna yollanmaları barədə.
  46. Erməni ordu başçısı və Sultan Qiatadinin oğlu Sumbatın xanın hüzuruna yollanması haqqında.
  47. Tatar qoşunlarının Güscüstanda törətdikləri qətləmə barədə.
  48. Cazibədar Davud barədə.
  49. Qadın cildinə girərək bir kişi ilə zina edən şeytan barədə.
  50. Xristianlar arasında Tanrının müəddəs ruhu barədə və “atadan” yoxsa “atadan və oğuldan” demək lazım olduğu barədə mübahisələri.
  51. **Düzgün iman və həqiqi ibadət.**
  52. Vardapet Vanağanın imanının islah edilməsi barədə tövsiyyəsi.
  53. **Müqəddəs Vanağan vardapetin ölümü barədə.**
  54. İovannes Qarnesi barədə.
  55. Batının oğlu Sartax barədə.
  56. Ölkəni viran qoyan çəyirtkə barədə.
  57. Mengü Xanın əmri ilə həyata keçirilən siyahıya alma barədə
  58. **Mömin erməni çarı Hetumun Batının və Mengü Xanın hüurlarına getməsi barədə.**
  59. Rumluların ölkəsindəki qətləmə barədə.
  60. Bağdadın talan edilməsi barədə.
  61. Martiropol şəhərinin dağıdılması barədə.
  62. Onların İkiçayarasında və Aşağı Suriyada etdikləri barədə.
  63. **Mömin işxan (məlik) Cəlahın ölümü barədə.**
  64. **İşxan Şahənşahın və oğlu Zaxarenin ölümü barədə.**
  65. **Hülakü və Berkə arasındakı böyük müharibə barədə.**
- Yuxarıdakı başlıqlardan da görüldüyü kimi Giraqos Gəncə-

li Qafan mülkiyyətinə, demək olar ki, toxunmamış, Arranda baş verən hadisələrdən söz açarkən diqqətini daha çox Gəncə və Xaçın Mülkiyyəti üzərində cəmləşdirmiş, bir neçə yerdə Həsən Cəlali yad etmişdir. Bu sırada “Xaçın torpağındakı qətlə və işxan Cəlali barədə” adlı 30-cu, “Onun tikdirdiyi kilsə barədə” başlıqlı 31-ci və “Mömin işxan (mülki) Cəlalin ölümü barədə” adlı 63-cü **fəsiləri böyük maraq doğurur.**

Qafan Mülkiyyəti **də** diqqətdən kənar qalmamışdı. Əsərdə II Sumbatdan da söz açılır. əslində Qafan Mülkiyyəti, faktiki olaraq, II Sumbat və Tərsaiçdən sonra, Xaçın isə Həsən Cəlaldan **və oğlu Atabəydən sonra əvvəlki önəmlərini itirmiş və** kiçik bəyliklərə **çevrilmiş**dilər. Təsadüfi deyil ki, dövrümüzədək Orbeli soyundan olan yerli bəylərdən, Tərsaiçin oğlu Stepanos Orbelini nəzərə almasaq, sadəcə üçünün - Stepanos (təqr. 1406-1422), III Sumbat (təqr. 1471-1495) və çox güman ki, islamı qəbul edən Urudlu Zöhrabın (təqr. 1508) adları məlumdur.

Giraqos Gəncəli “Alban ölkəsinin qısa tarixi” adlı əsərinin “Xaçın torpağındakı qətlə və işxan Cəlali barədə” adlı 30-cu fəslində tatarların Arranda törətdikləri barədə artıq yazdığını xatırladaraq, indi də Xaçın torpaqları və onların orada etdikləri barədə danışmaq istədiyini bildirərək qeyd edir ki, onlar (tatarlar) bütün istiqamətlərə yürüşlər təşkil edir və hətta ölkələri öz aralarında püsk atmaq yoluyla bölürdülər (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 267**).

Tarixçinin yazdığına görə, onların (tatarların) yaxşı təchiz edilmiş və başdan ayağa silahlanmış qoşun başçılarından bəziləri Xaçın torpaqlarına müdaxilə etdilər. “Orada yaşayanların çoxunu öldürdülər ya da əsir aldılar. Sonra qaçanlar və iistehkamlara sığınanlarla savaşağa başladılar. Bəzilərini yalanla, bəzilərini isə zor gücünə dağlardan enməyə məcbur etdilər. Amma əksəriyyət alınmaz olduqları üçün “qartal yuvaları” adlandırılan etibarlı yerlərdə gizləndilər, orada məskunlaşaraq özlərini təhlükəsiz

hiss etməyə başladılar. Lakin bu fəlakət Tanrının işi olduğundan tatarlar gizlicə oralara qalxaraq gözlənilmədən qalalara daxil oldular. Orda olanların bir qismini qılıncdan keçirdilər, qalanlarını isə qayalardan aşağı atdılar. Atılanların sayı o qədər çox idi ki, yer meyitlərlə örtülmüş, qan isə bulaq kimi axırdı. Heç kəsə rəhm etmədilər. Bundan çox çox sonralar da daş topaları kimi bir yerə qalanmış sümüktəpəciklərini **görmək olurdu**.

Onlar Cəlal adlandırılan mömin məlik Həsənin də üzərinə getdilər. Böyük məliklər Zaxare və İvanenin bacılarının oğlu olan bu şəxs mömin biri idi, yumşaq, rəhimli, mərhəmətli, mömin və təvazökar insan idi, səhralarda sərgərdan yaşayanlar kimi daim ibadət edərdi. Harada olurdusa olsun, eynən vənglərdəki rahiblər kimi həm gündüz, həm də axşam ibadətlərini qüsursuz yerinə yetirərdi. Bazar gününə keçən gecələri isə Xilaskarın zühur etməsi naminə ayaq üstə, yuxusuz dualar oxumaqla keçirərdi. Din adamlarını çox sevər və ilahi əməllərin hamısını yerinə yetirərdi.

Onun mömin anası əri – həmçinin Tanqik adlandırılan Vaxtanqın ölümündən sonra üç oğlunun üçün də – Cəlalı, Zaxare və İvanenin yerbəyer edib Qüdsə yollandı və orada illərlə tövbə etdi, bununla da onun görəni və ya haqqında eşidən hər kəsi təəccübləndirdi. O, bütün sərvətini eynən Abqarın arvadı Yelena kimi dilənilərə və ehtiyacı olanlara payladı və öz ruzisini öz zəhməti ilə əldə etdi. Orada da öldü və Tanrı başqalarına da ibrət olsun deyər, onları da eyni xeyirxahlıqlara təşviq etməküçün onu qəbrinin üzərinə enən nurla mükafatlandırdı.

Müdrək məlik (Cəlal) kafirlərin hücumlarından xəbər tutan kimi öz ölkəsinin sakinlərinin hamısını farsların dilində “Xoxanaberd” adlanan qalaya topladı. Və (tatarlar) oranı mühasirəyə almağa gələndə bu qalanın alınmaz olduğunu görüb, ona dostluq və sülh təklif etdilər. Və o da müdrəklik göstərərək bu şərti qəbul etdi. Bundan sonra hədiyyələrlə onların hüzuruna getdi.

(Tatarlar) ona hörmət göstərib bütün mülklərini geri qaytardılar, üstəlik də başqa torpaqlar da əlavə etdilər. Daha sonra ona hər il onlarla birlikdə müharibələrdə iştirak etməyi və onların hakimiyyətləri altında sakit yaşamağı buyurdular. (Cəlal da) müdrik-cəsinə hərəkət edərək, onlardan yanına gələnləri tələb edilən hər şeylə təmin etmək üçün ölkəsini səfərbər etdi. İstər qida, istərsə də lazım olan digər şeyləri tolayıb, özündən də üstünə əlavə edib yanında saxladı və onlar hər dəfə gələndə onlara verdi. Və tatarlar ölkəyə təzyiq etmədilər. Sadəcə gəlib-gedirdilər. Başqa yerlərdə isə belə etmədilər. Odur ki, tatarlar mümkün olan hər yerdə onları sıxışdırırdılar (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 267-269**).

Giraqos Gəncəli “Onun tikdirdiyi kilsə barədə” başlıqlı 31-ci fəsildə isə Həsən Cəlalın tikdirdiyi Xəzinədəğ (Gəncəsər // Qandzasar) kilsəsindən söz açaraq yazır ki, “Gəncəsər adlandırılan vəngin yanında, onların soy səbriskarının olduğu yerdə (məlik Həsən) Tanrənən şərəfinə gözəl bəzəkli bir kilsə - dünyanın günahlardan təmizlənmək üçün daim qurbanlıq quzu gətirilən kiçik bir məbəd tikdirdi.

Onun üzərində çox illər çalışdılar və iş sona çatdıqda onu izzətləndirmək üçün təmtəraqlı bir ziyafət təşkil edildi. Orada alban katalikosu, hökümlü Nerses də öz çoxsaylı yepiskopları ilə, eləcə də vardapet Vanağan və onunla gəlmiş çox sayda alim iştirak edirdilər...

Bu, tavağanın 687-ci ilində (1238), vardavar bayramı günündə baş vermişdi.

Onun (Həsən Cəlalın) arvadı Mamağan da kilsənin qapısının yanında gözəl bir eyvan qurdu. Özü isə özünü bütünlüklə xeyrixahlığa həsr edərək, gecə-gündüz İlahi Yazıya uyğun şəkildə oruc və dualarla müşayiət olunan fəal həyat tərzi keçirirdi” (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 269**).

Qeyd edək ki, Xəzinədəğ (Gəncəsər // Qandzasar) monastır kompleksi keçmiş Ağdərə rayonunun (indiki Kəlbəcər) Vəng-

li kəndində, Xaçınçayın sol sahilində yerləşən XIII əsrə aid xristian alban monastırındır. O, orta əsrlərdə Alban Həvvari Kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı olmuşdur.

Məbədin divarındakı daş kitabə üzərində həkk edilmiş epiqrafik yazıdan belə aydın olur ki, bu abidə Xaçın ölkəsinin Alban vilayətin yüksək və böyük məlik-bəyi,, Böyük Həsənin nəvəsi, Vaxtanqın oğlu, Həsən Cəlal Dövlə və anası Xorişə Xatun tərəfindən 1216-1258 -ci illərdə inşa edilmişdir.

Xəzinədağ (Gəncəsər // Qandzasar) monastır kompleksi

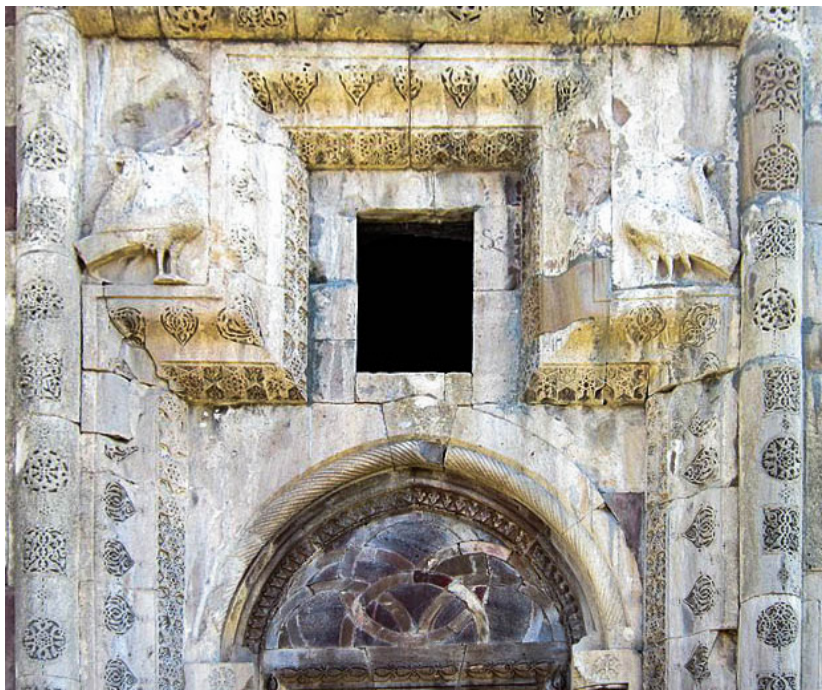
1261-ci ildə tatarlar tərəfindən Güney Azərbaycanın Qəzvin şəhərində qətlə yetirilmiş Həsən Cəlal Dövləni oğlu knyaz Atabəy gətirib həmin məbəddə dəfn etmişdir. Bu məbəd 1511-ci ildən 1836-cı ilə, yəni Rusiya Sinodunun rəsmi qərarı ilə Alban

kilsəsi ləğv edilənədək monofizit alban xristianlarının iqamətgahı olmuşdur. Həsən Cəlalın nəslindən olan bir çox alban din xadimləri, o cümlədən katalikoslar bu kompleksin ərazisində dəfn olunmuşlar. Hündür qala divarları ilə əhatə olunmuş kompleksə alban xristian memarlığı üslubunda inşa edilmiş baş kilsə, ona bitişik dörd maillı dam örtüyündə rotonda yüksələn məbəd binası və qala divarlarına içəri tərəfdən hörülmüş tikililər daxildir. Baş kilsənin xaçşəkilli günbəz kompozisiyası, 16 küncü günbəz barabanı və onun üzərində yüksələn çətir formalı piramidaşəkilli daş günbəz örtüyü alban dindarlarının son iqamətgahına xüsusi əzəmət və gözəllik verir. Şərq və qərb fasadlarından fərqli olaraq şimal və cənub fasadlarının memarlıq həlli, demək olar ki, eynidir. Onların hər biri beş tağla bəzənmiş, ortadakı ən hündür tağ isə profilli xaçla tamamlanmışdır.

Kilsənin daxilindəki tağların yuxarı hissələri müqəddəs hesab olunan öküz və qoyun başlarının baryefləri ilə bəzədilmişdir. Məbəd kompleksinin memarlıq planlaşdırma və kompozisiya həlli, heykəltaraşlıq nümunələri və diofizit xarakterli elementlər bu abidəni çoxəsrlik ənənələri olan Alban (Arran) memarlığına aid olduğunu təsdiq edir.

Giraqos Gəncəli kitabının “Mömin işxan (məlik) Cəlalın ölümü barədə” adlı 63-cü fəslində yazır ki, bu arada Laşanın oğlu, tatarlardan asılı olan gürcü məliyi Davud onun, bəylərin və ölkənin üzərinə çəkilməz bir yük kimi düşmüş olan və qurtuluşu olamayan vergilərdən yoruldu, bezdi. O öz şəhəri Tiflisi, taxtının və sahib olduğu hər şeyi ataraq Abxaziyanın dərinliklərinə - Svanetiya dağlarına qaçdı. Onunla birlikdə əzələn bəylər, şəhər və əyalətlərin hakimləri qəddar zəli kimi qanlarını soran və doymaq bilməyən tatarların əlindən baş götürüb qaçdılar. Və məlik o qədər tələsik qaçdı ki, arvadının, məleykə Qönçəni və yenicə doğulmuş körpə oğlu Demetreni özü ilə aparmağa imkan tapmadı, yalnız ilk övladı Georgini yanına aldı.

Xəznədağ (Gəncəsər // Qandzasar) kompleksinə daxil olan Vəftizçi Müqəddəs Yəhya kilsəsinin giriş qapısı

Böyük hökmdar Arqun isə böyük ordu toplayaraq qaçan məliyi ələ keçirmək üçün onu təqib etməyə başladı. Və ona çata bilmədiyini görüb bir çox əyalətlərin sakinlərini qılıncdan keçirdi və özü ilə əsir apardı. Və o, gürcü məliklərinin məzarlarının yerləşdiyi Helatı talan edərək dağıtdı, (gürcü) katalikosunun taxt şəhəri olan Atsxoru qarət etdi.

Lakin gözlənilmədən gürcü süvari alayı peyda oldu və böyük bir cəsarət göstərdi: Arqunun qoşununun çoxu üzərindən alov keçmiş saman kimi məhv oldu, özləri isə sağ-salamat geri qayıtdılar. Və onların sayı 400 nəfərə yaxın idi.

Arqun qorxuya düşdü və axtarışları davam etdirməyə cəsarəti çatmadı. Sonra o, Hülakünün yanına qayıtdı, lakin ürəyinə fitnə doldu, guya bərc və vergilərin əvəzində gürcü məleykəsi Qönçəni və qızı Xoşəki, böyük məlik Şahənşahu və məlik Həsən Cəlalı və bir çoxlarını əsir aldı, onlardan çoxlu pul topladı və onlar canlarını zorla qurtardılar.

Möüm Cəlaldan bütün imkanları aşan vergi tələb edərək ona ağlasığmaz işkəncələr verdi. Boynuna taxta boyunduruq keçirib, ayaqlarına dəmir qandal vurdular. Və o bunu (Cəlalın) xristian inadına görə belə etdi, çünki bütün müsəlmanlar ona nifrət edir, “o bizim dinimizin əsas düşmənidir” – deyərək Arqunu onu öldürməyə təhrik edirdilər. Belə ki, Arqun özü də müsəlman idi.

O, (Cəlalı) özü ilə Qəzvinə götürdü. O birisi isə bütün dini yazıları bildiyi üçün bütün bu əzabları minnətdarlıq sözləri ilə qəbul edir, oruc saxlayır, daim dua edir, yemək və içməkdən imtina edir və cani-könüldən şəhid olmaq istəyirdi.

Cəlalın tatarların baş əmiri Çomağunun oğlu Buğra Noyunun arvadı olan Ruzukan adlı qızı atasını Arqunun əlindən xilas etmək məqsədilə Hülakünün arvadı Doqquz Xatunun yanına getdi. Və bundan xəbər tutan kafir hakim təcili öz cəlladlarını göndərdi ki, bu mömin kişini gecə öldürsünlər. Və kafir cəlladlar eynən müqəddəs əzabkeş İakov kimi onu tikələrə parçalayaraq ona da eyni əzabları verdilər. Qoy o da Rəbbimiz İsanın yanında yüksək mərtəbəyə ucalsın.

Beləcə imanına sona qədər sadıq qalan həmin mömin və müqəddəs insanın həyatı tavağanın 710-cu ilində (1261) sona çatdı. Onun oğlu Atabəy sadıq bir adamını göndərərək ona atasının hansısa qurumuş quyuda çürüyən cəsədini oğurlamasını tapşırırdı. Belə ki, həmin quyunun yerləşdiyi həyətin sahibi olan bir nəfər əcəm onun qandallı meyidinin üzərindəki ilahi nişanı görmüş (onu öldürəndə üzərinə nur qonmuşdu) onu bir neçə gün sonra basdırmaq üçün həmin quyuya atmışdı. Elə o da cəsədi ax-

taran adamlara onu göstərdi və baş verənləri nəql etdi. Və onlar da cəsədin parçalarını toplayaraq sevinc içində evinə apardılar və əcdadlarının məzarları olan Gəncəsər monastırındaki məzarlıqda basdırdılar. Və cəsədi aparan adamlar da eyni möcüzəni – onun üzərinə qonan ilahi nuru gördülər.

Və Hülakü ilə Arqunun əmrinə əsasən onun hakimiyyəti **valideynlərinin verdikləri tərbiyəsinə uyğun olaraq müdrək, təvazökar, könlü tox, rahiblər kimi daim ibadətdə olan oğlu Atabəyə keçdi. Hülakü Şahənşahın oğlu Zaxareyə iftira ataraq onu öldürdü.**

Həmin il katalikosluq taxtında iyirmi yeddi il oturmuş insanpərvər və könlü tox alban katalikosu, hökümlü Nerses Məsihin yanına getdi. Onun taxtının varisi gənc yaşlarında olan hökümlü Stepannos keçdi (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 391**).

STEPANOS ORBELİNİN “SISACAN VİLAYƏTİNİN TARİXİ” KİTABI QAFAN (BƏLX)-ALBAN MƏLİKLIYININ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏSAS MƏNBƏ KİMİ

Stepanos Orbelinin təqribən 1250-1394-cü illər arasında yaşayıb yaratdığı (**Stephen Cushman, Clare Cavanagh, Jahan Ramazani, Paul Rouzer, 2012, s. 83**), dövrünün tanınmış alban tarixçisi (**Michael E., 2013, s. 693**) və **siyasi xadimi olduğu bilinməkdədir**. O, bugünkü Sisiyan yaxınlığında Qarqar (Tsux) bölgəsində Tərsaiç Orbelinin ailəsində anadan olmuşdur. Məşhur Orbelilər nəslindəndir. Onun təqribən 1297-1300 – cü illərdə tamamladığı “Sisacan vilayətinin tarixi” kitabı Qafan və Zəngəzurun tarixini öyrənmək baxımından ən əsas və etibarlı mənbə hesab edilir.

Atası Tərsaiçdən sonra Qafan və ətraf bölgələrinin hakiminə çevrilən Stepanos əmisi II Sumbatı böyük ictimai-siyasi xadim

kimi dəyərləndirmiş, onunla duyduğu qüruru gizlədə bilməmişdir. Onun yazdığına görə, II Sumbat 5 dil bilirdi. O, doğma alban dilindən başqa gürcü, uyğur, fars və hay dillərinə də vəqif idi (Orбелян С., 1861, s. 297). O, Ruzuqan Xatunla evli idi, fəqət öz övladları yox idi, bu səbəbdən də qardaşı oğlu Stepanosu uşaq vaxtından övladlığa götürmüşdü. Doğrudur, Q. Alişan yanlış olaraq Burteli Sumbatın oğlu kimi təqdim edir, lakin bu fikir heç bir mənbə ilə təsdiq olunmur.

XIII əsrin 50-ci illərində Orbelilərin yüksəliş illəridir. Həmin illərdə Liparitin oğulları – Əliqum, Sumbat və Tərsaiç “oxçu xalqın” (tatarların) yardımı ilə hakim mövqeyə yüksəlməyi bacarmışdılar (Мелкие хроники, 1951, т. 1, s. 384).

Orbelilərinin nüfuzunun artması, şübhəsiz ki, Zakiriləri qane etmirdi. Bu səbəbdən də bu iki soy arasında rəqabət daha da artmışdı və XIII əsrin II yarısından etibarən, xüsusən də Avaq bəyin ölümündən və Zakirilərin başına onun arvadı, Eristav Raçinin qızı Qönçə Xatun keçdikdən sonra kəskin xarakter almışdı.

Ərinin ölümündən sonra gürcü-qıpçaqların məliyi Ulu Davuda (1247-1270) ərə gedən Qönçə özünün ona qarşı çıxan və II Sumbat tərəfindən təhrik edilən qızlığı Xoşəkin Avaq Zakirinin mülklərinə haqq iddia etməsindən bərk narahat idi (Иоаннисян А. Г., 1957-1959, 1, s. 212). O, həmin ərazilərinin qızlığının əlinə keçməməsi üçün Makxanaberdin və Axbatın hakimi Sadun Arsurunini onun hamisi təyin etmiş və bu yolla da onu II Sumbata qarşı çıxmağa təhrik etmişdi. Lakin II Sumbatın arxasında Hülakü Xanın özü dururdu və ona qalib gəlmək mümkün deyildi. Bu qarşıdurma onunla bitdi ki, Sumbat Hülakü Xanın əmri ilə Qönçə Xatunu Göyçə gölündə boğdurdu (Иоаннисян А. Г., 1957-1959, 1, s. 214) ki, bu da iki nəsil arasında qarşıdurmanın kulminasiya nöqtəsinə qalxmasına səbəb oldu.

Xoşək Elxanlı sarayının ən varlı nüfuz sahiblərindən olan Xoca Sahibdivana ərə getdi və Zəngəzurun yuxarı hissələrinin

sahibəsinə çevrildi. Bu hadisələrdən ətraflı söz açan Y. Manandyan yazır ki, sözügedən nəsillər arasında düşmənçiliyin əsas səbəbi Orbelilərin bölgənin əvvəlki söz sahibləri olmuş Zakirilərə tabe olmaq istəməsi idi (**Манандян Я. А., 1959, т. 3, s. 253**).

Həmin dövrdə II Sumbat o qədər güclənmişdi ki, Zakiriləri saya almırdı və Hülakü Xanadan başqa kimsəyə tabe olmaq fikri yox idi. O, xanın himayəsini qazanmış və onun tərəfindən bütün bölgəsinin məliyi təyin edilmişdi. Onun hökmü əslində bütün Güney Qafqazı əhatə edirdi. Zakirilər isə buna qarşı çıxır və öz keçmiş vassallarına tabe olmaq istəmirdilər. Təkcə Zakirilər deyil, digər nüfuzlu alban və gürcü soyları da Orbelilərin ayağının altını qazımaqla məşğul olsalar da, bununla belə, onların hamısı Hülakünün qəzəbinə gəlməmək üçün II Sumbatın hakimi mövqeyi ilə razılaşmaq məcburiyyətində idilər (**Иоаннисян А. Г., 1957-1959, 1, s. 166-167; Манандян Я. А., 1959, т. 3, s. 256**).

Svaneti məliyi Davudun zindandan qaçması iki nəsil arasında yeni düşmənçilik dalğasına təkan verdi. 1249-cu ildə Məleykə Rusudanın oğlu Davud Narin (1247-1293) tatarlara qarşı təşkil etdiyi üsyandan sonra ələ keçirilmiş (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 315-317**) və Baycunun əmri ilə zindana atılmışdı (**Киракос Гандзакечи, 1961, s. 370**). O və onunla birlikdə zindandan qaçmış üç məhbus Qafan Məlikliyinin ərazisindən keçə bilmək üçün II Sumbatın yaxın adamlarından Tenqriqula məleykə Rusudanın xəzinəsindən olan çox qiymətli bir daş hədiyyə etmişdi. Tenqriqul da həmin daşı II Sumbata vermişdi (**Степанос Орбелян, 1910, s. 297-298**).

Bahalı daşın adı çəkilməsə də, bu hadisə məlumata gürcü salnamələrində də rast gəlinməkdədir. Məsələn, XIV əsrə aid anonim bir mənbədə belə deyilir: “Və Narin Davud (**Цулая Г. В., 1980, s. 103. 39**) atabəy Avağın torpağına çatdı... Onu ova gədən Sumbat Orbel gördü. Georgi məlikin Orbelləri təqib etməsi səbəbindən Liparit adlanan biri Naxçivana qaçdı. O, Əliqumun (Eldəgəzin) məmləkətinə gəldi. Əliqum (Eldəgəz) Lipariti gör-

cək onu qızı ilə evləndirib özünə kürəkən etdi. Bu izdivacdən iki oğlan doğuldu ki, bunlardan Birinə Əliqum, digərinə isə Sumbat adlarını verdilər. Bu Sumbatı Əliqum (Eldəgəz) özünə oğulluğa götürdü. Davud məhz bu Sumbata rast gəldi və o da onu öz məmləkətinə apardı. Davud Sumbatdan onun adını açıqlamamasını xahiş etdi”. Gürcü mənbələrinin yazdığına görə, Tatarlardan ehtiyat edən Sumbat ona adi paltar geyindirib Abxaziyaya yola saldı (*Цулая Г. В., 1980, s. 103. 42*).

Bu hadisədən söhbət açan Stepanos Orbeli Sumbatın bu hadisə ilə əlaqəsini inkar edir (*Степанос Орбелян, 1910, s. 297*). Bütün günahları Tenqriqulun üzərinə yıxır və Zakirirlərin Sumbata şər atdıqlarını yazır. Fakt isə budur ki, Zakirilər bu hadisəni əldə bayraq edərək, ondan tatar tüzəmsizliyi Baycuya şikayət etmiş, o da Sumbatı əsir edərək Qaraqoruma, xaqanın hüzuruna göndərmiş, lakin orada Sumbat günahsız olduğunu subut etməyi bacarmışdı.

Beləcə, II Sumbata qarşı irəli sürülən ittihamlar təsdiqini tapmadı və belə bir ehtimal var ki, guya sorğu-sualın Sumbatın xeyrinə nəticələnməsinə səbəb onun sözügedən bahalı daşı xaqana, yəni Mengü Xana hədiyyə etməsi olub. Səbəb hər nə olurs-olsun, bu hadisə Orbelilərin Zakirilər üzərində parlaq qələbəsi kimi tarixə düşmüşdür. Xaqan onun əvvəlki statusunu bərpa edərək, onu yenidən doğma Baratan qalasına geri göndərmiş və o da yenidən ətraf bölgələri idarə etmişdi (*Степанос Орбелян, 1910, s. 301*).

Bu hadisədən sonra Orbelilər “muxtariyyət” əldə etdilər və yalnız və yalnız mərhəzi hakimiyyətə tabe edildilər (*Овсепян Г., 1969, 1, s. 73*). Əldə olan məlumatlara görə, Mengü Xan onun barədə belə demişdi: “Bu xristianı öz xidmətimizdə saxlayaq və kimsəyə onu özünə tabe etməyə icazə verməyək” (*Степанос Орбелян, 1910, s. 300*). S. Orbelinin yazdığına görə, xaqan hətta ona əmək haqqı da təyin etmiş və o bu əmək haqqını üç il dalbald almışdı. Bundan başqa II Sumbat Qafan Məlikliyinin bütün

kilsələrinin vergidən azad edilməsinə də nail olmuşdu. Vətəninə “məlik” titulu ilə geri döən II Sumbat ona xaqan tərəfindən verilmiş tərhanlıq yarlığını Baycuya təqdim etmiş və beləcə, keçmiş məlik Senekerimin torpaqları üzərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi (Степанос Орбелян, 1910, s. 301-302).

Öz ölkəsinin təhlükəsizliyini və sabitliyini təmin edən yeni məlik yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək geniş quruculuq-abadlıq işlərinə başladı. Onun maddi yardımını və əmri ilə məlikliyin bir çox kilsə monastrları bərpa edildi və yeniləri tikildi. Bu sırada Oxçu vəngi (Tatev) və Keşişkənd vəngi (Noravəng) kilsə və monastr kompleksinin adını çəkə bilərik. Bunlardan Gorusdan 20 km aralıda yerləşən, Oxçu çayının sahilində yerləşən, böyük bazalt qayanın üzərində inşa olunmuş olan Oxçu vəngi (Tatev) monastr kompleksinin əsası IX əsrdə quyulmuş və bu məbəd Qafan Məlikliyinin dini-mədəni mərkəzi rolunu oynamışdır.

Oxçu (Tatev) monastr kompleksi

Ermənilər bu kilsə və monastr kompleksini “Tatev” adlandırlar və belə hesab edilir ki, həmin ad həvari Fadeyin bölgədə xristianlığı təbliğ edərkən şəhid olmuş şagirdi Estatusun adından qaynaqlanır və onun şərəfinə belə adlandırılmış, sonradan onun adı tələffüzdə təhrifə uğrayaraq “Tatev” formasına düşmüşdür. Bu adı türk dilində də izah etmək cəhdləri olmuşdur. Məsələn, Ə. Ələkbərlinin fikrincə, ad «tat» (böyük) və «ev» sözlərindən ibarətdir və «böyük ev» anlamında işlədilmişdir (Ələkbərli Ə., 1994, s. 141-143).

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, monastr kompleksinin yerləşdiyi ərazi xristianlıqdan çox-çox əvvəllər məskunlaşmış və burada qıpçaq-qarqarların qədim məbədi mövcud olmuşdur. IV əsrdə bölgədə xristianlığın yayılmasından sonra həmin məbədinin yerində kiçik xristian kilsəsi inşa edilmişdi. IX əsrdə həmin kilsənin yerli yepiskopun qərarı ilə elan edilməsindən sonra Oxçu (Tatev) monastırının inşasına başlanmışdır. Stepanosun yazdığına görə, 848-906-cı illərdə köhnə kilsənin yanında yeni kilsənin və monastrın inşasına başlanmışdır. Lakin Ərməniyə katalikosu I Ananiya Mokatsinin fətvası ilə erməni-hay ordusu monastırı dağıtmış, Ərməniyənin digər katolikosu Ananiya isə monastırı lənətləmişdir. Monastr sonralar Qafanın bəyi I Vasak tərəfindən yenidən bərpa edilmiş və müdafiə sistemi ilə möhkəmləndirilmişdir. XI əsrdə monastırda 1000-dən çox rahib yaşayırdı.

1087-ci ildə məlik Senekeremin və məleykə Şahanduxtun hakimiyyəti dövründə kompleksin şimalında Müqəddəs Məryəm ana kilsəsi inşa olunmuşdu. 1136-cı ildə baş vermiş zəlzələdə ciddi dağıntılara məruz qalan monastr kompleksi 1170-ci ildə Qafan bölgəsini ələ keçirən Səlcuqlular tərəfindən yandırılmış, XII əsrin sonlarında yepiskop Stepannosun göstərişi ilə yenidən bərpa olunmuşdu (Nicholas Holding, Deirdre Holding, 2011, s. 256; Minorsky W., 1957, s. 51).

Oxçu (Tatev) monastr kompleksindən bir görüntü

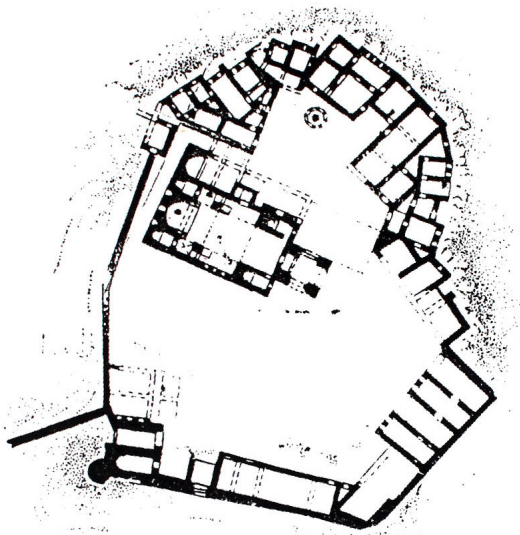
Hülakü Xanın dövründə kompleks vergilərdən azad edilmiş, Orbelilərin dəstəyi ilə monastır əvvəlki önəmin bərpa etmişdi. 1286-cı ildə monastırın Orbelilərin nəzarəti altına keçmiş və Mitropolit təyin olunan Stepannos Orbeli Sünik kilsəsinin yeparxiyalarını vahid mərkəz ətrafında birləşdirməyə çalışmışdır. XIV əsrdə Oxçu (Tatev) Alban Universitetinin əsasının qoyulmasından sonra kompleks həm də böyük mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir (**Agop J. Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, 2002, s. 652**).

Məlumat üçün bildirək ki, XVII-XVIII əsrlərdə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə kompleksdə monastır həyatı yenidən canlanmağa başlamış, kompleksdə bərpa işləri həyata keçirilmiş və bir neçə yeni bina inşa olunmuşdur. 1836-cı ildə Müqəddəs Sinod Alban Həvari kilsəsi kimi onun tərkib hissəsi olan Qafan Kilsəsinin də müstəqilliyinə son qoymuş və Qafan kilsəsi Erməni-hay Qriqoryan Kilsəsinin yeparxiyalarından birinə çevrilmişdir (**Երակոբեան, Վ., 1996**).

Kompleksin memarlıq xüsusiyyətlərinə gəlincə, qala divar-

ları ilə əhatə olunmuş Oxçu (Tatev) monastr kompleksinə üç kilsə (Müqəddəs Pavel və Pyotr, Müqəddəs Qriqori Maarifçi və Müqəddəs Məryəm ana), kitabxana, yemək zalı, zəng qülləsi, mavzoley və digər kiçik adminstrativ binalar daxildir (**Pertosian H., 2012, s. 176**).

Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsi 895-906-cı illərdə inşa edilmişdir. 1043-cü ildə kilsənin cənub divarına bitişik tağlı zal inşa edilmişdi. Bundan qısa müddəs sonra, 1087-ci ildə kompleksi qoruyan qala divarının şimal tərəfində Müqəddəs Məryəm kilsəsi inşa olunmuşdu. 1295-ci ildə Stepannos Orbelinin təşəbbüsü ilə zəlzələ nəticəsində dağılmış Müqəddəs Qriqori Maarifçi kilsəsinin təməlləri üzərində yeni kilsənin inşasına başlanmışdır. 1787-ci ildə Müqəddəs Qriqori kilsəsinin qərb divarı yaxınlığında Qriqor Tatevatsinin mavzoleyi inşa edilmiş, XIX əsrdə isə Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsinin qərbində zəng qülləsi inşa edilmiş və mavzoleyə vestibül əlavə olunmuşdur (**Mathews Thomas F., Avedis Sanjian, 1990**).

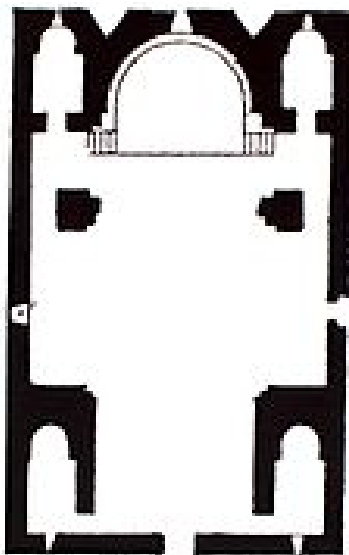
Oxçu (Tatev) monastr kompleksinin planı

Bundan başqa monastır, Qavazan kimi tanınan sütuna da malikdir. Bu sütun X əsrdə Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsinin inşasının tamamlanmasından sonra ucaldılmış və müxtəlif zəlzələlər və hücumlara baxmayaraq toxunulmaz qalmışdır. XIV əsrdə yaşayış, inzibati və digər binalarla yanaşı kompleksin cənub, qərb və şimal tərəflərini əhatə edən qala divarları inşa edilmişdir. XVIII əsrdə kompleksə yepiskop iqamətgahı, rahib hücrələri, yeməxana binası, mətbəx, çörəxana və şərab anbarı əlavə edilmişdir. Əsas qala divarlarının yanında dağlı tavanlarla örtülmüş on altı sinif otağı inşa olunmuşdu (**Քիպարեան, Յ. Կիլիկեյ Վ., 1992**).

Monastırın qala divarlarından kənarda, şimal-şərqdə zeytun istehsalı yeri vardır. Həmin məkan dörd istehsal otağından ibarətdir ki, onların da ikisi qübbəli saxlama kamerası, ikisi isə tağlı tavanlı istehsal otaqlarıdır. Bu dəyirman bütün Günəy Qafqazda dövrümüzdə çatmış ən yaxşı dəyirmanlardan birdir ki, ora əsrlərin zeytun istehsalı haqqında ətraflı təəssürat yaradır.

Oxçu (Tatev) monastırındaki məktəb binaları memarlıq baxımından orta əsrlərin monastır məktəblərinin memarlığına uyğundur (**Pertosian H., 2012, s. 176**).

Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsi Həzrət İsanın (ə) iki həvarisinin şəərəfinə inşa edilib. Bu kilsə həm də Həvarilər kilsəsi və ya kafedral kimi tanınır. Ehtimal ki, bu kilsə özündən əvvəl həmin ərazidə olmuş daha qədim bir kilsənin yerində inşa edilib və qədim kilsənin adını da miras alıb. Kilsənin qərb divarında yepiskop Hovhannesin (İohann) sifarişilə hazırlanmış və kilsənin inşa tarixi haqqında məlumat verən xaç daşı vardır.

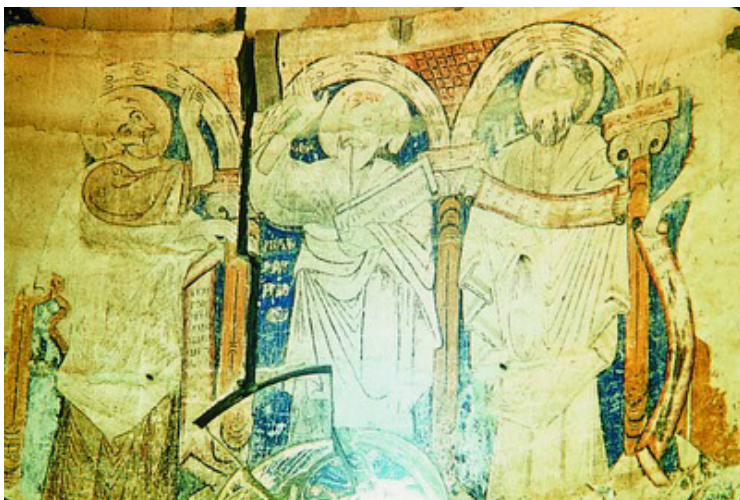
Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsinin planı

Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsi monastır kompleksində dövrümüzə çatan ən qədim tikilidir. Kompleksin ərazisində qərbdən şərqə uzanan kilsə dördbucaqlı bazilika formasında inşa edilmişdir. Kilsənin şərq tərəfində iki tərəfdən depozitari ilə əhatə olunmuş apsidanın ortasında altar yerləşir. Mərkəzi qübbə şərqdən iki sütunla dəstəklənib də, qərbdən əvvəlki tikilinin qalıqlarına söykənir. İki səviyyəli qübbə maili istiqamətdə kirəmitlə örtülmüşdür. Həm daxildən, həm də xaricdən kilsənin divarları yonulmuş daşlarla üzlənmişdir. Divarlarda və qübbədə olan nazik pəncərələr neflərin işıqlandırılmasını təmin edir. Kilsənin şərq fasadında onun inşasında nişlər və nişlərin də üstündə kilsənin inşasını təmin edən Məlik Aşot Sisacanlı və məleykə Şuşanın ilanlarla əhatə olunmuş portret-barelyefləri var.

930-cu ildə yepiskop Hakob Dəbillinin xeyir-duası ilə kilsənin interyeri freskolarla bəzədilmişdir. Bu işlə İstanbuldan

(Konstantinopoldan) dəvət edilmiş rəssamlar və yerli rəssamlar birlikdə məşğul olmuşlar. Əsas fiqurların üzləri şərq cizgilərinə malikdirlər və interyerdəki bütün yazılar alban dilində olsa da, onlar XX əsrdə edilən restavrasiya zamanı dəyişdirilib. Şərq apsidasında taxta çıxmış İsa tələbələri və digər müqəddəslərlə birlikdə təsvir edilmişdir. Qərb divarında məşhər, şimal divarında isə Həzrət İsanın (ə) doğulması təsvirləri çəkilib. Həmin freskaların az bir hissəsi dövrümüzədək çatıb (**Mathews Thomas F., Avedis Sanjian, 1990**).

Kompleksə daxil olan Müqəddəs Qriqori kilsəsi Müqəddəs Pavel və Pyotr kafedralının cənub divarının yanında inşa edilmişdir. Kilsə 836-848-ci illərdə Qafan bəyzadəsi Filippin maddi dəstəyi və sifarişi ilə inşa edilmişdi.

**Müqəddəs Pavel və Pyotr kilsəsinin freskalarından biri:
Həzrət İsanın (ə) doğulması**

Müqəddəs Qriqor kilsəsi sadə memarlıq quruluşuna malikdir. Binanın qübbəsi yoxdur. Şimal və cənub tərəfdən üç sütunla dəstəklənən binanın damı maili kirəmitlərlə örtülmüşdür. Kilsə-

nin girişi gözəl həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir (**Pertosian H., 2012, s. 176-177**).

Kompleksin digər kilsəsi 1087-ci ildə tikilən Müqəddəs Məryəm ana kilsəsi kompleksi əhatə edən qala divarlarının şimal tərəfindədir, girişin yanında yerləşən mavzoleyin ikinci mərtəbəsi kimi inşa edilmişdir. 1031-ci ildə baş vermiş zəlzələ zamanı dağılan bu kilsə XX əsrdə yenidən bərpa edilmiş və o zaman oradakı alban yazıları erməni-hay yazıları ilə dəyişdirilmişdir.

Buradakı ən maraqlı abidələrdən biri də “Qavazan” adlandırılan və kompleksin həyətində ucaldılan sütun formalı abidədir. O üç üqnumun şərəfinə inşa edilmişdir. Abidə kafedralın cənubunda yerləşir. Səkkiz metrlik bu sütun xaç təsvirli daş lövhə ilə tamamlanmışdır. Üzərində çox az naxışı olan yazısız daş inşa olduğu tarixdən dəyişilməmişdir.

Əsas Orbelilər tərəfindən qoyulan Keşişkənd (Ortakənd) vəngi (Norovank) monastır kompleksi İrəvandan 122 km aralıda, Keşişkənd yaxınlığında yerləşir. Bu vəng (monastır) bəzən “Amaqu vəngi” də adlandırılır. XIII-XIV əsrlərin yadigarıdır. Vəngin arxa tərəfində iki mərtəbəli Müqəddəs Məryəm ana kilsəsi yerləşir. XIII-XIV əsrlərdə burada Keşişkənd Alban Universiteti fəaliyyət göstərmişdir.

Kompleksin təməli 1205-ci ildə bir vaxtlar Qafan vənginin (Vahanvəngin baş keşişi olmuş yepiskop Hovanesin tövsiyyəsi ilə atılıb. Bura Müqəddəs İohan kilsəsi, geniş zalı olan Müqəddəs Qriqori yapınağı və Müqəddəs Məryəm ana kilsəsi daxildir. Bu kompleks uzun müddət Orbelilərin iqamətgahı olub.

Keşişkənd (Ortakənd) vəngi (Norovank) monastır kompleksinin ən əzəmətli tikilisi Müqəddəs Məryəm ana kilsəsidir ki, Burtel Orbelinin şəxsi vəsaiti hesabına tikilib. Tikintisi 1339-cu ildə tamamlanmış bu kilsənin künc tərəfi Müqəddəs İohan (Karapet) kilsəsinə doğru yönəlib. O, adı dövrümüzədək yetişmiş alban memar, heykəltaras və miniatürçü rəssamı Momiqin son me-

marlıq əsəri hesab edilir. Onun qəbri elə həmin kilsənin yanında yerləşir. 1997-ci ildə aparılan restavratsiya işləri zamanı kilsədə bulunan alban (qarqar-qıpçaq) yazıları erməni-hay saxtakarları tərəfindən məhv edilmişdir.

Keşikənd vəngi (monastır kompleksi)

Məbədın bəryeflərlə bəzədilmiş birinci mərtəbəsində Burtal Orbelinin və ailəsinin məzarları yerləşir. Burada bir neçə sütun var. Günümüzədək qorunmuş bəryeflərin birində ətrafında mələklər təsvir edilmiş Həzrət Məryəm və körpəsi diqqəti çəkməkdədir. Yuxarı girişdə isə Həzrət İsanın (ə) və həvvarilər Pyotr və Pavelin qəbartma təsvirləri ilə üzləşirik.

Kilsənin qərb girişi xüsusi zövqlə bəzədilmişdir. Burada ən maraqlı element ikinci mərtəbəyə aparın, profilli oynaqları olan cantilevered pilləkənlərdir. Qapıların yuxarı tərəfindəki müxtəlif həndəsi fiqurlarla bəzədilmiş qəbartma sütunlar onlara xüsusi yaraşır verir. Xarici platband və deliklərin tağlı çərçivəsi arasında göyərçin və Azərbaycan xalçalarının əsas naxış tiplərindən olan vağvağı naxışı tipində işlənmiş adam başlı yasəmən təsvir-

ləri göz oxşayır. Qapı timpanları qorelyeflərlə, məsələn, birinci mərtəmədə həvvarilər və Pyotrun təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Buradakı fiqurlardakı plastika onlara xüsusi yaraşmış və canlılıq verir. Qərb tərəfdəki üç sütunda Məryəm ana və körpə İsanın (ə), eləcə də Burtelin ailə üzvlərinin barelyefləri maraqlıdır.

Keşikənd vəngi (Noravank) monastır kompleksinə daxil olan Müqəddəs Məryəm ana kilsəsi və xaç daşları

Kompleksə daxil olan memarlıq abidələrindən biri də Müqəddəs İohan (Surb Karapet) kilsəsidir.

Bu kilsənin gümbəzi 1240-cı il zəlzələsi zamanı çökmüş, 1261-ci ildə memar Siranes tərəfindən bərpa edilmişdi. 1931-ci il zəlzələsi zamanı yenidən xəsarət alan kilsə 1949 və 1998-ci illərdə mərhələ ilə bərpa edilərkən bütün albandilli yazılar yox edilmiş, erməni-hay yazıları ilə dəyişdirilmişdir. Kilsənin bütün bəzək elementləri onun girişinin yerləşdiyi qərb fasadında cəmləşmişdir. Burada üç ləçəkli çiçəklər, iki müqəddəsin arasında təsvir edilmiş Həzrət Məryəm və körpə Məsihin (ə) təsvirləri diqqət çəkir. Buradakı naxışlar xalça naxışlarını xatırladır. Qapı üzərindəki eynitipli pəncərənin oxvari tipində “Ata Tenqrinin” rəsmi diqqət çəkir. Onun gözləri Orta Asiya türklərinin gözlərini xatırladan badamvari şəkildə təsvir edilib. Sağ əli ilə o çarmıxa çəkilməyə xeyir-dua verir, sol əlində isə “Ari Canı” (Müqəddəs Ruh) simvolizə edən adam başı tutmuşdur. Yimpanın sağ güncündə göyərçin təsviri var. Onların arası yazılarla doldurulmuşdur.

Müqəddəs İohan (Surb Karapet) kilsəsi (1216-1227)

Kompleksə daxil olan və Müqəddəs İohan Kilsəsinə bitişik olan Müqəddəs Qriqori tapınağı 1275-ci ildə inşa edilmişdir. Burada da Orbelilər nəslinin nümayəndələrindən bəzilərinin məzarları bulunmaqdadır. Buradakı 1300-cü il tarixli məzar daşlarından birindəki yarı aslan, yarı insan təsviri böyük maraqlıdır (Нораванк, 1969-1978).

Bu kilsə və monastrlar da Qafan Məlikliyi ərazisindəki digər kilsə və vənglər kimi II Sumbat Orbelinin sayəsində vergidən azad edilmiş və torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmişdilər (Степанос Орбелян, 1910, s. 300). Elə bu səbəbdən də Orbelilərin şöhrəti təkcə bütün Arrana deyil, Gürcüstan və Ərməniyyəyə də yayılmışdı və Güney Qafqazın bütün xristianları tədricən onları öz bəyləri, hətta məlikləri kimi qəbul edirdilər.

Stepanosun yazdığına görə, “vəzir və basqaq” Arqun 1254-cü ildə əhalini siyahıya almaq məqsədilə Tiflisə gəlir. Bundan istifadə edən Xoşək bəzi tatar məmurlarının vasitəsilə onun rəğbətini qazanır və bu yolla Sumbatın hökmü altında olan bəzi torpaqların sahibinə çevrilir. Belə olan halda II Sumbat şikayət etmək məqsədilə 1256-cı ildə dostu Aslan Noyandan bələdçilər alaraq Qaraqoruma yollanır. Q. Əlişan onun bu səfərinin 1258-ci ildə gerçəkləşdiyini yazsa da Stepanos Orbelinin yazdıqları onun bu fikrini təkzib edir (Степанос Орбелян, 1910, s. 202-203).

Qaraqoruma Sumbata məlum olur ki, Arqun əlehydarları Sevinc və Şərafəddin tərəfindən rüsvət almaqda və kütləvi qətləmə törətməkdə günahlandırıldığı üçün həbs edilib (Степанос Орбелян, 1910, s. 302). Ona qarşı irəli sürülən suçlamalardan biri də o idi ki, o, tatarlara tabe olan və vergi verən ölkələri talan etmiş və oradakı din adamlarını öldürmüşdür (Степанос Орбелян, 1910, s. 303). Arqunun məhkəməsində Sumbat onun lehində “yalan” şəhadət verdiyi üçün məhkəmə sübutların yetərsizliyi səbəbindən Arquna bəraət verdi. Ona qarşı ifadə vermiş Sevinc və Şərafəddinin isə Mengü Xanın əmri ilə başları vurdu.

Beləcə azadlıq əldə edən Arqun öz xilaskarı ilə birlikdə Azərbaycana döndülər. Burada hər ikisi rəqiblərindən şiddətli qisasa başladılar.

1259-cu ildə Mengü Xan (1251-1259) dünyasını dəyişdi. Vəziyyətdən istifadə edən bəzi məlik və bəylər yenidən tatarlara qarşı üsyan təşkil etdilər. Bu işdə Həsən Cəlal Dövlə və Şahənşahın oğlu Zaxare Zakiri xüsusi fəallıq göstərirdilər. Elə bu səbəbdən də Hülakünün (1256-1265) əmri ilə həbs edildilər və cəzalandırıldılar.

Əldə olan məlumata görə Orbelilər bu üsyanda iştirak etmirdilər. Elə bu da Sumbatın məlik bəy təyin edilməsinə səbəb oldu. Gürcüstan məliyi onu oğlu Demetrenin atəbəyi elan etdi və o faktiki olaraq, Gürcüstanın da sahibinə çevrildi. Hülakünün Sumbata olan etimadı böyük idi və təsadüfi deyil ki, elxan ona Aladağda tikilən yeni xan sarayının inşasını taxta-şalbanla təmin etməyi tapşırırmışdı.

1261-ci ildə Əliqum Orbelinin kiçik oğlu Burtelin ölüm xəbəri gəldi. O. Hülakü Xanın Terekdə qırçaqlara qarşı apardığı savaşda onun qoşun hissələrinə daxil olan alban hissələrinə başçılıq edirdi (Степанос Орбелян, 1910, s. 309). Bir il sonra Sumbatın arvadı məleykə Aspa öldü. Sumbatın tək təsəllisi kimi Boratan hakimi olan qardaşı Tərsaiç qaldı (Степанос Орбелян, 1910, s. 305).

Gümüzədək yetişən maraqlı məlumatlardan biri də Həsən Cəlalən qətlindən sonra II Sumbat Orbelinin mövcud siyasi-ictimai vəziyyətlə tanış olmaq məqsədilə Xaçına səyahət etməsidir. Burada o, Xudavəng (Dədəvəng // Dadivank) monastırını ziyarət edərək çox sayda ərazini, o cümlədən erməni mənbələrində adı “Xuştanats” (?) kimi çəkilən böyük bir bağı və Dərələyəzin Ələyəz kəndində yerləşən yağçəkmə karxanasını monastırın mülkiyyətinə verdi. Mülkiyyətə verilən ərazilər içərisində yenə Dərələyəzdə yerləşən və yenə erməni mənbələrində adı

“Kənançavor” (?) kimi çəkilən bir kənd də var idi. Monastır bütün vergilərdən azad edildi. Bu barədə məlumat monastırın kafedral kilsəsinin divarındakı kitabədə yer almaqdadır (**Бархударян М., 2010, s. 204-205**).

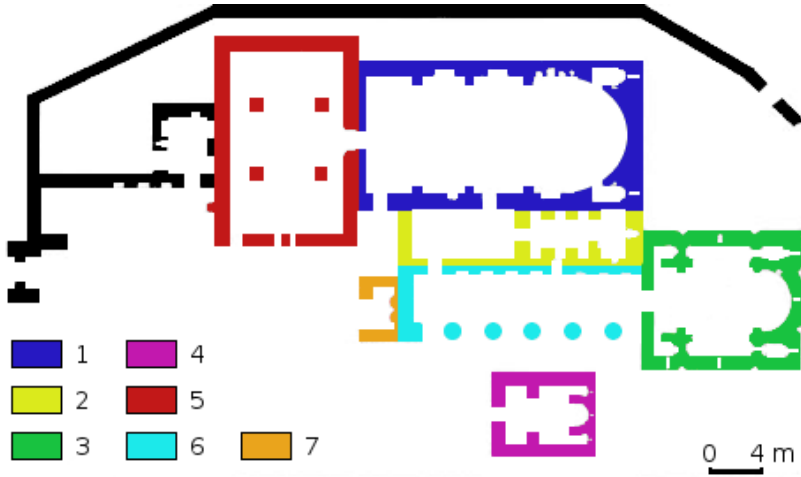
Məlumat üçün bildirək ki, Xudavəng monastır kompleksi Kəlbəcərin şərqində, Ağdərə-Kəlbəcər magistral yolunun qırağındakı Bağlıpəyə kəndindən aşağı, yəni Ağdərə tərəfdə, Kəlbəcər rayonunun 29 kilometrliyində yerləşən qədim alban (**О Худаванкском храме.., 1982**) məbəd kompleksidir. Əsası VI-VII əsrlərdə qoyulub. XV əsrlərdə bu abidə Alban knyazlığının dini məbədi olub. Sonralar məbəd bir neçə dəfə təmir edilib, əlavələr olunub və nəhayət, Alban hökmdarı Həsən Cəlala tərəfindən əsaslı bərpa edilib.

Əldə olan məlumatlara görə, Həsən Cəlalin arvadı Minə Xatun burada dəfn olunub, anası Arzu Xatun və dövrün görkəmli ziyalısı Mxitar Qoş bu məbəddə olmuş və xatirə üçün nişan daşları qoymuşlar (**Mxitar Qoş, 2006, s. 246**). Maraqlısı odur ki, üstü günbəz kimi tikilmiş bu binaların tikintisində ağac materialından istifadə olunmuşdur. Binanın divarlarında yağlı boya ilə çəkilmiş çoxlu şəkillər və yazılar var idi Ağdərə və Basarkeçərdən gələn erməni-haylar həmin xaç və yazıları balta ilə çaparaq yox etmiş və beləliklə, tarixi saxtalaşdırmağa çalışmışlar (**Milli Azərbaycan Ensiklopediyası, 2008**).

Xudavəng (Dədəvəng // Dadivank) monastr kompleksi

Abidənin tikintisində istifadə olunmuş daşların Tərtər çayının sahilindən gətirildiyi müəyyən edilmişdir. Kompleksə daxil olan binaların inşası zamanı həmçinin yerli qara bazalt daşdan, bişmiş kərpicdən və əhəng məhlulundan istifadə edilmiş, binaların damı isə kirəmit və səliqə ilə kəsilmiş daşlarla örtülmüşdür.

Kompleksin planı: 1. Qədim kilsə, 2. Kiçik birnefli bazilika, 3. Arxu Xatun məbədi, 4. Həsən Cəlal məbədi, 5. Müqəddəs Qriqoris məbədi, 6. Arzu xatun məbədinə əlavə edilmiş zal, 7. Zəng qülləsi, 8. Məktəb binası, 9. Qalereya.

Abidə dəfələrlə ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. Ağdərə RPK katibinin göstərişi ilə abidə-kompleks taxtadan çəpərlənmişdi. Lakin Kəlbəcər camaatı həmin çəpəri dağıtmışlar.

Kompleksə ümumilərdə doqquz tikili daxildir. Onlardan beşi əsas tikili digərləri isə köməkçi və xidməti xarakterli tikililərdir. Kompleksə daxil olan abidələrin heç də hamısı dövrümüzdə yaxşı vəziyyətdə çatmamış, onlardan daha qədim olanlar nisbətən dağılmışdır. Kompleksin ətrafı digər alban monastırlarında olduğu kimi möhkəm divarlarla əhatələnmişdir. Kompleksin əsas tikililəri Alban bazilikası (Müqəddəs Məryəm ana bazilikası) və Arzu xatun kilsələridir. Həmçinin kompleksə sonradan əlavə edilmiş Müqəddəs Qriqoris məbədi və Həsən Cəlal kilsəsi də diqqətə layiq memarlıq nümunələridir.

Mənbələrin məlumatında görə, məbədin əsası Həzrət İsanın (ə) həvarilərindən Faddeyin təbliğat üçün Albaniyaya göndərdiyi Dada və ya Dadi adlı xristian missioneri tərəfindən qoyulmuşdur. Mxitar Qoş da məbədin qədim tarixə malik olduğunu, onun əsasının bizim eranın ilk əsrlərində qoyulduğunu təsdiq edir (**Mxitar Qoş, 2006, s. 246**).

Kompleksə daxil olan bazilika Xudavəng monastırı ərazisindəki ən qədim tikilidir. Birnefli bazlikanın şərq dətəfində geniş yarım dairəvi altar apsidası yerləşir. Divarlara bitişik yerləşən üç cüt sütun dövrümüzə çatmamış çatmatağ tavanı dəstəkləyirdi. Divarlardakı pilyastrlar arasında dərin nişlər yerləşir. G. Məmmədovanın yazdığına görə, bazlikanın kilsənin ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri əsas altarnın yanlarında yerləşən əlavə məkanlardır ki, bu məkanlar Arranda məbəd inşasının kanonlaşdırılması dövründə hətta birnefli kilsələrdə də əlavə altar yerlərinin inşası ənənəsini parlaq şəkildə əks etdirir. Həmin dövr əlavə məkanların plan və kompozisiya həlli və binanın ümumi kompozisiyasında yerləşdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı müxtəlif nümunələr verir. Xudavəng bazilikasının ölçü baxımından eyni olmayan asimmetrik əlavə məkanları sakində daş kütlə içində oyuulmuşdur (**Мамедова Г., 2004, s. 38**).

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bizim dövrümüzə kimi çatmış bina daha qədim binanın təməli üzərində inşa edilsə də, köhnə binadan daha böyük ölçülərə malikdir (**Геюшев Р., 1982, s. 72**). Dövrümüzə çatmış tikili arxeoloqlar tərəfindən VIII-IX əsrlərə aid edilir (**Геюшев Р., 1982, s. 6**). G. Məmmədova isə qeyd edir ki, Cənubi Qafqazın anoloji abidələrinin tədqiqi göstərmişdir ki, böyük ölçülü birnefli bazilikalar əsasən erkən orta əsrlərdə inşa edilmişdir. Nadir hallarda VI-VII əsrlərdə də belə tikililərə rast gəlinir. Tədqiqatçıların fikrincə Xudavəng bazilikasının qonşu ölkələrdəki anoloji abidələrlə müqayisəsinə əsasən tikilinin VI əsrə aid olmasını söyləmək

olar. Epiqrafika məlumatına əsasən bazilikanın əlavə məkanları (pridel) XIII əsrə aid edilir (**Мамедова Г., 2004, s. 39**).

Məbədin cənub divarına bitişik narteks və kiçik birnefli kilsə inşa edilmişdir. Kilsənin divarında yerləşdirilmiş sütunlar qabağa çıxaraq ensiz, lakin dərin nişlər formalaşdırır. Bina Qafqaz Albaniyası monastırlarında geniş yayılmış düzbucaqlı altar kilsələri qrupuna aiddir. Oxşar kilsə binasına nümunə olaraq Gütəvəngdəki kilsəni, həmçinin Xatirvəng və Müqəddəs Yelisey monastırlarındakı sovmələri göstərmək mümkündür (**Мамедова Г., 2004, s. 39**).

Kompleksə daxil olan Arzu Xatun kilsəsi Xaçın məliyi Vaxtanqın xanımı Arzu Xatun tərəfindən 1214-cü ildə əri Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinə inşa etdirilmişdir. Kilsənin Şərq fasadında daş üzərində Vaxtanqın, Cənub fasadında isə Arzu Xatunun iki oğlunun təsvirləri həkk olunub.

Planda düzbucaqlı şəkildə inşa edilmiş kilsənin giriş qapısının hər iki tərəfində xırda otaqlar vardır. Apsisin ətrafında isə iki rahib kübbəxanası yerləşdirilmişdir. Binanın tam mərkəzində böyük bir alın hissənin üstündə qübbə ucaldılmış, qübbənin üstü isə konusvari damla örtülmüşdür.

1265-ci ildə Hülakü Xan və arvadı Doqquz Xatun elxanlıların böyük vəziri Mühəmməd Şəmsəddin Cüveyni tərəfindən zəhər verilərək öldürüldükdən taxt-taca Hülakünün oğlu Abaqa (1205-1282) sahib oldu. O, xristianlara o cümlədən albanlara münasibətdə atasının siyasətini davam etdirməyə başladı. Taxta oturur-oturmaz, Bizans imperatoru VIII Mixail Paleloqun qızı Mariya Dəspinə ilə ailə həyatı quran Abaqa Xanın taxt-taca olan qanuni hüququ bir il sonra, yəni 1266-cı ildə Hubilay Xaqan tərəfindən təsdiq edildi.

Bu həmin dövr idi ki, Uluq Ulus (Turan) dövlətində daxili çəkişmələr ən üst səviyyədə idi. Odur ki, hakimiyyətinin elə ilk illərindən yeni elxan, Cuci Ulusunun hücumları ilə üz-üzə qalmışdı.

O bu hücumların qarşısını almaq üçün Kürün sol sahili boyu müdafiə istehkamları qurmağa başladı. Daha sonra isə əks həmləyə keçərək, 1274-cü ildə Quzey Qafqazda möhkəmlənə bildi.

Hülakü Xan dövründə Misir Məmlükləri ilə aparılan müharibə Abaqa Xan zamanında da davam etmiş və o, Məmlüklər qarşısında məğlubiyyət ardınca məqlubiyyətə uğrayan xaçlılarla müttəfiqlik əlaqələri qurmağa çalışmışdır. Beləcə onun elçiləri 1274-cü ildə Lionda, 1277-ci ildə isə Romada peyda oldular. Onun bu təşəbbüsləri Avropada məmnuniyyətlə qarşılanırdı. Bu səbəbdən də Abaqa Xana Avropadan çox sayda məktub gəlməkdə idi. Bunlara misal kimi 1274-cü ildə İngiltərə kralı I Edurardın, 1267-ci ildə Roma papası IV Klimentin, 1274-cü ildə papa X Qriqoriusun və 1277-ci ildə papa III Nikolasın göndərdikləri məktubları göstərmək olar. Bununla belə, onun Məmlüklərə qarşı xaçlılarla ittifaq qurmaq təklifi 1277-ci ildə təşkil edilən II Lion toplantısı tərəfindən cavabsız buraxıldı.

Avropadan istədiyi dəstəyi ala bilməyən Abaqa Xan Məmlüklərlə tək savaşmalı oldu. 1277-ci ildə Məmlüklərlə tatarlar, başqa sözlə, müsəlman türklərlə tenqriçi türklər üz-üzə gəldilər. Anadolu ərazisində baş verən savaşa tərəflərdən heç biri digəri üzərində qələbə qazana bilmədi. 1280-ci ildə tatarlar Hələbi tutmağı bacarsalar da, Hama və Hümsü ələ keçirə bilmədilər (*Бартольд В. В., 1971, с. 192-193*).

Dövrümüzədək Abaqa Xanın Roma papası IV Klimentə göndərdiyi yarlığın latın dilinə tərcümə variantı yetişmişdir. Hubilay Xaqanın adından yazılmış həmin yarlıq elm aləminə ilk dəfə XIX əsrin 20-ci illərində tanındılmış olsa da, sənədin tədqiqinə XX əsrin ortalarından sonra başlanmışdır.

Yarlığın məzmunu belədir:

“Tanrının gücüdür.

Xaqanın sözüdür.

Abaqa. Elxan.

Roma papasına.

Abaqa Xan

Sizin hörmətə layiq məktubunuzu diqqətlə dinləyib öyrəndik ki, siz əlahəzrət ötən il göndərdiyimiz elçilərimizin sözlərini dinləyib cavab vermisiniz. Çünki sizin qərarlarınızda tatar yazısını oxumağı bacaran kimsə olmayıb. Həqiqətən də biz tatar dilində yazmışdıq. Belə ki, həmin vaxt bizim latın dilini bilən katibimiz yox idi.

Bundan başqa biz məktubunuzdan öyrəndik ki, siz kral Karlı kilsənin düşmənlərinə qarşı, daha dəqiq desək, Siciliyalı Manfred və onun əskərlərinin üzərinə göndərmisiniz və həmin kral Karl könüllü surətdə onun (Manfredin) torpaqlarına daxil olaraq adı çəkilə Manfredi və qoşununu bütünlüklə məhv etmişdir. Biz də əziz və hörmətəlayiq qaynatamız - Konstantinopol (Bizans) imperatorunun köməkliliyi ilə özümüz üçün bir daha dəqiqləşdirdik ki, bu addım siz əlahəzrət tərəfindən atılmış ağıllı addım olmuşdur.

Başqa məsələlərə gəlincə, sizə, yəqin, məlumdur ki, Əbədi Tanrının inayəti ilə gündoğandan günbatana qədər hər yerdə sultanlar, krallar, knyazlar sizinlə dinc yanaşı yaşamışlar, eləcə də öz geniş torpaqlarında, - ümumi rəy belədir ki, - özləri də dinc yaşamışlar. Lakin bizə qarşı pis niyyətə düşənlərin hamısını və onların bütün tərəfdarlarını kökündən qoparıb, bütün var-dövlətlərini əllərindən alıb qəddar ölümün pəncəsinə vermişik.

Abaqa Xan və qucağında kiçik Qazanı tutmuş Arqun

Biz siz əlahəzrətə dəflərlə yazmışıq, üstəlik də əziz və hörmətəlayiq qaynatamız – Konstantinopol imperatoru da sizə ünvanlanan məktublarında hərtərəfli izah etmişdir ki, biz xristianlara dostcasına münasibət bəsləyir, onları qoruyur və hətta kilsələrini də mühafizə edirik.

Bununla yanaşı, sizə və bütün xristianlara öz elçilərimiz vasitəsilə bildirmişdik ki, biz etibarlı qulumuz Xiqeyi çoxsaylı qoşunla xristianların köməyinə göndərmişik. Qoy onlar siz əlahəzrətin, niyyət etdiyiniz və bizə bildirdiyiniz kimi, kafirlərin torpaqlarına göndərdiyiniz qoşunlarla, eləcə də Araqoniya kralının qoşunları ilə birləşib, əziz və hörmətəlayiq qaynatamız – Konstantinopol imperatorunun məsləhətinə uyğun olaraq, eyni cəbhədən çıxış etsinlər. Qoy, düşmənlərimizin kökü başqa yerlərdə də bizim əlimizlə kəsilməmiş olsun.

Roma papası IV Kliment

Bir də, qoşunlar birləşdikdən sonra, qoy, hər yeni hadisədən sonra hər tərəfə çaparlar göndərilsin, sağda da, solda da, sizdə də, bizdə də baş verənlər barədə məlumat olsun. Qoy Babil cinsindən olan və sizinlə bizim aramızda yerləşən kafir köpəklər bütünlüklə məhv edilib, yox olsunlar.

Taniş olacağınız bu yarlıqdan başqa, daha çox məlumatınız olsun deyə, müqəddəs kilsə xidmətinin xadimi Solomonu, eləcə də Nekleyi elçi olaraq elçi qismində sizə göndəririk.

Yazıldı Göy ... (?) də, əjdaha ilində, altıncı ayın 23-cü günündə” (**Пашуто В. Т., Шгаль И. В., 1961**).

Qeyd edək ki, İ. Ştal bu mətni latıncadan rus dilinə tərcümə edərkən, mətndəki “tatar yazısı” və “tatar dili” ifadələrini məqsədyönlü şəkildə “monqol yazısı” və “monqol dili” ifadələri ilə əvəz etmişdir.

Maraqlıdır ki, Abaqa Xandan böyük sevgi ilə söz açan Stepanos Orbeli ondan “xoşxasiyyət, mülayim və sülhsevər”, “xristianları sevən” birisi kimi danışmaqdadır (**Степанос Орбелян, 1910, s. 307**). Eyni münasibəti bir çox alban kilsə və vənginin kitabəsində görməkdəyik. Həmin kitabələrdə padişaha, yəni Abaqa Xana və Sahib-Divana, yəni vəzir Mühəmməd Şəmsəddin Cüveyniyə dua edilməsi buyurulmaqdadır (**Свод, т. 3. s. 74. 72, т. 1, s. 22. 73**). Bu kitabələrdə Abaqanın adı ilə də bilavasitə rastlaşmaq mümkündür (**Свод, т. 1. s. 23; т. 4. s. 247, 253, 267, 317, 328, 343; т. 6, s. 112**).

Abaqanın hakimiyyəti illərində Orbelilərin nüfuzu daha da artdı və Sumbat, faktiki olaraq, monofizit xristianların təkbaşına hakiminə çevrildi. Sumbat Orbelilər ailəsinin 25 ildən artıq sürən hakimiyyətindən sonra, 1275-ci ildə Təbrizdə vəfat etdi (**Степанос Орбелян, 1910, s. 307-308**). Onun meyiti Dərələyəzə gətirildi və Orbelilər ailəsinin məzarlığında torpağa tapşırıldı.

Orbelinin göstərdiyi tarixi məliyin məzarının üzərindəki yazıda göstərilən tarixlə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, Sumbatın

məzarı üzərində bugünə qədər “Bu məlik bəy Sumbatın məzarıdır, dualarınızda onu yad edn. Tavağanın 722-ci ilinin (1273) yayı” sözlərini oxumaq olar (Свод, т. 3, s. 236).

Mxitarın yazdığına görə isə, “Həmin il (1273 – Ş. H., B., T) bəylər bəyi Sumbat dünyasını dəyişdi və Şərq evi böyük hüçür içinə qərq oldu. Çünki Tanrı Şərq torpaqlarına, xüsusən də kil-sələrə onun əli ilə çox şey əta etmişdi” (Генеральный каталог рукописей., 1969, s. 496).

Sumbat haqqında çox sayda yazı qalıb və bu yazılarda o, “bəylər bəyi” (Свод, т. 2, s. 100, 102.), “şərəfli bəy” (Свод, т. 3, s. 115, 124, 206, 218, 219), “mömin bəy” (Свод, т. 3, s. 116, 156) «Tanrıdan qorxan ağa» (Свод, т. 2, s. 52), «Sisacan vilayətinin hakimi», eləcə də “məlik” (Свод, т. 3, s. 149, 207, 214, 234, 236, 246) kimi yad edilir.

Sumbatın varisi olmadığından Abaqa Xan onun yerinə qardaşı Tərsaiçi məlik təyin etdi. Onun dövründə Dərələyəzin Arpa kəndi Qafan-Alban Məlikliyinin mərkəzinə çevrildi.

Məlumat üçün bildirək ki, keçmiş İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda yerləşən bu kənd (Bayramov İ., 2002) rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, Arpa çayının yanında yerləşir. Burada 1321-cı ildə tikilmiş qədim alban abidəsinin-məbədinin qalıqları indi də durur. Mənbələrdə Arpanyal, Arbanyal kimi də xatırlanır (Hakopyan T. X., Məlik-Baxşyan St. T., 1986, s.421). Qafqazın 5 verstlik xəritəsində (Пагирев Д. Д., 1913. s.20)¹ məhz Arapa kimi qeyd edilmişdir. Toponimin Arpa türk şəxs adından (Sümər F., s. 156) yarandığı güman edilir. Görünür, sonralar tayfa adı kimi sabitləşmişdir. H.Mirzəyev toponimin türk tayfa adından əmələ gəldiyini göstərir (Mirzəyev H., 1997, s. 237).

Qeyd edək ki, kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 10.IX.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib Areni qoyulmuşdur.

S. Orbeli öz “Tarix”ində atası Tərsaici öyü ilə yad etməkdə, onun təcrübəli siyasətçi, ordu başçısı olduğunu, döyüşlərdə iştirak etdiyini diqqətə çatdırmaqdadır (Степанос Орбелян, 1910, s. 310). Və bu halda tarixçi öz qiymətində şişirtməyə yol vermir. Belə olmasa idi, tatarlar onun Uluq Ordanın (Turanın) ən şərəfli mükafatı olan “Altun Balış” mükafatı ilə təltif etməzdilər.

Tərsaic Sisacanın (Zəngəzurun) tanınmış bəylərindən birinin qızı Aruz Xatunla evli idi. Bu izdivacdən onların üç övladı dünyaya gəlmişdi: Əliqum, Stepanos və Fəxr əd-Dövlə (Свод, т. 3, s. 237).

Stepanos anasını çox sevir, onun haqqında “möhkəm imanlı” (Степанос Орбелян, 1910, s. 315), “mömin qadın” (Степанос Орбелян, 1910, s. 311) deyə bəhs etməkdə idi. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən M. Barxudaryan sözügedən qadının adının “Aruz Xatun” deyil, “Arzu Xatun” olduğunu ehtimal etmişdir (Бархударян М., 2010, s. 416, 425). Lakin bu fikir həqiqət əks etdirmir. Belə ki, 1286-cı ildə vəfat edən və Oхçu (Tatev) monastrının məzarlığında dəfn edilən bu qadının məzar daşı üzərində onun adı məhz “Aruz Xatun” kimi qeyd edilmişdir: “Bu məzar Sədunun qızı və Tərsaic bəyin arvadı, mömin qadın Aruz Xatunundur. Tavağanın 735-ci ilinin (1286) yayı” (Свод, т. 3, s. 36).

Əldə olan sənədlərdən Stepanosun qardaşlarından Fəxr əd-Dövlənin 1296-cı ildə öldüyü və Sumbatın türbəsində basdırıldığı məlumdur (Свод, т. 3, s. 237). Bir müddət sonra Tərsaic qüdrətli Qafan-Alban Məlikliyinin süqutuna və dağılmasına səbəb olan kobud bir səhv etdi. O, gürcü məliyi davudun vasitəçiliyi ilə Həsən Cəlalin qızı Minə Xatunla evləndi. Bu, Alban Kilsəsinin kanonlarına zidd bir addım idi. Odur ki, tanınmış din xadimi olan Stepanos atasının bu hərəkətini sərt dillə qınadı və bu qınağını özünün “Tarix”ində də qeyd etdi (Орбелян, 1910, s. 310).

Stepanos, təbii ki, məsələyə sırf xristian əxlaqı baxımından yanaşır, bu addımın arxasında gizlənən strateji hədəf, – iki nüfuzlu alban soyunu birləşdirərək, Alban dövlətini bərpa etmək hədəfi isə, - onu qətiyyənlə maraqlandırmırdı.

Bu izdivacdən iki qız uşağı dünyaya gəldi ki, onlardan biri – Aspa (Свод, т. 4, s. 315) Cəsur Həsən (Свод, т. 5, s. 130) adı ilə tanınan Xaçın bəyi II Qriqorun oğluna, digəri – Mamağan isə gürcü məliyi Davudun qardaşı Manuelə (Орбелян, 1910, s. 311)ərə getdilər.

1282-ci ildə Abaqa Xan da atasının taleyini yaşamalı oldu. O da zəhlənərək öldürüldü. Stepanos bu tarixi 1281-ci il olaraq göstərir. Onun yerinə müsəlman olan oğlu Əhməd Təkədur elxan oldu (1282-1284) və hakimiyyətə gələr-gəlməz xristianlara, o cümlədən albanlara qarşı təztiq və təqiblərə başladı. O, xristianlara İslam dinini qəbul etmələri üçün təzyiq edirdi (Орбелян, 1910, s. 311). Lakin onun hakimiyyəti uzun çəkmədi və o, Abaqa Xanın həmin dövrdə Xorasan valisi olan oğlu Arqun Xan (1284-1291) tərəfindən devrildi. Xristianlar, o cümlədən albanlar yenedən hüsur əldə etdilər. Tərsaiç də əvvəki titulunda qaldı.

Abaqa Xandan və onun ardınca iki il xanlıq taxt-tacına sahib olan Əhməd Təkədur Xandan sonra Hülakülər (Elxanlar) Ulusunun başına Arqun Xan (1284-1291) keçdi. Gənc yaşlarında Xorasanın nominal valisi təyin edilən Arqun 1279-cu ilin qışında Farsı fəth etdiyi, oradan Sistana yürüdü, Sistanın şəhərlərini bir müddət mühasirədə saxladıqdan sonra təslim olan Cağatay xanzadələri ilə birlikdə geri döndüyü bilinməkdədir. Tarixi mənbələrdən belə aydın olur ki, Əmir Buğanın dəstəyi ilə hakimiyyətə gələn Arqun Xan, xanlıq taxtına oturar-oturmaz, keçmiş xanın tərəfdarlarını, o cümlədən vəzirini Şəmsəddin Cüveynini və ümumilikdə vəzirin mənsub olduğu Cüveynilər ailəsini edam etdirmiş (16 oktyabr 1284) və bundan sonra ulusun əsas söz sahibinə bir müddət Əmir Buğa və onun mənsub olduğu Cəlairlər

nəsli çevrilmişdi Buğa vəzir olmuşdu (*Бартольд В. В., 1971, s. 485-486, 498*). Lakin bu, çox da uzun çəkmədi. 1289-cu ilin 16 yanvarında Buğa da edam edildi.

Arqun Xan müsəlman məmurlara eyibar etmirdi. Bu səbəbdən də onları xristian və yəhudilərlə əvəz etdi. Vəzirlik vəzifəsi yəhudi sövdəgər Səd əd-Dövləyə tapşırıldı. O da öz növbəsində əsas vəzifələrə öz soydaşlarını gətirdi və xanın rəğmətinə qazanmaq üçün vergilərə nəzarəti gücləndirdi. Nəticə də növbəti il xəzinəyə 1000 түmən, başqa sözlə 10 milyon dinar daxil oldu (*Пигулевская Н.В., Якубовский А.Н., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М., 1958, s. 194-195*).

1289-cu ildə ulus ərazisində müsəlmanların sıxışdırılmasına etiraz əlaməti olaraq, Xorasanda keçmiş vali Novruzun başçılığı altında üsyan baş qaldırdı. Novrüz tatarların oyrat qəbiləsindən Arqun ağanın oğlu idi və müsəlman idi. Tez bir zamanda böyüyərək ulusun bütün ərazilərini əhatə edən üsyan vəzirin ələ keçirilərək, edam edilməsi ilə nəticələndi (5 mart 1291-ci il). Onun qohumları qul kimi bazarlar çıxarılarək satıldı. Əmlakları isə müsadirə edildi. Həmin dövrdə bərk xəstə olan və iflicdən əziyyət çəkən xan hadisələrin qarşısını ala bilmədi. Nəinki ala bilmədi, 5 gün sonra, yəni martın 10-da özü də dünyasını dəyişdi.

Arqun Xan sələfi Abaqa Xanın siyasətini davam etdirmək xəttini tutmuşdu. Bu siyasətin leytmotivini Məmlüklərə qarşı Papa və Avropa kralları ilə müttəfiqlik arayışları təşkil edirdi. Onun 1285, 1287, 1289 və 1290-cı illərdə Avropaya elçilər göndərdiyi məlumdur.

Elçilik missiyalarından birincisi 1285-ci ortalarında Romaya, Papa IV Honoriyə göndərilmişdi. Missiyaya daxil olan dilmanc İsa, Boqatok (Buğa Tuğ?), Mengilik, Foma Banxrinus və dilmanc Uqeto adlı şəxslər Arqun Xanın yarlığını gətirmişdilər. Uyğur hərfləri ilə xaqaniyyə türkcəsində yazılmış həmin yarlıq günümüzədək latın dilinə tərcümədə yetişmişdir. Onun məğzini

həmin sənəddə yer alan aşağıdakı cümlələr çox gözəl anlatmaqdadır:

“Biz müsəlmanların ölkəsində, yəni bizimlə sizin aranızda yerləşən Suriya və Misirdə onları mühasirəyə alıb, nəfəslərini kəsmişik. Elçilərimizi, Misirə qoşun çəkməyinizi xahiş etmək üçün göndərdik ki, siz bir tərəfdən, biz də digər tərəfdən onu tuta bilək. Bunun nə zaman baş verməsini istədiyiniz barədə bizə elçilərimiz vasitəsilə bildirin. Biz sarasinləri (müsəlmanları) Tanrının, Papanın və uluq xanın (xaqanın) köməyi ilə təqib edəcəyik” (Grousset René., 1935, s. 700).

Təkədur Xan və gənc Arqun. Orta əsrlər Şərq miniatürü

1287-ci ildə Avropaya nestorian rahib Rabban Sauma başçılığında elçilər göndərildi. Onunla birlikdə dilmanc Uqeto, Foma və Səbah əd-Din adlı bir tatar da yola düşdülər. Onlar iki il ərzində Konstantinopol (İstambul), Roma, Genuya, Fransa və Akviqaniyadakı ingilis ərazilərində oldular. Sauma Bizans imperatoru II Andronik, Fransa kralı IV Filipp, İngiltərə kralı I Eduard və Papa IV Nikolay ilə görüşdü (Пигулевская Н.В., 1956, с. 97-108).

Arqun Xanın dövrümüzədək orijinalı yetişmiş yarlıqlarından biri onun Hubilay Xaqanın adından Fransa kralı IV Filippə göndərdiyi yarlıqdır. Uyğur hərfləri ilə, xaqaniyyə türkcəsində yazılmış bu yarlığın, eiyəcə də onun latın dilinə tərcümə variantının krala Genuyalı Buskarello Gizolfi tərəfindən çatdırıldığı bilinməkdədir. İngilis kralına ünvanlanmış yarlığı çatdıran da eyni şəxs olmuşdur.

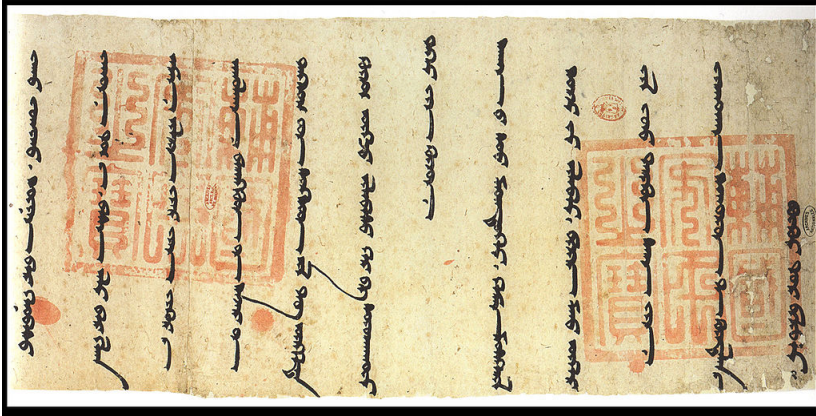
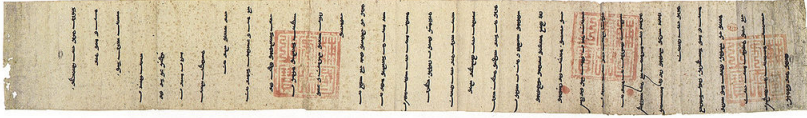
Bu yarlıqlarında Arqun Xan 1290-cı ilin qışında Məmlüklərə qarşı yürüşə çıxmağa, artıq 1291-ci ilin baharında isə Dəməşq yaxınlığında düşərgə salmağa hazır olduğunu bildirir, Avropa qoşunları üçün 20-30 min at və ərzaq hazırlamağa boyun olurdu.

Buskarello Fransada IV Filippdən xana çatdırmaq üçün daha öncə Saumanın gətirdiyi yarlığa cavab məktubunu aldı və 1290-cı ilin 5 yanvarında Londona gəldi. Burada İngitərə kralı ilə görüşdü. Kral ona işində hərəkətə keçməyə hazır olduğunun, hərəkətə keçər-keçməz bu barədə xana xəbər köndərəcəyinin bildirildiyi məktub verdi.

Papa IV Honori

Yarlıđı elm aləminə ilk dəfə tanıdan şəxs Loran Moshaym olub və o bu barədə 1741-ci ildə dərc etdirdiyi “Historica Tartarorum Ecclesisastica” adlı əsərində məlumat verib (**Mosheim J. L.,1741**). Daha sonra sənəd Abel Remusatın diqqətini çəkib və o, Varikanın gizli arxivlərində bulunan tatar xanlarına aid digər yarlıqlarla yanaşı bu yarlıđı da diqqətlə incələyib (**Abel Rémusat, 1822**). Məhz onun tədqiqatları sayəsində mövzu Pol Pellio, Antuan Mostart və Frensis V. Klivs kimi elm adamlarının da marağına səbəb olub və mövzu ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilib.

Arqun Xanın Fransa kralı IV Filippə Hubilay Xaqanın adından göndərdiyi yarlıq

Arqun Xanın Fransa kralı IV Filippə Hubilay Xaqanın adından göndərdiyi yarlıq bugünə qədər türkoloqların diqqətini çəkməyib. Əvəzində monqolşünaslar həmin sərəhadin latin dilində olan variantlarını monqol dilinə çevirərək ortaya çıxan tərcümə mətnini orijinalın mətni kimi qələmə vermişlər. Həmin saxta mətn belə səslənir:

“Monkh Tengeriin khuchin dor. Khaanii suu dor. Argun ug maani. Ired Faransaa. Nodnin chi Mar Bar Sawma sagura terguuten elchineer ochij ilgeeruun: Ilkhanii tserguud Misiriin zug morilvoos bid beer endees morilj khamsay khemen ochij ilgeesniig chin zovshooj Tengeriig zalbirsch bars jil ovliin etses sard morilj khavryn terguun saryn arvan tavnaa Dimisq buuya khemeev. Edugee unen ugtee khuren, tserguudee bolzol dor ilgeej, tengert mor ogtoj, ted irge avbaas Orislimiig tanaa ogiye. Khem bolzol khojdoj tserguudiig nemuulbees yu zokhikh? Khoino beer genevees yakhan tus aa? Bas ali beer khelen nemen elchineeree jiguur aguulgan

Ferenkuudiin gazryn tansguud, shonkhod, eldev ongoton goroos ogch ilgeevees kher ba soyorkhokhiig Tengeriin khuchin Khaany suu medtugei, khemeen Muskeril khorchiig ilgeev. Bichig maani ukher jil zuny terguun saryn zurgaan khuuchdad Khondlonoo bukhui dor bichvei” (Mostaert Cleaves, 1952).

Mətnin “monqollaşdırılmasına” baxmayaraq, birinci iki cümlədən onun türkçə olduğu açıq aydın görünür. Söhbət, təhrif edilməsinə rəğmən, ilkin şəklini saxlayan aşağıdakı cümlələrdən gedir:

“Mengü Tenqrinin gücüdür (Əbədi Tanrının gücüdür).

Ğaanınq süzütür (Xaqanın sözüdür)”.

Bundan başqa uyğur hərfləri ilə yazılmış mətndə “bars yil” (pərləng ili) ifadəsi də oxunmaqdadır.

Mətnin tərcüməsi:

“Əbədi Tanrının gücüdür. Xaqanın sözüdür.

Arqun. El(in) xanı.

Fransa (kralına).

Fransa kralı IV Filipp

Ötən il sən Mar Bar Sauma başçılığında elçilərini göndərərək dedin: “Əgər elxanın əskərləri Misirə doğru gedərsə, biz də buradan qalxıb sizinlə birləşərik”. Biz bundan məmnun olduq və dedik: “Bars ilində, qışın son ayında yürüşə çıxıb, baharın ilk ayının 15-də Dəməşq yaxınlığında düşərgə salırıq”.

İndi əgər siz sözünüzdə sadıq qalaraq, əskərlərinizi deyilən vaxtda göndərsəniz, Tanrının yardımı ilə biz onalrı (Dəməşq əhalisini) yenərik və biz sizə Orislimi (Yerisəlim // Qüds) təslim edirik.

Deyilmiş vaxtdan sonra əsgər toplamanızı necə başa düşmək olar? Sonradan peşiman olmağın nə əhəmiyyəti var?

Bundan başqa elçilərinizi quş edib əlavə məlumatlarla, hədiyyələr, ov quşları, qiymətli əşyalar, fərəng torpaqlarında olan digər heyvanlar göndərdəniz, Tanrı və Xaqan bilir ki, biz sizə çox yaxşı münasibət bəsləyərək. Bu sözlərlə Maskerili (Buskarellonu) Xorçidən (?) sizə göndəririk.

Öküz ilində, yayın ilk ayının altıncı günündə, biz Xondolonda (?) olarkən yazıldı”.

Yarlıqdakı al tamğalı möhürdə Çin dilində “Fūguó ānmín zhībǎo” (Xalqın və xalqa barış gətirənin möhürü) anlamı verən □□□□□□ heroflirlərinin qeyd edildiyi iddia edilir.

1290-cı ildə Avropaya yola düşən Çağan (və ya Zağan), Buskarello və Sədah əd-Dindən ibarət elçilər qrupu özləri ilə Arqun Xanın Avropa krallarına və Roma papasına ünvanlanmış 14 may 1290-cı il tarixli növbəti məktublarını apardılar. Buna qarşılıq olaraq, Papa IV Nikolas 1291-ci ilin avqustun sonu, sentyabrın əvvəllərində xana (elxana) və onun üçüncü arvadı Uruk Xatuna cavab məktubu göndərdi. Lakin artıq gec idi. İflicdən əziyyət çəkən Arqun Xan həyatını itirmişdi.

Arqun Xanın Roma papası IV Nikolasa göndərdiyi yarlıq

Avropalılarla uzun-uzadı yazışmalar heç nəyə gətirib çıxarmadı. Arqun Xanın ümid etdiyi Xaç Yürüşü təşkil edilmədi. Nəticədə xaçlıların “müqəddəs torpaqlar”dakı bütün qalaları Məmlük sultanı Əl-Əşrəf Xəlil tərəfindən alındı. Müsəlman türklər yenidən həmin ərazilərə hakim oldular.

Arqun Xanın IV Nikolasa göndərdiyi 84x92 sm. ölçülü yarlıq da eynən Fransa kralı IV Filippə ünvanlanan yarlıq kimi uyğur hərfləri ilə, xaqaniyyə türkcəsində qələmə alınıb, lakin həmin sənəd də bugünə qədər türkoloqların diqqətini çəkməyib. Əvəzində monqolşunaslar həmin sənədin də latın dilində olan variantlarını monqol dilinə çevirərək ortaya çıxan tərcümə mətnini orijinalın mətni kimi qələmə vermişlər. Həmin saxta mətn belə səslənir:

“...busad alivaa irgen ooriin nom bichgeer zalbira hun aran hudalchihan zalbira bui. Misiha-giin nom tengert taigch unen bui. Edugee Il Khan Misiha-giin nomd ortugai hemeej ilgeejee chi. Sain etseg mani Misiha-giin nom unen tul, sain emegiig ba shilamtai hu bulgee hemeen ta hiristan irgend ad buu hurtugei hemeen hedentee ba duulgan elchin ilgeegeed oguuleech hu ilgeen avai ze. Shilamd ortugai hemeehui chin zov. Ba Chinggis Khaany urguud ooriin Mongoljin toroor aj shilamd orvoos ba esvees beer gagts Monh Tenger med hemeej. Ed shilamd orogsod tani metes magad unen setgelten ariun aran Monh Tengeriin, Misiha-giin nom zarlig bus ul bolgon bui za. Busad irgen Monh Tengeriig

umartaj, bus bolgoj, hudal hulgai uildehun uleg olon bui. Edugee namaig shilamd es orjee hemeen muulj ba setgej ah chi. Gagts Monh Tengert zalbirvaas, zugeer setgej avaaas, shilamd orson met uleg bui. Bichig mani bars jil zuny terguun saryn tavan shineded Urumi-d buhui dor bichvei” (Mostaert Cleaves, 1952).

Yarlığın məzmunu çağdaş Azərbaycan türkcəsində belədir:
“Əbədi Tanrının gücüdür. Xaqanın sözüdür.

Arqun. El(in) xanı.

Papaya

Sən məktub göndərərək dedin: “...Dünyanın digər xalqları, kimliklərindən asılı olmayaraq, öz dinlərinə və müqəddəs kitablarına uyğun olaraq dua edirlər və yanlış dua edirlər. Xristian dini Tanrıya sitayiş edir və bu həqiqətdir”. Bizim atamız (Arqun Xanın atası Abaqa Xan), eləcə də yaxın qohumumuz, - xristianlıq həqiqi dindir, - xristian olmuşlar deyib, “xristianlara pislilik etməyin” deyib, bizi məlumatlandırmaq üçün çox səy edərək, çox sayda elçi və sözlü xəbər gətirən çaparlar göndərdiniz.

Papa IV Nikolas

Sən dedin: “Elxan xristian olarsa, bu düzgün qərar olar”. Biz Çingiz Xaqanın xələfləri deyirik: “Biz tatarlar ya xristianlığı kö-nüllü qəbul edirik, ya da bundan imtina edirik ki, Tanrı bunu bilsin”.

Xristianlığı qəbul edən adamların eynən sizin kimi qəbləri təmizdir, onlar dinin, Əbədi Tanrının (Mengü Tenqrinin) və xristianlığın qaydalarının əleyhinə bir iş görməzlər.

Əbədi Tanrını unudan və ona tabe olmayan digər xalqlara gəlincə, - onlar yalan danışır, - onların sayı çox deyilmi? İndi mən xristianlığı qəbul etmədiyimi dediyim üçün sən inciyirsən və (narazılıq ifadə edən) fikirlərə düşürsən.

Əgər insanlar Əbədi Tanrıya müraciət edirlərsə və lazımı qaydada düşünürsə, məgər onlar xristianlığı qəbul etmişlərə bənzəmirəlmə?

Yazıldı bars ilində yayın birinci ayının aydoğuşunun 5-ci günündə (14 may 1290), biz Urmuda olanda” (**Mostaert Cleaves, 1952**).

Abaqa Xanın dövründə yaranmış vəziyyət Tərsaiçə qardaşının diplomatik uğurlarını davam etdirməyə, elxanlar və tatar xaqanları ilə xoş münasibətlərini davam etdirərək hərbi cəhətdən güclənməyə yardımçı olmuşdu. Lakin o, Arqunun “məhəbbətini qazana” bilmədi, onun əvəzinə bunu gürcülərin məliki Demetre etdi və Arqunun sevimlisinə çevrilməyi bacardı və o da Demetreyə Güney Qafqazın, eləcə də Ərməniyyənin idarəçiliyini verdi və həm albanlar, həm də erməni-haylar Məlik Demetredən asılı vəziyyətə düşdülər.

Demetre Təbrizdən qayıdarkən Tərsaiç Orbeli onu Şəhur ərazisində böyük hədiyyələrlə qarşıladı və Demetre ondan atabəy olmağı xahiş etdi. Bu təklifi qəbul edən Tərsaiç Sisacan (Zəngəzur) bölgəsi üzərindəki hakimiyyətini qoruyub saxlaya bildi. Lakin onun hökmü artıq əvvəlki kimi bütün Güney Qafqazı əhatə etmirdi. Bununla belə, onun şöhrəti bütün ətraf bölgələrə

yayılmışdı, o verdiyi böyük ziyafətlərlə, din xadimlərinə, kilisə və monastrlara verdiyi ianələrlə ad çıxarmışdı (Орбелян, 1910, s. 311).

1289-cu ildə Buğa, Qazan, Arux və Oçan başda olmaqla bir qrup tatar əmiri sözü bir yerə qoyaraq, Arqun Xanı devirmək və gizli dövlət çevriləşi etmək qərarına gəldilər (Орбелян, 1910, s. 313). Lakin elxan bundan xəbər tutdu və gizli qrupun üzvləri ifşa edilərək edam edildilər. Xana çatdırılan məlumatlardan belə aydın oldu ki, Məlik II Demetre də onlarla əlbir imiş (Цулая Г. В., 1980, s. 158, 204).

Bu hadisədən sonra elxanın yerli xristianlara olan etibarını azaldı və xristian mülüklərinin nüfuzu tədricən itməyə başladı. 1290-cı ildə 17 illik hakimiyyətdən sonra Tərsaic Orbeli dünyasını dəyişdi. Bununla bağlı Stepanos Orbeli belə yazırdı: “Məsihsevər və mömin Tərsaic bəy... 739-cu ildə (1290) özünün Arpadakı Sarayında vəfat etdi və onu son mənzilə yola salan izdihamlı kütlə onu Keşişvəngdəki (Noravankdakı) məzarlıqda, qardaşı Sumbatın yanında dəfn etdi”.

Bənzər məlumat eyni müəllifin “Salnamı”sində də rast gəlik: “739-cu ildə (1260) Sumbatın qardaşı, Orbelilər soyundan böyük Liparitin oğlu Tərsaic vəfat etdi və öz əcdadlarının yanında, Dərələyəzdəki Keşişkənd vəngində dəfn edildi” (Григорян Г., 1990, s. 104-105).

AZƏRBAYCAN TÜRK-İSLAM RENESANSI VƏ ONUN XRİSTİAN ALBANLARIN (QARQAR-QIPÇAQLARIN) ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTİNƏ TƏSİRİ

Hülakülər dövrü Azərbaycanda, sözün əsl mənasında, Azərbaycan Türk-İslam mədəniyyətinin renesans dövrü olmuşdur, bunun üçün zəmin isə Eldənizlər dövründə yaranmışdı. Eldəniz-

lərin əsasını qoyduqları Azərbaycan Səltənətinin özü isə şübhəsiz ki, Səlcuqlular dövrü renesansının şah əsəri idi.

Ölkəmizdə qəbul olunmuş ənənəyə görə, XII əsr Azərbaycan renesansı hesab edilir. Lakin bu, qismən doğru hesab edilə biləcək bir mülahizədir. Çünki XII əsrdə Səlcuqlu türklərinin tarix səhnəsinə çıxması və ardınca da Azərbaycan səltənətinin yaranması ilə gerçəkdən də Səlcuqlu imperatorluğuna daxil olan bütün ərazilərdə, o cümlədən bu imperiyanın mərkəzinə çevrilən Azərbaycanda güclü mədəni inkişaf müşahidə edilmiş, Gəncəli Nizami, Şirvanlı Xaqani, Beyləqanlı Mücirəddin, Gəncəli Məshəti kimi böyük ədiblər yetişmişdir. Lakin Səlcuqlular türk olsalar da daha çox fars dili və ədəbiyyatının heyranı idilər və daha çox fars kultürünün inkişafına təkan vermişlər. Elə bu üzdən də yuxarıda adı çəkilən şairlərimiz farsca yazıb yaratmış, Azərbaycan-türk şairi olsalar da, fars dili və ədəbiyyatının inkişafına Azərbaycan ədəbiyyatından heç də az xidmət etməmişlər. İmperiyanın dövlət dili də fars dili idi. Saraylarda türkcə danışılsa da, rəsmi sənədlər farsca yazılırdı.

Səlcuqlular dövründə ölkəmizdə gerçəkdən də renesans olmuşdur, fəqət bu, daha çox ümumislam renesansı idi. Bu renesans əslində VIII əsrdə Abbasilərin hakimiyyətinin başlaması ilə başlamış, Səlcuqluların tarix səhnəsinə çıxışı ilə yeni nəfəs qazanmışdı. Azərbaycan xalqının ümumislam renesansına qoşulması və fəal iştirakı VIII – IX əsrlərdə baş verib. Bu, Əbül Yəzqana (806-cı ildə ölüb) istinad edən İbn Kütəybə əd-Dinavərinin “Əş-şir vəş-şüarə” (Şeir və şairlər) adlı əsərində yazdıqlarından da görünməkdədir: “Mədinədə məvalilər içərisində əslən Azərbaycandan olmayan şairə rast gəlmək mümkün deyildir. İsmayıl Yassar oğlu, onun qardaşı Musa Şəhəvat və Əbülabbas” (**Tuncay B., 2012a, s. 188-189**).

Burada adı çəkilən Musa Şəhəvatın dövrümüzədək çatan ərəbdilli şerlərindən onun ərəbləri sevmədiyi, onları “kərtənkələ

yeyən” adlandırdığı və özünün mənsub olduğu xalqın şərəfli tarixindən qürur hissi duyduğu görünməkdədir. Bu şairin doğum və ölüm tarixləri məlum olmasa da onun Əbdülməlik Mərvanın (685-705) taxta çıxmasından sonra onunla görüşdüyü, eləcə də, xəlifə Vəlid ibn Yəzidin (743-744) sarayında yaşayıb-yaratdığı məlumdur (**Azərbaycan ədəbiyyatının...**, 2013, s. 14).

Mənbələrdə İslam dünyasının müxtəlif elm və təhsil mərkəzlərində çalışan və dərs deyən çox sayda azərbaycanlı alimin adına rast gəlmək mümkündür. Bunlardan İsa ər-Raki Tiflisli (X əsr) dövrünün məşhur tibb alimi və həkimi kimi məşhur idi. Onun qələminə məxsus “Tibbi” əsəri tibb elminin inkişafında xüsusi rol oynamış və uzun müddət universitetlərdə tədris edilmişdir (**Sami Ş.**, 1308, s.1658).

Azərbaycandan olan alimlər daha çox fiqh (İslam hüququ) sahəsində fəal idilər. Dövrümüzədək Əbülhəsən Bərdəli (IX əsr), Əhməd Bərdəli (914 – cü ilə vəfat edib), Əbdülməlik Hunaclı (935 – ci iləd ölüb), Məkki Bərdəli (965 – ci ildə ölüb), Cavar Marağalı (889 – 967), Əbu Mühəmməd Ərdəbilli (953 və ya 964 – cü ildə ölüb), Musa Salmaslı (990 – cı ildə ölüb), Əbülhəsən Ərdəbilli (X əsr), Əhməd Süleyman oğlu Təbrizli (X əsr), Əbu Turab Marağalı (1025 və ya 1026 –cı ildə ölüb), Əbubəkr Şirvanlı, Hüseyn Bərdəli (1029 – cu ildə ölüb), Əbubəkr Marağalı (X əsr), Cavar Ərdəbilli (X əsr), Əminəddin Təbrizli və bir çox başqa hüquqşünas alimlərin adı gəlib çatmışdır.

Bu alimlərdən Əbdülhəsən Bərdəli, Əbu Turab Marağalı və Əbubəkr Şirvanlı Bağdadda, Əbu Mühəmməd Ərdəbilli isə İsfahanda İslam hüququndan dərs demişlər. Əbülhəsən Ərdəbilli və Əhməd Süleyman oğlu Təbrizlinin Bağdadda yaşayıb yaratdıqları məlum olsa da, əsərləri dövrümüzədək ulaşmamışdır. Bununla belə, əsərləri haqqında bu və ya digər səviyyədə məlumatla sahib olduğumuz alimlərimiz də az olmamışdır. Bu baxımdan Əbülhəsən Bərdəlinin fiqh elminə həsr edilmiş “Xülasə” adlı

kitabının, Əminəddin Təbrizlinin “Sima əl-fərənd” (İnci muncuğu) adlı üçcildliyi və yenə onun “Səbt əl-məsail” (Məsələlər toplusu) adlı ikicildliyi, eləcə də dövrün ən böyük dilçi alimlərindən biri kimi şöhrət qazanmış Əbubəkr Bərdəlinin “Kitab müxtəsər fin-nixv” (Qısa sintaksis kitabı) kimi əsərlərin adın çəkmək mümkündür.

O dövrdə ərəbcə yazıb yaratmış azərbaycanlı filosoflardan “Kuhi” (Dağlı) ləqəbi ilə də məşhur olan tanınmış filosof Mühəmmədəli Bakılının və onun şerlər “Divanı”nın, “Həllac Mənsurun əvvəli və axırı”, “Dinindən dönənlər haqqında məlumat” və “Sufilər haqqında məlumat” traktatlarının adlarını da xüsusi çəkmək lazımdır. Eyni zamanda, İbn ən-Nədimin (995-ci ildə ölüb) “Əl-fəhris” kitabında Əli oğlu Əbubəkr Mühəmməd Marağalı kimi böyük Azərbaycan alimi və yazıçısının adına rast gəlirik.

“Dümət əl-qəsr və üsrət əhl əl-əsr” (Dövrün seçkin şəxsiyyətləri haqqında qısa məlumat) əsərinin müəllifi Əli əl-Bəhərzini (1074-cü ildə ölüb) əsərinin bütöv bir fəslini Azərbaycan şairlərinə həsr etmiş və 70 azərbaycanlı şair haqqında məlumat vermişdir. Həmin dövrün böyük alimlərindən söz açarkən, Əbu Əli İbn Sinanın tələbəsi olmuş, əslən Şamaxıdan olan dahi filosof Əbdülhəsən Bəhmənyar Azərbaycanlıdan (1066-cı ildə ölüb) də xüsusi danışmaq lazımdır. Onun “Məudu elm ma bəd ət təbiyə” (Metafizika elmi haqqında kitab) və “Məratib əl-mövcudat” (Var olanların dərəcələri) adlı fəlsəfi əsərləri İslam və dünya fəlsəfəsinin inkişafında ölçüyəgəlməz rol oynamış və ilk dəfə 1329-cu ildə Qahirədə çap olunmuşdur. Bunlardan başqa, onun “Kitab ət-təhsil” (Təhsil kitabı), “Kitab əz-zinətül - məntiq” (Məntiqin bəzək kitabı), “Kitab əl-bəhcə bəs-səadə” (Səadət və gözllik kitabı) və “Kitab fil-musiqə” (Musiqi haqqında kitab) adlı əsərləri də çox məşhur idi. Onun “Kitab ət-təhsil”inin əlyazma nüsxələri bugünədək Beyrut, Qahirə, Tehran, London və s. şəhərlərin əlyaz-

malar və qədim kitab fondlarında qorunur (Tuncay B., 2012a, s. 189-190).

VIII əsrdən başlayan və IX – X əsrlərdə öz yüksəliş dövrünə daxil olan bu ənənə XI – XII əsrlərdə də davam etmişdir. Əgər bu dövrə qədər Azərbaycan ədib və alimləri əsasən ərəb dilində yazıb yaradırdılarsa, Səlcuqlular dövründən etibarən fars dilində də yazıb yaratmaq ənənəsi ortaya çıxır. Ədəbiyyatda fars dili ərəb dilini tədricən sıxışdırıb çıxarır, fəqət ərəb dili elm dili kimi uzun müddət öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bununla belə, fars dilində də elmi əsərlər, xüsusən də tarixi əsərlər və lüğətlər yazılır. Artıq qeyd etdiyimiz ki, Qətran Təbrizli, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəli və s. fars dilində yazıb yaratmışlar.

Həmin dövrün ən böyük alimlərindən biri Fazil Fəridəddin Şirvanlı idi. Dövrünün ən böyük astronomu kimi şöhrət tapan bu şəxs dünyada ilk ulduz cədvəllərindən birini tərtib etmişdir. Eyni dövrdə yaşamış başqa bir böyük azərbaycanlı astronomun da adı məlumdur. Bu, şirvanşah III Manuçöhrün dövründə yaşayan, həm də şair kimi tannan Mühəmməd Fələki Şirvanlı idi. Onun ən məşhur əsəri “Əhkam-i nücum” (Ulduzların hökmü) adlı əsər idi. Bu əsərdə o, ulduzların hərəkətlərinə və yerdəki proseslərə təsirinə toxunaraq 39 il sonra Şamaxıda baş verəcək zəlzələ barədə öncədən məlumat vermişdi. Onun bu öngörümünü özünü bütünlüklə doğrultmuşdur (Рустамова А., 1987).

Azərbaycan alimləri tibb sahəsində də yüksək nailiyyətlərə nail olmuşdular. Azərbaycanda tibb elminin yüksək səviyyəsinə hələ X əsrdə İbn Hövqəl xüsusi qeyd etmişdi. Mənbələrdən XII əsrdə yaşamış və dövrünün böyük tibb alimi və həkimi kimi ad çıxarmış Əhməd oğlu Mühəzzabəddin Əli Təbrizli haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Həmdövləri onu “Azərbaycanın İbn Sinası” adlandırırdılar. O, “Əl-muxtar” və “Kitab tibbül-camali” adlı tibbi traktatların müəllifi idi. Həmin dövrdə Naxçıvanda da Fəxrəddin Əbu Abdulla Əkmələddin Naxçıvanlı

kimi tanınmış həkimlər fəaliyyət göstərmişlər. Müasirləri sonuncunu müdriklərin əmiri və bütün həkimlərin başı” adlandırır dırlar. Məşhur şairimiz Xaqani Şirvanlının əmisi Osman oğlu Mirzə Kafieddin Ömər də həmin dövrün məşhur tibb alimlərindən və həkimlərindən idi (Ələkbərli A. 2013).

Əldə olan məlumatlara görə, XII əsrdə Şamaxıda əczaçılıq (farmakologiya) elmi də çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Həmin dövrdə Şamaxıda Dar əl - ədəb (Ədəbi və elmi yaradıcılıq Akademiyası) də fəaliyyət göstərməkdə idi. Bu Akademiyada Əbubəkr Mühəmməd kimi hüquqşünas, Kafieddin Osman kimi təbib və filosof, Fazil Fəridəddin, Fələki Şirvanlı kimi astronom alimlər, Xaqani Şirvanlı, İzəddin Şirvanlı, Zülfüqar Şirvanlı kimi məşhur şairlər çalışıb yaradırdılar (Tuncay B., 2012a, s. 191).

Həmin dövrün hüquqşünas və filosof alimlərindən Əbu Səid Urmiyalı, Eynəlqızat Miyanəci, Əbu Naci Sührəverdi, Şihabəddin Ömər Sührəverdi, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi, Əminəddin Təbrizli və digərlərinin adlarını da çəkməliyik. Bu şəxslərin fiqh və fəlsəfə elminin, xüsusən də sufi fəlsəfəsinin inkişafında misilsiz rolu olmuşdur. Şübhəsiz ki, XI əsrdə ərəb dilində yazıb yaran filosof və alimlər içərisində ən yüksəkdə duran Xətib Təbrizli (Əli oğlu Əbu Zəkəriyyə Yəhya Təbrizli. 1030-1109) idi. 38 yaşı olanda Bağdadda Səlcuqlu vəziri Nizam əl-Mülk tərəfindən yenidən açılan “Nizamiyyə” Universitetinin professoru və kafedra müdürü təyin edilən bu böyük şəxsiyyəti müasirləri olmuş ərəb alimləri, eləcə də Yaqut əl-Həməvi “ensiklopedik biliklərə sahib baş”, “bütün müsəlman alimlərinin şeyxi”, “ədəbiyyatşünaslıq, qrammatika, mədəniyyətşünaslıq və əxlaq elmləri üzrə ən böyük mütəxəssis” kimi vəsf etmişlər. Onun dilçilik, qrammatika, məntiq və s. sahələrə həsr etdiyi kitablarının bir qismi hazırda dünyanın bir sıra kitab fondlarında qorunmaqdadır (Quluzadə Z., 2014, s.14).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nizamiyyə Universitetinin

müəllimləri içərisində azərbaycanlı alimlər həmişə əksəriyyətdə olmuşlar. Dövrümüzədək onlardan bir neçəsinin adı ulaşıb. Onlardan biri “azərbaycançılıq məfkurəsinin atası” hesab etdiyimiz Musanna oğlu Fəxrəddin Fəzl İsmayıl Təbrizli idi. Sözügedən ali məktəbdə Azərbaycan tarixindən mühazirələr oxuyaraq azərbaycançılığı təbliğ edən bu şəxsiyyət haqqında İbn əl-Füvatinin görkəmli şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən kitabında qısa məlumat verilmişdir.

Nizamiyyə Universitetində dərs demiş azərbaycanlı alimlərdən Əminəddin Müzəffər Təbrizli (1165-1225), Tacəddin Əbül-fəzail Mühəmməd (1225-ci ildə ölüb), Əbuqəvs Ömər və sairənin adlarını çəkmək olar. Bu alimlərin hamısı ərəb dilində yazıb yaratmışlar. Onların bir çoxunun əsərləri dövrümüzədək ulaşmışdır (Osman Turan, 1965, s. 233; Əhmədov H., 2014, s. 23).

Fars dilində yazıb yaratmış alimlərdən danışmaq lazım gələrsə, ilk növbədə XI əsrin dahi elm adamı Qətran Təbrizlinin adını çəkmək lazım olacaq. Dövrünün böyük şairi, filosofu və dilçi alimi kimi şöhrət tapmış bu böyük şəxsiyyət 1012-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində anadan olmuşdur. 76 il yaşamış və 1088-ci ildə vəfat etmişdir. Ömrünün bir hissəsi Təbrizdə, digər hissəsi Gəncədə keçmiş Qətran Təbrizlinin ən mühüm əsəri “Fars dilinin izahlı lüğəti”dir.

Əlbəttə, bütün bu deyilənlərdən heç də o nəticə çıxarılmamaldır ki, guya Səlcuqlular və Eldənizlər dövründə türk dilində, ümumiyyətlə, heç bir əsər yaranmamışdır. Bu, əsla belə deyildir. Bu gün əlimizdə XI – XIII əsrlərdə yazıldığı heç bir şübhə oyatmayan bir necə ədəbi əsər bulunmaqdadır. Bunlar Mövlanə Cəlaləddin Rumlunun və Sultan Vələdin oğuz türkcəsində qələmə aldıkları şerlər, Fəqihin “Çarxnamə”si, Şəyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa”sı, Əlinin “Qisseyi - Yusif”idir.

Türkologiya elmində qəbul olunmuş və möhkəmlənmiş fikrə görə, onlar ümumoguz - Səlcuqlu ədəbiyyatının nümunələridir.

Bu əsərlərin dili onlardan əvvəl Azərbaycanda ərsəyə gəlmiş Alp Ər Tonqaya ağının, “Kitabi - Dədə Qorqudun”, eləcə də sonrakı dövrün məhsulu olan “Dastani Əhməd Həraminin”, eləcə də İzəddin Həsənoğlunun dilindən, ortadakı cüzi şivə fərqləri nəzərə alınmazsa, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir (**Səfərli Ə., Yusifov X., 1982, s. 48-54**).

Çox təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə İbn Mühənnanın “Tər-cümani farsı, türki və moğoli” əsəri geniş tədqiqata cəlb edilmədiyindən və oğuz türkcəsinin Azərbaycan şivəsi ilə türkmən şivəsi arasındakı fərq (XII-XIII əsrdəki şivə fərləri nəzərdə tutulur) tam araşdırılmadığından, həmin şivələr yuxarıda adı çəkilən əsərlərin dili ilə tutuşdurulmadığından bu əsərlərin nəyin nəsi olduğu barədə dəqiq fikir söyləmək mümkün deyildir. Məsələyə bugünkü şivələr (Azərbaycan, Anadolu və türkmən) baxımından yanaşsaq, həmin ədəbi abidələrin dilini Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsi hesab etmək lazım olacaq. Hərçənd ki, Mövlanə Cəlaləddin Rumlu əslən Orta Asiyadan idi, oğlu Sultan Vələd isə Anadoluda dünyaya gəlmişdi. Ümumiyyətlə, elmdə belə bir fikir hakimdir ki, o dövrdə oğuz şivələri bir – birindən indiki qədər çox fərqlənmirdi və bu fərqlər o qədər cüzi idi ki, həmin dövrdə vahid oğuz türkcəsindən danışmaq və həmin abidələri ümumoguz abidələri hesab etmək daha doğrudur. Bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əlinin “Qisseyi - Yusif”inin ümumoguz abidəsi olmaqla yanaşı, sırf Azərbaycan ədəbiyyatının olayı olduğu barədə fikir var. İlk dəfə Həmid Araslı müxtəlif əlyazma nüsxələri Bakı, Kazan, Berlin, Drezden və Sankt-Peterburqda qorunan bu əsərin Azərbaycan türkcəsində yazılmış “ən qədim mənzum əsər” adlandırmışdır: “Azərbaycanlı Əlinin yazdığı “Qisseyi-Yusif” uzun müddət tatar mədrəsələrində, məktəblərində dərslik olaraq oxunduğundan, tatar ədəbiyyatının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Lakin hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ədəbiyyatının məhsulu olduğu üçün Azərbaycan

ədəbiyyatının və ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi işində böyük tarixi, elmi əhəmiyyətə malikdir”

Mövzu ilə bağlı Elməddin Əlibəyzadə yazır ki, ”Qisseyi Yusif” ümumtürk kitabəsidir. “Amma fakt faktdır; hər hansı bədii əsərin və onun müəllifinin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi işində dil faktını heç nə əvəz edə bilməz. “Qisseyi – Yusif”in dili Azərbaycan - türk dilidir; oradakı arxaik söz və ifadə şəkillərini nəzərə almaqla, bu dil XII-XIII əsrlər və ondan qabaqkı Azərbaycan dili ilə də, müasir Azərbaycan dili ilə də səsleşir... Hələ 1940 – cı illərdə H. Araslı həmin kitabənin Azərbaycan dilində yazılmış ən qədim mənzum əsər olduğu fikrini söyləmişdi. Məlum nüsxələrin dilinə əsasən türk (türkiyəli) alimləri Saadet və Ş. Cağatay yazırlar: ”Əsərdə bir çox sözlər, Azərbaycan dilində olduğu kimi ön səsdə əski t yerinə d yazılıbdır, bol yardımçı felilə ol şəklində qarışıqdır, bar yerinə var felilə işlənilir h.b.”

Məşhur türkoloq Ə. N. Nəcib belə nəticələrə gəlmişdir:

1) “Bu kitabə əsas əhalisi Oğuz qəbilələri olan və onlarla birlikdə qıpçaqlar da yaşayan ərazidə yarana bilərdi. Kitabənin dilinin hər cəhətdən dəqiq tədqiqi bunu göstərir ki, kitabə o yerdə yaranıb ki, ona qədər orada oğuz ünsürləri üstünlük təşkil edən bu qarışıq dildə başqa ədəbi əsərlər vardı.”;

2) “Qisseyi – Yusif” və “Kitabi - Dədə Qorqud”un müxtəlif xarakterli məzmunu kitabənin yaranma yeri və milli mənsubiyyəti məsələsini düzgün həll etmək üçün çox şey verir”;

3) “Əlinin poeması digər Orta Asiya türkdilli kitabələrində olmayan arxaik qrammatik ünsürləri, demək olar ki, bütünlüklə “Dədə Qorqud”da təkrarlanır. Deməli, təsdiq etmək olar ki, bu kitabələr əsas əhalisi oğuz qəbilə və nəsiləri olan eyni bir ərazidə yaranmışdır””.

Tanınmış türkiyəli alim Fuad Köprülü Şərqi Anadoluda yaranmış bir çox oğuzdilli əsərlərlə yanaşı Şəyyad Həməzinin “Yusif və Züleyxa”sını da Azərbaycan türkcəsi və Azərbaycan

ədəbiyyatı nümunəsi hesab etmişdir: "... Şərqi Anadolunun ədəbi dili, bu sahələr Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edilməyə qədər Azəri ləhcəsi idi. Və indiyə qədər də həmin ərazidə Azərbaycan dili şivələri işlənir. Qazi Bürhanəddinin "Divan"ı "Dastani - Əhməd hərami", Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşə"sı, Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa"sı, Qazi Mustafa Zərrinin "Yusif və Züleyxa"sı, Şəyyad Həməzinin "Yusif və Züleyxa"sı, Şərqi Anadoluda meydana çıxmışdır" (Tuncay B., 2012a, s. 191-192).

Alimin adını çəkdiyi əsərlərin böyük əksəriyyəti Hülakülər dövründə ərsəyə gəlmişdir.

Hülakülər dövrünə keçməmişdən öncə qeyd etməliyik ki, XII əsrdə alban ədəbiyyatı da inkişafda olub. Söhbət albanların islamı qəbul etməyən, özlərini Azərbaycanın müsəlman – oğuz kütləsindən ayrı tutan və Azərbaycanı əski ənənəyə uyğun olaraq, hələ də "Albaniya" və ya "Bizim Şərq ölkəsi" adlandırmaqda davam edən xristian albanların ana dillərində, yəni alban (qırçaq – qarqar) dilində yaradıqları əsərlərdən, daha dəqiq desək, XII əsrin böyük alban ilahiyyatçı, tarixçi və müəfəkkiri Mxitar Qoşun "Törə bitigi" və digər əsərlərindən gedir. Nəsr formasında yazılmış bu əsərlər Azərbaycanda yarandığı üçün, şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Hülakülər dövründə türk dilində yazıb yaratmaq ənənəsi tədricən ərəb və fars dilində yazıb yaratmaq ənənəsini kölgədə qoymağa başladı, türk dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı.

Azərbaycanı öz böyük imperatorluqlarının mərkəzinə çevirən və faktiki olaraq, Azərbaycan-Türk Renesansının əsasını qoyan və Azərbaycan Səltənətinin (İmperatorluğunun) əsaslarını daha da möhkəmləndirən (Azərbaycan səltənəti, yəni imperatorluğu 1925-ci ilə qədər davam etmişdir) Hülakülərin tarix səhnəsinə çıxması ilə təkcə Azərbaycan-Türk ədəbiyyatı deyil, Azərbaycan - Türk elmi və mədəniyyəti də renesans mərhələsinə daxil olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, məhz onların dövründə Mara-

ğada dövrün ən böyük rəsədxana, kitabxana, universitet və akademiya, Təbrizdə Tibb Akademiyası və Universitet qurulmuş, İbn Mühənnənin “Tərcümani Farsi və Türki və Moğuli” əsəri kimi cahanşümul lüğət, Fəzlullah Rəşidəddinin “Cəmi ət-təvərix” kimi misilsiz tarix əsəri, dövrün təkmil astronomik cədvəli, göyün qlobusu və yerin ilk coğrafi qlobusu tərtib edilmişdir. Kərim Kərimovun yazdığına görə, dünyaca məşhur Azərbaycan miniatür sənətinin yaranması da həmin dövrə təsadüf edir. Əruzun Azərbaycan-türk şerhinə və ərəb ladlarının milli musiqimizə yol tapması və nəticədə muğam sənətimizin hazırkı təkmil şəklini alması da məhz Hülakülər dövründə baş vermişdir. Bu gün adlarını böyük qürur hissi ilə çəkdiyimiz Səfiəddin Urmiyalı və Əbdülqadir Marağalı kimi böyük bəstəkar və musiqişünaslar da məhz Hülakülər dövründə yaşayıb yaratmışlar.

Bir sözlə, Hülakülər XVII əsrin əvvəllərinə qədər davam edən Azərbaycan -Türk renesansının əsasını qoyanlardır və bunu inkar etmək böyük ədalətsizlik olardı.

N. Xudiyev yazır ki, “XIII əsrin ... ortalarında Azərbaycan Hülakülər dövlətinin... tərkibinə daxil olur - buraya Azərbaycandan başqa İraqı - Ərəb, İraqı – Əcəm, German, Gürcüstan, Rum (Kiçik Asiya), Ermənistan (Ərməniyyə, Van və ətrafı), Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və s. daxil idi. Hülakülər dövlətinin mərkəzi Azərbaycan sayılırdı, təsadüfi deyil ki, Marağa, Təbriz, Sultaniyyə kimi Azərbaycan şəhərləri müxtəlif zamanlarda həmin dövlətin paytaxtı olmuşdu.”

Alimin yazdığına görə, bu, XIII əsrin ortalarından başlayaraq, Qafqaz - Kiçik Asiya ilə Orta Asiya, Ural - Volqaboyu, Şərqi Avropa türk etnik regionları arasında mədəni - tarixi əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu, hətta Məmlük türkləri də bu əlaqəyə qoşuldular:

“XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində olan mənbələrin çoxluğu, bir tərəfdən, ana dilinin ictimai - tarixi nüfuzunun güc-

lənməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də, onun normativlik səviyyəsinin yüksəlməsi, funksional imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədardır...

Şübhəsiz, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında Şərqi Anadolu türklərinin də rolu az olmamışdır... Ümumiyyətlə, XIII – XIV əsrlərin Azərbaycan dilində yazılmış mənbələrin coğrafiyasına aşağıdakı ərazilər daxildir: Şərqi Anadolu, Şimali Azərbaycan (Şirvan), Cənubi Azərbaycan (Təbriz), İran (Xorasan), İraq (Bağdad) və Misir...

Haqqında bəhs edilən mərhələdə həm Qafqaz - Kiçik Asiya, həm də digər (xüsusilə Orta Asiya, Ural - Volqaboyu və Şərqi Avropa) türk etnik - mədəni regionlarında türkdilli mənbələr kütləvi şəkildə meydana çıxmışdır”.

Hülakülər dövründə dövlət dili uyğur türkcəsi olsa da, fərmanlar ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan türkcəsinə də çevrilərək, əhaliyə bu şəkildə çatdırılırdı. Bu isə o deməkdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsi də uyğur (Moğul türkcəsi), ərəb və fars dilləri ilə yanaşı dövlət dili səviyyəsində işlənməkdə idi. Bu barədə dövrün salnaməçilərindən Məhəmməd Naxçıvanlı məlumat vermişdir ([Tuncay B., 2012a, s. 192-196](#)).

Hülakülər dövrünün başlanması ilə Azərbaycanda təkcə türkdilli ədəbiyyatın deyil, eyni zamanda, dilçilik və filologiya elmlərinin də sürətli inkişafı üçün zəmin yaranır. Azərbaycanlı alimlər xüsusilə müxtəlif lüğətlərin tərtib edilməsi istiqamətində daha çox fəallıq göstərirlər. Bu halda söhbət, əlbəttə ki, heç də təkcə İbn Mühənnanın yuxarıda adı çəkilən əsərindən getmir. Ana dilimizin XIII – XIV əsrlərə aid materialını əks etdirən lüğətlərdən biri də XIII əsrdə Əbdülmömin oğlu Hüsəməddin Həsən Xoylunun ərsəyə gətirdiyi “Tövheyi Hüsəm” mənzum farsca – türkcə lüğəti idi. Dövrün bütün məktəblərində tədris olunan bu möhtəşəm əsər dövrümüzədək gəlib çıxmasa da, M. Tərbiyə ondan bir beyti öz kitabında vermişdir:

“Xuda – Tanrı, təvaxər, mənası bay,

İşə buyruğedicisi – karfərmay” (Hacıyev T., 2012, s. 185-186).

Sözügədən lüğətdən fərqli olaraq, Səncər oğlu Mövlana Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvanlının farsca - türkcə lüğətinin 20-dən artıq əlyazma nüsxəsi dövrümüzədək ulaşmışdır (Hacıyev T., 2012, s. 190-195).

Haqqında söhbət açılan dövrdə ölkəmizdə fars dilində də yazıb yaradan ədiblər olmuşdur. Bunlardan ən məşhurları özünün “Dəhnamə”si (On məktub) ilə böyük şöhrət tapmış Əvhədi Marağalı (1275-1338) və şerləri bütün Şərqdə sevilə - sevilə oxunan Zilfüqar Şirvanlı (1190-1245) idilər. Ana dilində ilk divanın və əruz vəznində yazılmış ilk şerlərin müəllifi İzzəddin Həsənoğlu da türk dili ilə yanaşı farsca da şerlər yazmışdır. Onun əsərlərdən dövrümüzədək sadəcə bir neçə şer ulaşmışdır (Hacıyev T., 2012, s. 163).

Hülakülər dövründə bir sıra maraqlı memarlıq abidələri də yaradılmışdır ki, onlardan Təbrizdə Şənbi-Qazan, Rəbi-Rəşidi məhəllələrini, Ərk qalasını, Kohən meydanındakı məscidi, xanagah, və mədrəsəni, Muğanda Mahmudabad şəhərini, Abşeronda Mərdəkan, Ramana və Nardaran qalalarını, Marağa, Zəngilan, eləcə də Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki türbələri, Urmiya, Mərənd və digər şəhərlərdə məscidləri misal çəkmək olar. Dövrün Zeynaləddin Şirvanlı, Maqsud oğlu Mahmud, Əbdülmömin Təbrizli, Hacı Əli şah Təbrizli, Nizam Təbrizli və s. kimi məşhur memarları da məhz həmin dövrdə yaşayıb yaratmışlar. Eyni dövrdə elmin inkişafında da böyük bir məsafə alınmış və Marağa rəsədxanası kimi böyük bir elm ocağı yaranmışdı. Bundan başqa Şamqazanda tikilən digər bir rəsədxana da çox böyük şöhrət tapmışdı.

Riyaziyyat sahəsində fəaliyyət göstərən Übeyd Təbrizli özünün “Risalət ül- Hesab” kitabı ilə bu elmin inkişafına misilsiz xidmət göstərmişdir. Fəlsəfə sahəsində isə Mahmud Şəbüstərli-

nin (1252-1320) rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “Gülşəni – raz” və “Səadətnamə” əsərləri təkcə ölkəmizdə deyil, bütün Türk – İslam aləmində fəlsəfi fikrin inkişafına böyük töhfə vermişdir. Tibb sahəsində isə Mahmud İlyas oğlu özünün “Elmi-Tibb” (Tibb elmi) əsəri ilə böyük şöhrət qazanmışdı. Fələk Alai Təbrizlinin mühasibat elminə həsr etdiyi “Səadətnamə” və “Qanun əs-Səadət” əsərləri də böyük şöhrət tapmışdı. Tarix elmi də inkişafda idi və bu halda söhbət heç də təkcə dahi Azərbaycan tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin misilsiz “Cəmi ət-İvərix” əsərindən getmir. Əbdülqadir Kaşanlının Azərbaycan və türk tarixindən danışan “Tarixi-Olcaytu”, Abdullah Şirazlının “Tarixi-Vəssaf”, ata və oğul Həmdullah və Zeynəddin Qəzvinlilərin “Tarixi-Qozide”, Əhməd Təbrizlinin “Şahənşahnamə”, Əbubəkr əl-Qütbi Əhərlinin “Tarixi-Şeyx Üveys”, Hinduşah oğlu Məhəmməd Naxçıvanlının “Dəstur əl-Kitab fi təyin əl-Məratib” kimi əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi bir mərhələ təşkil etməkdədir. Bu əsərlər ölkəmizdə azərbaycançılıq və türkçülük şüurunun daha da inkişaf edərək möhkəmlənməsində çox böyük rol oynamışlar.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, Həmdullah Qəzvinlinin coğrafiya sahəsində yazdığı “Nüzhət ül-qulub” əsərini də qeyd etmək lazımdır. O dövrdə Azərbaycan renesansının ən böyük və parlaq nümayəndəsi isə, təbii ki, İmadəddin Nəsimi idi.

Qafan vəngi (Vahanvəng)

Hülakülər dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının alban qolu da özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Həmin dövrdə yaradılmış əsərlər içərisində alban katalikosu Nersesin 1126 № - Venetsiya əlyazmasında yer alan “Ağış Tenqrigə, Nersess gatoğiqosnunq aytkanı, xaysı ki tiyişlidir barça krisdanlarğa övrənməgə” başlıqlı əsərini, Vanağana “İnam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan” (İmanın əsası: İnam ilə tapınırım nüqəddəs üç üqnuma və tək Tanrıya ayırmadan) adlı əsərini **gösərmək olar**.

Giraqos Gəncəli və Stepanos Orbeli kimi böyük alban tarixçiləri də məhz həmin dövrdə yaşayıb-yaratmışlar. Haqlarında artıq söhbət açdığımız Xudavəng (Dədəvəng // Dadivank), Keşikənd vəngi (Noravəng), Oxçu (Tatev) və Xəznədağ (Gəncəsər // Qandzasar) kimi məbəd kompleksləri də həmin dövrdə bərpa

edilərək öz çiçəklənmə dövrlərini yaşamışlar.

Bu sıraya Qafan şəhərindən 7 km qərbdə yerləşən Qafan vəngini (Vahanvəng) də əlavə etmək lazımdır. Bu monastırı 911-ci ildə Qafan bəyi Dzaqikin kiçik oğlu Vahan tikdirib. Qafan Məlikliyinin əsas dini mərkəzlərindən olmuş kompleksin köhnə binası - Müqəddəs Qriqori kilsəsi günbəzlidir və burada bir neçə qədim kitabə var. Bundan sonra Vahan monastırın qərb hissəsində əlavə bir tağlı dəhliz (foye) və portik də tikdirmişdir. Portik cənub istiqamətindən şimal istiqamətinə doğru eyvanadək uzanır. 1086-cı ildə məleykə II Şahanduxt (1116-cı ildə ölüb) və bacısı Kata monastırın cənub girişində əlavə dəhliz və Müqəddəs Məryəm kilsəsini tikdiriblər. Monastır ərazisindəki xaç daşları, kitabələr, qəbirlər və digər təyinatlı tikililər X-XI əsrlərə aid edilir. Qafan vəngində (Vahanvəngdə) Qafan məliklərinin məqbərəsi də var. Məlik Vasaqın (1051-ci ildə ölüb), Məlik I Qriqorun (1072-ci ildə ölüb), Məlik Senekeremin anası – məleykə Sofinin (1081-ci ildə ölüb) və məlik nəslindən olan bir çoxlarının qəbirlərinin sinədaşları aşkar edilib. Kompleks Orbelilərin hakimiyyəti dövründə yenidən bərpa edilib (*Григорян Г. М., 2006, s. 134-145*).

XIII əsr Azərbaycan-Türk renesansının digər bir nümunəsi kimi Axtalavəng alban məbəd kompleksinin adını çəkə bilərik. Monastır, kilsə və qala divarlarından ibarət olan bu memarlıq abidəsi Qafan-Alban Məlikliyinin tərkib hissəsi olmuş Loru mahalında, daha dəqiq desək Qərbi Azərbaycanın Allahverdi rayonunda, Axtala qəsəbəsindən və dəmiryol stansiyasından 3 km aralıda yerləşir. X əsrdə buradakı qala Loru Alban Zakiri bəylərinin, XII əsrdə isə Azərbaycan Atabəylərinin əsas strateji önəm daşıyan mərkəzlərindən biri olub.

Axtalavəng alban məbəəd kompleksi

Kompleksin ərazisindən tapılan xaç daşlarından birinin üzərində yazılanlardan belə aydın olur ki, buradakı Müqəddəs Məryəm kilsəsi 1188-ci ildə Məlik Kürikenin qızı Məryəm tərəfindən inşa etdirilib.

Giraqos Gəncəlinin yazdığına görə, XIII əsrin əvvəllərində Zakirilər soyundan olan Atabəy İvane monofizitlikdən diofizit inancına keçdikdən sonra bu məbədi təmir etdirərək diofizitlərin, daha dəqiq desək hurumların istifadəsinə vermişdir.

Axtala kompleksinin əsas elementi xaç formasında qurulan, iki səkkizguşəli sütunu olan, gümbəzli Müqəddəs Məryəm kilsəsidir. XIII əsr Alban və gürcü memarlıq məktəblərinin sinkretizmi ilə diqqət çəkən bu kilsənin forma və bəzəklərində həmin sinkretizmin daha qabarıq əks olunduğunu görməkdəyik. Eyni sözləri kilsənin pəncərələri və portalı barədə də soyləmək mümkündür. Təqribən XIII əsrin ortalarında kilsənin qərb tərəfində onunla vahid ansamblı təşkil edən və Atabəy İvanenin məzarı bulunan türbə tikilib binaya əlavə edilmişdir.

Kilsənin divar rəsmləri 1205-1216 – cı illərə aid edilir. Arkaların ez tərəfindəki mesalyonların içərisində Zəburun 103. 19 ayəsinin mətni yazılıb və yazının gürcü dilində olduğu söylenilir. Freskalarda XIII əsr Bizans rəssamlıq məktəbinin təsiri hiss olunur. Lakin aşağıdakı yarusun mərkəzində yer alan freskalar alban-monofizit incəsənətinə xas ənənəyə söykənir.

Müqəddəs Məryəm kilsəsinin divar rəsmləri

1438-ci ilə aid qaynaqlarda Axtala vəngindən tarixdə ilk dəfə Hurum katalikosluğunun mərkəzi kimi söz açılmağa başlayır. Əldə olan məlumatlara görə XVIII əsrin əvvəllərində kompleks bir müddət baxımsız vəziyyətdə olub, Atenı Sioninin zamanında o, Axtala yepiskopluğunun balansında olub. 1801-ci ildə isə rus çarı I Aleksandrın əmri ilə Hurum Ortodoks Kilsəsinin mərkəzi elan edilib.

Eynən albanlar kimi qıpçaq türkcəsində danışan, fəqət bugünkü Gürcüstana adlarını həkk etdirən qıpçaqdilli gürcülər (kartvellərlə qarışıq salmayın – Ş. H., B. T.) və ya xəzər-gürcülər kimi ortodoks xristian olan hurumların vətəni bugünkü Gürcüstanın cənub rayonlarıdır. Fəqət XIII-XIV əsrlərdə onların bir qismi hansısa səbəbdən Yuxarı Arranda yaşayan albanlar və xəzər-gürcülərlə birlikdə Kırıma köç etmişlər. Hazırda Kırım da bir neçə hurum və xəzər-gürcü kəndi bulunmaqdadır və onla yanaşı yaşamaqda davam edirlər. Kırıma köçdükdən sonra daha çox erməni-qıpçaqlar adlandırılmağa başlayan albanlar isə sonradan Quzey Qafqaza köçmüşlər (Тунджай Б., 2013).

XIII əsrdə yenidən restavrsiya edilən və özünün çəçklənmə dövrünü yaşayan alban dini məbədlərindən biri də Axpət vəngidir. Qərbi Azərbaycanın Allahverdi şəhərindən 10 km aralıda yerləşən eyni adlı kənddə bulunan bu memarlıq abidəsi özünün yığcamlığı, assimetrik konfiqurasiyası və yaraşığı ilə fərqlə-

nir. Kompleksə Ari (Müqəddəs) Nişan, Müqəddəs Qriqori və Müqəddəs Məryəm kilsələri, vestibüllər və XI əsdə inşa edilmiş kitabxana binası daxildir. Bunlardan ən qədimi günümüzədək divarlarında XIII əsrə aid divar rəsmlərinin fraqmentləri gəlib çatan Ari (Müqəddəs) Nişan kilsəsidir. Onun alban əsilli bəybanu Xosrovanuş tərəfindən tikdirildiyi məlumdur (**Вардан Великий, 1861**). Memar Tiridatın əsəri olan (**Ованесян К. П., 1951, s. 59-83**) bu kilsənin şərq fasadını alban bəylərindən Sədun və Qutluq Buğanın heykəlləri bəzəyir.

**Axtalavəng alban məbəd kompleksinə daxil olan
Müqəddəs Məryəm kilsəsi**

Kompleksə daxil olan Ari (Müqəddəs) Nişan kilsəsi

Axpata ən çox şöhrət gətirən əsası X əsrdə qoyulduğu hesab edilən, XI-XV əsrlərdə bir çox elm adamının yetişməsinə təmin edən, XII-XIV əsrlərdə özünün zirvəsinə qalxan məşhur Axpat məktəbidir. Burada Yovhannes Sarğavaq kimi böyük alban alimi ritorika, fəlsəfə, qrammatika, ilahiyyat və musiqidən dərs demişdir.

Yovhannes Sarğavaq əsərlərindən biri dövrümüzədək alban (qarqar-qıpçaq) dilində yetişən ədiblərimizdəndir. “Vardapet Yovhannes” adı ilə də tanınan və dövrünün məşhur ilahiyyatçı, bəstəkar və astronomu bu şəxs 500 illik alban astronomik təqviminin tərtibçisi və çox sayda kilsə nəğməsinin müəllifidir. Onun tanınmış alban alimi Mxitar Qoşun şagirdlərindən olduğu və Getik monastırına rəhbərlik etdiyi məlumdur. Haqqında Giraqos Gəncəli özünün “Tarix” kitabının XIII fəslində məlumat verməkdədir: “...Vardapet Mxitar bəyin öz əyalətinə geri döndü-

yünü eşidər-eşitməz, aralarında olan xoş münasibət və məhəbbəti yada salıb, onun yanına gəldi və Axstev çayının sağ sahilində yerləşən Getik monastırında məskunlaşdı. Monastırın başçısı onun şagirdi, Sarğavaq adlandırılan vardapet idi. O onu (Mxitarı) sevinclə qarşıladı və şəxsən qulluğunda durdu...” (Киракос Гандзакечи, 1961, s. 142).

Sarğavaq ləqəbi ilə tanınan bu alban aliminin alban türkcəsində dövrümüzədək yetişən tək əsəri Krakov (2412) əlyazmasından məlumdur:

Xoltxası Jovhannes Sarğavaq vartabedninq aytkanı

(Əsərin üzünü köçürmüş mirzənin müdaxilə etdiyi yerlər qalın şriftlə verilir)

Axpat vəngindən bir görüntü

Canım benim, zabun bolğan da yəsir etilğan şaytandan, nek yxlamassen tas bolğanıqni seninq? Xaysı umsa bilə tirəklənib bolupsen boş yaxşı əməldən? Ne etsərsen kləgəndə borclarıq-nıq hesepin?

Oşta alınıq turuptur tas bolmaxıq, xaysı ki, artıx xutulmassen anıq üçün ki, öcəştirdinq yaratucıqni çax sonquğadeg da kləmədinq tanma yaxşı etücinqni seninq, yoxsa xarşı turduq da arxa döndürdüq anqar xarşı, xaysı ki, sövür edi seni da klər edi seninq xutxarılmıxıqni. Na hali kim sazğərlətkəy üçışməxin anıq ya kim yalbarğay anıq haybatlı sürətin ki, barışkay birgənqə, zavallı da çarəsiz, necik keltirmədinq fikirinqə ululuxun haybatıniq anıq.

Ne üçün hörmətləmədinq xutxarılmıxni berüci buyruxun anıq?

Ne səbəptən bulay klədinq tas bolmaxıqni seninq? Kim biy anqdırdı seni ki, baş tartkaysen Biyinqdən seninq?

Kim soymacladı haybatıqni seninq yaxot kim miskinlətti seni ulu xocalıxlarıqdan? Kimgə biyənip çıxtıq atalix xuçaxından da müşxülləttinq şahavatın anıq, xaysı ki sövər edi seni da klər edi ki, hər vaxt xatına bolgiy edinq anıq! Da sen heçkə berip anı, bardıq duşmanlarıqniq artıdan. Oğul hörmətin tas etting da barabar bolduq duşmanlarına anıq.

Ol yaxşılıxlarnı, xaysıların ki aldinq andan, anıq ornu-na yamanlıx bilə anı tölədinq. **Na oşta bununq üçün teprəndi yarlıxamaxı anıq xışımğa da teşkirildi isi sövükü anıq körəlməxsizlixkə, kötürülüptür xolu anıq urmaxka seni da xılıcı anıq itiləniptir, yaşnamax kibik, alma öçün duşmanlıxıqniqniq seninq.** Da san edi ki, tek bu dünysda ögütləgiy edi, zera bilirmen ki, bunda zaman bilədir ögütü anıq, evet yetkincə almas anıq *üsne, zera anıq bilə tölənməs köplüxü aytovsuz yaxılıxlarıqniqniq* seninq. Oy-vay ulu acəmilikimə!

Adam tarbiyatıniq yaşları düğüdürlər yetkincə yıxlama

tas bolğanımnı menim! **Zrgel boldum toy fərahliklərimdən, keri tüş tüm sanlı sövünclülərdən da ari özdən saraydan, eksiklik artından cetninq eşiklər yapuldular. Da necik smit etkəymen zasmağa?** Bolmağay ki işitilgəy manqa avaz, xulaxıma övrəncix bolğan, içkərtinki övdən, kləsə ki yarlıxovuçıdır. Bolmağay keri sürgəy meni kensindın necik törəsizlikni etücinı yaxot buyrux etkəy baylap *çixarma da salma xalın xaranğuluxka. Oy-vay çarəsizliximə* bununki acıxlı badmutiunnu işitməxkə, xaysı ki aytsar belindən kesip salma menqilik tirliktən da menqərmə ucsuz xıyınları!

San edi, ki heç toğmağiy edinq, da ne günəş yarpxın da körməgiy edinq!

San edi manqa ki, yerigiy edim da axın keçkiy edim, necik ölü toğqan oğlan, xaysı ki hanuz tügəl hasil bolmas anasıninq xarında, ne ki bununki xorxulu avaznı işitkəy edim tatlı gələcili xutxaruçımınq ağzından!

Kim hayufsunğay birgəmə tas bolmaxımnı menim?

Kim müşxülləngəy baxıp zabunluxum üsnə menim?

Barça yaratılğanlar, boluşunquz yıxlama manqa.

Da barça tınıxsız materiyalar, laçlanqız meni.

Da ari friştələri Tenqrininq, müşxüləninqiz tas bolmaxım *üsnə menim.*

Zera egər ki xaytmaxına bir yazıxlınınq sövünürsiz Köktə, na tas bolmaxına da birininq müşxüllənirsiz. Anınq üçün xolunquz yaxşı etüci, şağat ki, yarlığanğay yazıxlı canıma menim. Zera men smit etməndir sığtama harlanmaxından da ulu uyatından yüzümnünq xarşı bolmaxım üçün xutxaruçıma menim, kləsə ki bilirmen ölçövsüz tatlılıxın anınq, evet xorxıyirmen köplüxündən yazıxlarımınq menim. Fərahlanıyirmen yarlıgovucı şağavatına anınq, evet köz xısıyırlar manqa törəsizliklərim menim. Klərmən yuvuxlanıp yalbarma, evet uyalıyirmen Kelməgə sürətinə xarşı Eyəmninq, xaysın ki köp kez

öcəştiripmen.

Keki da öpkəsi yürəkiminin, dəvika bolup, uyaldırıyrlar meni.

Da anınq üçün smit etmə xolmağa. Başımni asıp, turupmen, xapuşup da xorxıyırmen açmağa ağzımnı, titrövü yürəkimininq menim haybatlı sürətindən Biyimninq ovucum bilə yaptırıyır ağzımnı menim.

Bolsa edi kimsə barışturucu ya parexos ki, bergiy edi manqa kendindən xolbitik ki, bespeç nostka, şağat ki, hanuz bolgiy edim yuvuxlanmağa yalbarmaxka!

Evet alay bilirmen ki, igrəndilər mendən barçası, kimlər ki sövərlər Tenqri, da tartınıyrlar mendən.

Da hali bilmən, ne etkəymen ya kimni xolğaymen ki, hayuflanıp *üstümə, parexos bolğay.*

Tek bir nemə tanıyırmen boluşucu sərgərdanlıxıma menim da dərman xutxarılmamaxka, umsanıp anqar kensinə, xaysı ki şağavatlanıp yarlığanır işi üsnə xolununq kendininq, xaysı ki barçasından dağın şağavatlıdır, da öc saxlamas, da ölçövsüz uzuneslilikki üçün kendininq sonqğuğa dirə yürəklənməs, da öcnü menqilik saxlamas, yoxsa hanuz xarşı da çıxar xaytkanlarğa yaman tutuşlardan ulu sövük bilə da aşaxlıx bilə, da dügül ki, nemə kiçi, xonarhlıx bilə sövüngəy turğanına yıxılğannınq, da ayaxına anınq kelgənlərininq tüşər esə, aytmay, dağın arıx, ne ki alar üsnə, xaysıları ki heç sındırmadılar buyruxun anınq, xolar özgələrində fərahdaş bolma kendinə.

Na bu barçanı anqıp da eskə keltirip, fərahlanıyım ay-tma: Ata, meğa kökkə alınqca seninq, bundan sonqra dügülmen arzani ündəlmə oğul sanqa, tut meni, necik xaysı birin yalçılarınqdan seninq ki, bolmağay yoxsuzluxtan açın ölgəymen, yoxsa tirciz yarlığamaxınq üçün seninq, xaysı ki hər vaxt tirlikin klərsen yazıxlılarnınq da dügül ölümün, ber manqa bespeçnost turma alınqca seninq, zera borniglər da

tamğaçılar da yuvuxlanırlar sanqa, da sıxtarlar xutxarılmaz tapma canlarına, da sen sürməssen, yoxsa comartlıx bilə berrisen.

Yöpsün, Biy, benim xoltxamni da da et arzani seninq başxışlarınqa zabun boyumnu benim. Körümsüz et köplüxün törəsiszlərimniq benim da anqma ululuxun yazıxlarımninq benim. Uzat barçadan xuvatlı onqunqnu seninq da çıxar men boğulğanni terənlikindən yazıx balçıxninq. Ber manqa zaman yaş bilə yuvmağa bununq ki yaman aruvsuzluxları ki, xar kibik, etkin aruv ki, *örtəngəy teganəkləri yazıxlarımninq benim küydürməxinqdən* Tenqrilik sağavatıncıniq seninq, da isiliki adam sövüklükünqniq seninq eritkəy buzların esimniq benim, da östürsün tekənəklik yerni yaxşı əməl hasilləri tarlovlarıncıdan kensiniq suvarılğan da hasil bolğan başxışınqdən kensiniq, xaysıların ki közətkəysen yaman buzuc kazanlardan, zera sen bununqki nemələr bilə hörmətlənirsən ki, tındırğaymen seni yemişliklərim bilə benim da sanqa bergəymen alğış da şükürlük menqi menqilik, amen.

(Burada yarım səhifəlik boş yer mövcuddur).

Bu alğışni hər kez tiyişlidir aytma yatkan zamanda (**Tuncay B., 2010, s. 189-192**).

XI əsrdə Ari (Müqəddəs) Nişan kilsəsinin yanında kitabxana tikilmiş və burada xəttatlar kitabların üzünü köçürməklə, rəssamlar isə onlara miniatürlər çəkməklə məşğul olardılar. XIII-XIV əsrlərdə bu iş xüsusi vüsət aldı. Kitabxanada dini kitabların kollektiv qıraəti də təşkil olunardı. Deyilənlərə görə, məşhur Nüğni İncili burada saxlanılıb. Buradakı kitablar içərisində kompleksin kötüyü, yəni əsasının qoyulması və inkişaf mərhələləri, burada çalışanlar və s. barədə məlumatı *əks etdirən “Kötük” kitabı daha böyük qiymətə sahib idi. 1931-ci ildə erməni-haylar buradakı albandilli kitabların, demək olar ki, hamısını yandırdılar, sadəcə 12 kitab İrəvana aparıldı.*

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tanınmış alban şairi və aşığı Sayat Nova bir neçə il buradakı vəngdə (monastrda) yaşayıb və aşağıdakı məşhur şerini də məhz həmin vaxt yazıb:

“Vəslinə eyledi ərək Sayat Nova,

Məcnuna, Fərhada görk Sayat Nova.

Aşığı Sayat Nova, Türk Sayat Nova...” (Тунджай Б., 2013а).

Alban vənglərindən söhbət düşmüşkən Qırçaqvəng (Xpçaxvəng) adlı monastr kompleksinin üzərində də xüsusi durmağa ehtiyac var. Qərbi Azərbaycanın Şirak rayonunun 1947-ci ildə adı erməni-haylar tərəfindən Ariç kimi dəyişdirilmiş qədim Qırçaq kəndində yerləşir. Kompleksin ətrafında II əsrdə tikildiyi ehtimal edilən qala divarlarının və vəngin yaxınlığında V əsrdə tikilmiş bir olduğu sanılan bazilikanın xarabalıqları qalmaqdadır. Buradakı məzarlıqda V-VII əsrlərə aid maraqlı bəzəkləri olan qırçaq qəbir daşlarına da rast gəlinib ki, hazırda onlar İrəvandakı Ermənistan Dövlət Tarix Muzeyində qorunmaqdadır.

Vəngin VII əsrdən gec olmayan bir tarixdə tikildiyi düşünülür. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, XII əsrin sonlarında alban bəyləri İvane və Zaxare bu ərazini Pəhləvi bəylərindən satın alaraq, burada yeni kilsə, xidməti otaqlar və müdafiə səddi inşa etdirmiş və buranı Arranın mədəni-maarif mərkəzlərindən birinə çevirmişdilər.

XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində burada bəzilərinin uzunluğu 3,5 m-ə çatan iri daşlardan iki monumental xəvət ucaldılmışdır. XIII-XIV və XIX əsrlərdə bir neçə dəfə təmir-bərpa edilən Qırçaqvəng 1850-ci ildə erməni katalikosunun yay iqamətgahına çevrilmişdir.

Kompleksə daxil olan Müqəddəs Qriqori kilsəsinin VII əsrdə tikildiyi, sonradan, daha dəqiq desək, X əsrdə onun cənub-şərq küncündə bir, cənub qərb küncündə isə iki mərtəbəli yardımçı binalar əlavə edildiyi bilinməkdədir.

Kompleksə daxil olan ikinci kilsə Müqəddəs Məryəm kilsəsidir. Bu kilsə 1201-ci ildə inşa edilib.

Qıpçaqvəng monastır kompleksi

Arran ərazisində alban kilsələrinin sayı onlardır və onların, demək olar ki, hamısında vaxtilə kitabxanalar və məktəblər fəaliyyət göstərmiş, kitabxanalarda kitabların üzü köçürülərək onlara miniatürlər çəkilmiş, məktəblərdə eynən müsəlman məscidləri nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə və unversitetlərdə olduğu kimi dini və dünyəvi elmlər tədris edilmişdir.

Alban məktəblərinin də bəzisi universitet kimi fəaliyyət göstərmişdir ki, bunlardan Keşişkənd (Qladzor) və Oxçu (Tatev) universitetlərinin adını çəkmək olar. Bu universitetlərin hər ikisi Qafan-Alban Məlikliyinin ərazisində fəaliyyət göstərməkdə idi.

ALBANLARDA ELM, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Albanların elmə məlum iki universitetindən biri olan və 1282-1338-ci illər arasında fəaliyyət göstərdiyi bilinən Keşişkənd Universiteti Başkənd çayı sahilindəki Keşişkənddən 5 km şimalda yerləşirdi. Əsası Muşlu Nerses tərəfindən qoyulan bu təhsil ocağı qısa müddət ərzində təkcə Sisacanın deyil, bütün Arranın alban əhalisinin əsas təhsil ocaqlarından birinə çevrilmiş, kitabçılıq, xəttatlıq və miniatür sənətinin əsas mərkəzlərindən biri kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Tanınmış alban tarixçisi Stepanos Orbeli, minitürçü rəssamlar Avaq və Kilikiyalı Tiratur bu universitetin məzunları olmuşlar (**Абрамян А., 1983**).

Oxçu (Tatev) Universiteti də sələfi olan Keşişkənd Universiteti kimi bölgənin mədəni həyatında diqqətəlayiq rol oynamışdır. Özünün “Siacan vilayətinin tarixi” əsərində Stepannos Orbeli Oxçu (Tatev) monastırının minlərlə qədim əlyazma, sənəd və müqavilələrə ev sahibliyi etməsindən bəhs edir. 1390-1434 - cü illər arasında fəaliyyət göstərmiş sözügedən təhsil ocağı məhz həmin monastırın ərazisində yerləşirdi. Oxçu (Tatev) Universiteti təkcə bölgə əhalisi, yəni albanlar üçün yox, alban dilini bilən hər kəs üçün, o cümlədən kilikiyalılar üçün mühüm elm mərkəzi olmuşdur.

1340-cı ildə Keşişkənd (Qladzor) Universitetinin tənəzzülündən sonra Orbelilərin təklifi ilə orada müəllim olmuş Boratanlı Hovan Oxçuya gələrək, burada yeni universitetin əsasını qoydu, özü də orada dərs deməyə başladı (**Abeghian M., 2004**). O, universitetdə üç bölmə yaratmışdı: erməni və xarici kitabların öyrənilməsi, yazı sənətinin öyrənilməsi və musiqinin öyrənilməsi. Birinci bölmədə humanitar və sosial elmlər, fəlsəfə, nitq, qrammatika, ədəbiyyat və tarix öyrədilirdi. İkinci bölmədə kal-

liqrafiya, kitabların rəssam dizaynı, divar rəsmləri və miniatürlərin çəkilməsi tədris edilirdi. Üçüncü bölmədə isə qədim musiqi və musiqişünaslıq bilgiləri verilirdi (**Երակոբեան, Կ. 1996**).

1388-ci ildə Boratanlı Hovanın ölümündən sonra onun yerini abbat vəzifəsini icra edən Qriqor Tatevli tutdu. O, universitetin nüfuzunun daha da artmasına nail oldu. Onun rəhbərliyi dövründə universitet özünün ən canlı və yaradıcı dövrünü yaşadı. Tədris olunan mövzulara alban ədəbiyyatı, Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidin şərhı və təhlili, eləcə də müqəddəs ataların yazılarının öyrənilməsi, Platon, Aristotel, İskəndəriyyəli Filon və Porfirinin əsərlərinin tədrisi dəəlavə edildi (**Abeghian M., 2004**).

Tatevli Qriqor və Boratanlı Hovan. XV əsr miniatürü

Universitet Qriqor Tatevlinin ölümündən sonra da öz nüfuzunu bir müddət qorumağı bacarsa da, mürəkkəb siyasi və iqtisadi vəziyyət bir müddət sonra onun fəaliyyətinin zəifləməsinə, Şahruxun Azərbaycan hakimi təyin edilməsindən sonra isə tamamilə fəaliyyətini dayandırmasına səbəb oldu (Երսևյէան, Վ. 1996).

Sisacanlı Arakel (1693-cü ilə aid miniatür)

Universitetin tanınmış müəllimlərindən biri də Sisacanlı Arakel idi. Dövrümüzədək həm onun, həm Tatevli Qriqorun, həm də Boratanlı Hovanın qələminə mənsub olduğu bilinən və alban türkcəsində olan əsərlərindən bəzisi yetişmişdir ki, onların hazırda İrəvanda, Matedaranda qorunduğu məlumdur. Fəqət həmin əsərlərin orijinalları yayınlanmadığı üçün onları burada təqdim edə bilmirik. Fəqət araşdırmalarımız nəticəsində onların yer aldığı əlyazmaların nömrələrini dəqiqləşdirə bilmişik:

Əlyazma № 2267.

Tatevli Qriqorun adsız moizələri

Əlyazma № 3883.

Sisacanlı Arakel. Qrammatika haqqında

Proforiy haqqında. Boratanlı Hovanın (Hovanesin) təhlili.

Əlyazma № 1763.

Tatevli Qriqor. Proforiyin şərhı, Aristotelin təhlili, üç üqnum haqqında və s. (Сафарян А. В., Саакян Л. С., 2017).

Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmiş albanlar zəngin mədəniyyət yaratsalar da, nədənsə xalqımız uzun müddət bu mədəniyyətə biganə qalmış, hər biri ayrıca bir memarlıq incisi olan alban kilsələrinə, Mxitar Qoş, Vardapet Vanağan, Giraqos Gəncəli, katalikos Nerses, Yovhannes Sarğavaq və s. bu kimi görkəmli alban müəlliflərinin alban türkcəsində, daha dəqiq desək, qırçaq-qarqar dilində yaratdıqları elmi-ədəbi irsə sahib çxmağa tələsməmişdir. Nəticədə bu boşluqdan istifadə edən erməni-hay saxtakarları sözügedən kilsələri bütün dünyaya erməni-hay kilsələri, alban müəlliflərinin əsərlərini də erməni-hay ədəbiyyatının nümunələri kimi təqdim etməyi bacarmışlar. Bənzər aqibəti hər biri əvəzolunmaz təsviri sənət nümunəsi olan alban miniatürləri də yaşamışlar və hələ də yaşamaqda davam edirlər. Alban əcdadlarımız bu sahədə də böyük bir miras qoyublar və çox təəssüflər olsun ki, bizim biganəliyimizdən istifadə edən erməni-hay saxtakarları onları da erməni-hay incəsənətinin şedevrləri kimi təbliğ etməkdən yorulmurlar (Der-Nersessian S., 1937; 1958; 1963; 1973; 1979, s. 29-22).

Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda, daha dəqiq desək Arranda (Albaniyada) miniatür sənətinin əsası V əsrdə qoyulmuşdur. Məhz həmin dövrdə Albaniya hökmdarı Vaçaqan xristianlığı dövlət dini elan etmiş, bütün ölkə ərazisində alban uşaqları üçün ana dilində məktəblər açmış, bu məktəblərdə tədris olunmaq üçün alban dilində çox sayda kitab yazılmışdır. Tə-

bii ki, eyni zamanda çox sayda xristian məzmunlu ədəbiyyat, ilk növbədə də “Bibliya” alban dilinə tərcümə edilmişdi. İstər tərcümə edilən, istərsə də yenidən yazılan bütün kitablar rəngli miniatürlrl bəzədilirdi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, həmin dövrün, eləcə də sonrakı əsrlərin kitabları, o cümlədən həmin kitablardakı miniatürlər dövrümüzədək ulaşmamışdır.

Tatevli Qriqorun çəkdiyi miniatür (1378)

Musa Kağankatlının yazdığına görə, VII əsrdə “bütperəst” (əslində təktanrıçı) xəzərlər bu kitabları kütləvi surətdə toplaya-

raq yandırmışlar. Bununla belə, hansısa xoş təsadüf nəticəsində VI-VII əsrlərdə Arpaçay dərsində yerləşən Yenqivəng monastırında tərtib edilmiş bir “İncil”dən bəzi fraqmentlər, o cümlədən 4 əski miniatür dövrümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Hazırda həmin fraqment və miniatürlər Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda), Eçimədzində saxlanılmaqda və təbii ki, erməni-hay saxtakarları tərəfindən “erməni mədəniyyətinin inciləri” kimi təbliğ edilməkdədir (*Драмьян Р., 1939*).

Tatevli Qriqorun portreti (1449-cu il miniatürü)

Qeyd etmək lazımdır ki, dörd miniatürün dördü də yaxşı vəziyyətdədir. Bu miniatürlərdən birində məşhur “İncil” süjetlərindən biri – maqın (və ya şahın yenicə doğulmuş Həzrət İsanı (ə) və anasını ziyarət etməsi, İsayə (ə) hədiyyələr təqdim etməsi və ona səcdə etmələri səhnəsi, digərində isə Həzrət İbrahimin (ə) qurban verməsi səhnəsi əks edilmişdir. Təkcə bu iki miniatür VI-VII əsrdə yaşamış əcdadlarımızın estetik zövqü haqqında tam məlumat əldə edə bilməmiş baxımından yetərinə məlumat verməkdədir.

Maraqlıdır ki, Qafan-Alban miniatür məktəbinin bir qolunu təşkil edən Yenqivəng miniatürləri dövrümüzədək ulaşmış ən qədim xristian miniatürləri kimi də diqqət çəkməkdədir. Qədim Arranda (Albaniyada) miniatür sənətinə maraqlı o qədər böyük olmuşdur ki, artıq VIII əsrdə Tatevli Stepanos bu sənətə həsr olunmuş xüsusi bir risalə yazmış və həmin risaləsində rəssamlıq sənətinin sirrlərini təhlil edərək, müxtəlif süjetli miniatürlərin işlənməsi zamanı hansı rənglərə üstünlük verilməsinin vacib olduğunu dilə gətirmişdir. Dövrümüzədək yetişmiş ən qədim “İncil” nüsxələrindən biri də IX əsrə (862-ci il) aiddir və onun hansısa alban mülkəsi tərəfindən tərtib edildiyi və mülkənin özü tərəfindən miniatürlərlə bəzədildiyi məlumdur.

